

TÜRKİYE ORTADOĞU ÇALIŞMALARI DERGİSİ

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Cilt: 9, Sayı: 1, 2022 | Vol: 9, No: 1, 2022

ISSN: 2147-7523 | E-ISSN: 2630-5631

ORMER
Ortadoğu Enstitüsü
معهد الشرق الأوسط
Middle East Institute
پژوهشگاه خاورمیانه

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

ISSN:2147-7523, E-ISSN: 2630-5631

Yayın Dili: Türkçe - İngilizce

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi

Sakarya Üniversitesi Esentepe Kampüsü

54187 Serdivan/SAKARYA

Tel: (+90) (264) 2953701 **Faks:** (+90) (264) 2953961

E-mail: ortadogudergi@sakarya.edu.tr

Grafik-Tasarım: GRIFFİN

Kızılay Mah. Gazi Mustafa Kemal Bul. Fevzi Çakmak 2 Sok.

Çankaya - Ankara

Tel: 0312 419 16 19

Baskı: Tarcan Matbaa

İvedik Köy Mahallesi, İvedik Cd. No:417/A, 06378

Yenimahalle - Ankara

Tel: (0312) 384 34 35

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun nihai onayıyla yayınlanır. Yayın kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazılan (sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımları vb.) bizzat inceleyip hakeme göndermeden doğrudan kabul ve red kararı verebilir.

Dergide yayınlanan yazılarda fikirler yalnızca yazar(lar)ına aittir. Dergi sahibini, yayıncıyı ve editörleri bağlamaz.

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi

ISSN: 2147-7523, E-ISSN: 2630-5631

Publishing Language: Turkish - English

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Sakarya Üniversitesi Esentepe Kampüsü 54187 Serdivan/
SAKARYA

Phone: (+90) (264) 2953701 **Fax:** (+90) (264) 2953961

E-mail: ortadogudergi@sakarya.edu.tr

Graphic-Design: GRİFFİN

Kızılay Mah. Gazi Mustafa Kemal Bul. Fevzi Çakmak 2 Sok.
Çankaya - Ankara

Phone: 0312 419 16 19

Printing: Tarcan Matbaa

İvedik Köy Mahallesi, İvedik Cd. No:417/A, 06378
Yenimahalle - Ankara

Phone: (0312) 384 34 35

The Turkish Journal of Middle Eastern Studies is an international peer-reviewed journal, which is published twice in a year. Manuscripts sent to the journal are first evaluated by the editorial board, and subsequently passed on to at least two referees- and if necessary to a third referee - whose expertise corresponds to offered submissions. Finally, reviewed and accepted manuscripts get published by the approval of the editorial board. Apart from research articles, the editorial board is authorized to either accept or reject submissions in form of symposium/congress papers, book reviews, and alike without requiring a referees' consultation.

Views expressed within the articles published in the Turkish Journal of Middle Eastern Studies belong to the authors only.

TÜRKİYE ORTADOĞU ÇALIŞMALARI DERGİSİ

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Derginin Sahibi Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü adına Tuncay Kardaş,
Owner of the Journal Tuncay Kardaş on behalf of the Middle East Institute, Sakarya University
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Ensar Muslu

Editör / Editor

Yıldırım Turan, İ. Aytaç Kadioğlu

Alan Editörleri / Area Editors

Hatice Rumeysa Dursun, Görkem Altınörs, Gönenç Uysal

Yardımcı Editörler / Assistant Editors

İsmail Talha Duman, Serra Can, Fatma Zehra Toçoğlu, Rumeysa Ayverdi, Mustafa Onur Yalçın, Mehmet Rakipoğlu

Kitap İnceleme Editörleri / Book Review Editors

Mustafa Caner

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Kemal İnat (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Sadık Ünay (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Ahmet Uysal (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Mehmet Şahin (Polis Akademisi, Türkiye), Prof. Dr. Tim Jacoby (Manchester Üniversitesi, İngiltere), Prof. Dr. Ferhat Pirinççi (Uludağ Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Ramazan Erdağ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Şener Aktürk (Koç Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. İsmail Ediz (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. İsmail Numan Telci (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. İbrahim Efe (Kilis 7 Aralık Üniversitesi), Doç. Dr. Nebi Miş (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi TR Dizin, Columbia International Affairs Online (CIAO), Worldwide Political Science Abstracts, ASOS Index, Eriş Plus, Index Islamicus, Index Copernicus, Google Scholar, Journal Factor, International Scientific Indexing, MIAR, Euroasian Scientific Journal Index, Scientific Indexing Services, i2or, DRJI, Open Access Library (oalib), İSAM, Sobiad, Akademik Dizin, ResearchBib, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Arasturmax, SciLit, WorldCat, CrossRef, Directory of Indexing and Impact Factor, Journals Directory, JIFACTOR, International Citation Index, DOAJ, EBSCOhost, Openaire, Zeitschriftendatenbank(ZDB), Wilbert, EZB, LIVIVO, Science Library Index, Acarindex, Academic Keys, JournalTOCs, Ideonline, Sobiad, Proquest, İdealonline, J-Gate, ROAD tarafından taranmaktadır.

The Turkish Journal of Middle Eastern Studies is indexed by TR Dizin, Columbia International Affairs Online (CIAO), Worldwide Political Science Abstracts, ASOS Index, Eriş Plus, Index Islamicus, Index Copernicus, Google Scholar, Journal Factor, International Scientific Indexing, MIAR, Euroasian Scientific Journal Index, Scientific Indexing Services, i2or, DRJI, Open Access Library (oalib), İSAM, Sobiad, Akademik Dizin, ResearchBib, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Arasturmax, SciLit, WorldCat, CrossRef, Directory of Indexing and Impact Factor, Journals Directory, JIFACTOR, International Citation Index, DOAJ, EBSCOhost, Openaire, Zeitschriftendatenbank(ZDB), Wilbert, EZB, LIVIVO, Science Library Index, Acarindex, Academic Keys, JournalTOCs, Ideonline, Sobiad, Proquest, İdealonline, J-Gate, ROAD.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written consent of the editors.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Berdal Aral (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Gencer Özcan (Bilgi Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Burhanettin Duran (İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Aristotle Kallis (Lancaster Üniversitesi, İngiltere), Prof. Dr. Jurgen Bellers (Siegen Üniversitesi, Almanya), Prof. Dr. Atilla Arkan (İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye), Prof. Stéphane A. Dudoignon (PSL Üniversitesi, Fransa), Prof. Dr. Birol Akgün (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Tayyar Arı (Uludağ Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Muhittin Ataman (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Mesut Özcan (T.C Dışişleri Bakanlığı, Türkiye), Prof. Dr. Abdulhamit Kırmızı (Bamberg Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Mustafa Kemal Şan (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Alev Erkilet (İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Erdem Özlük (Selçuk Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Mehmet Özkan (Polis Akademisi, Türkiye), Dr. Mustafa Cüneyt Özşahin (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye), Dr. Hasan Gümüšoğlu (Yalova Üniversitesi, Türkiye), Dr. İsmail Gündoğdu (Sakarya Üniversitesi), Dr. Mehmet Zeki Ak (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Dr. Muhammed Mücahid Dündar (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)

DERGİNİN HAKEMLERİ / REFEREE BOARD

Prof. Dr. Özden Zeynep Oktav (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Hasan Hüseyin Aygöl (Akdeniz Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. İsmail Ermağan (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. İlhan Aras (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. İskender Gümüş (Kırklareli Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Rıdvan Kalaycı (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Hüseyin Alptekin (İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Veysel Kurt (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Hakan Eryüzlü (İskenderun Teknik Üniversitesi, Türkiye), Öğr. Gör. Dr. Ayfer Erdoğan (Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Emre Saygın (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Sayra Lotfi (Medipol Üniversitesi, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Gülriş Şen (TOBB Üniversitesi, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Çağdaş Zarplı (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Ertan Erol (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Hakan Aydın (Kırklareli Üniversitesi, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Cankara (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye), Arş. Gör., Dr. Nail Elhan (Hitit Üniversitesi, Türkiye), Dr. Serhat Orakçı

İÇİNDEKİLER

	Sunuş	IX
Enerji Güvenliği, İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Orta Doğu Ülkeleri Örneği <i>Gökhan Kartal</i>		15-45
Arap İsyanları Sonrası Suriye'nin Sosyo-politik Dönüşümüne Eşitsiz ve Bileşik Gelişmeci Bir Yaklaşım: "Savaş Ekonomisi" ve "Yeniden İnşa" Süreçlerinde Uluslararası ve Yerel Dinamiklerin Etkileşimi <i>Hikmet Mengüaslan</i>		47-81
Rusya'nın Ortadoğu'ya Dönüşününün Askeri Boyutu <i>Melih Yıldız</i>		83-107
Türkiye'nin Somali Politikasının İncelenmesi: 2011-2020 Dönemi <i>Mustafa Şahin</i>		109-147
Türkiye ve İran'ın Arap Baharı Dönemi Dış Politikası ve Arap Basınına Yansımaları, 2011-2015 <i>Battal Doğan</i>		149-186
İran-Suudi Arabistan Rekabeti Karşısında Çin Dış Politikası <i>Necmettin Acar</i>		187-216
Konut Alımıyla Başlayan İran'dan Türkiye'ye Göç Süreçlerinin Nedenlerini Anlamaya Yönelik Sosyolojik Bir İnceleme <i>Raheb Mohammadi Ghanbarlou & Aykut Sığın</i>		217-256
	Kitap İncelemesi	
İmparatorluğun Son Savaşı: Birinci Dünya Savaşı'na Neden ve Nasıl Girdik? <i>Kadir Aydın</i>		257-263
Osmanlı'da Parçalanmaya Dair Farklı Perspektifler: Son Osmanlı Kuşatı ve Modern Ortadoğu'nun Oluşumu <i>Deniz Dede</i>		265-270

CONTENTS

Introduction	XI
The Relationship Between Energy Security, Exports and Economic Growth: The Case of Middle Eastern Countries <i>Gökhan Kartal</i>	15-45
An Uneven and Combined Development Approach to Syria's Sociopolitical Transformation in the Post-Arab-Revolution Period: The Interaction between International and Local Dynamics in the Processes of "War Economy" and "Reconstruction" <i>Hikmet Mengüaslan</i>	47-81
The Military Dimension of Russia's Return to the Middle East <i>Melih Yıldız</i>	83-107
Analyzing Turkey's Somalia Policy: The period of 2011-2020 <i>Mustafa Şahin</i>	109-147
The Foreign Policy of Turkey and Iran in the Arab Spring Period and Their Reflections in the Arab Press, 2011-2015 <i>Battal Doğan</i>	149-186
Chinese Foreign Policy Regarding Iran-Saudi Arabia Rivalry <i>Necmettin Acar</i>	187-216
A Sociological Analysis of the Reasons for the Immigration Processes from Iran to Turkey through Property Purchase <i>Raheb Mohammadi Ghanbarlou & Aykut Sığın</i>	217-256
Book Review	
The Last War of the Empire: Why and How War Entered the First World War <i>Kadir Aydın</i>	257-263
The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East <i>Deniz Dede</i>	265-270

EDİTÖRDEN

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergimizin yeni sayısı ile karşınızdayız. Editörlüğünü devraldığımız dergimizin bu sayısında yedi makale ve iki kitap kritiği bulunmaktadır. Birinci makale Gökhan Kartal tarafından yazılan “Enerji Güvenliği, İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Orta Doğu Ülkeleri Örneği” başlıklı makaledir. Bu makalede yazar Ortadoğu’daki on altı ülkeyi enerji güvenliği, büyüme ve ihracat ilişkisi bağlamında ve yirmi altı yılı içine alacak şekilde incelemektedir. Enerji güvenliğini ise, elde bulunabilir, erişilebilir, kabul edilebilir ve uygun fiyatlı olmak üzere dört temel bağlamda değerlendirmektedir. Bu bağlamda Ortadoğu’da enerji güvenliğini konu edinen diğer çalışmalardan daha kapsamlı bir analiz yapma iddiası taşımaktadır. Kartal’ın ampirik çalışması enerji güvenliği risk seviyesindeki artış ile ekonomik büyüme arasında ters orantı olduğu yönünde bir sonuca varmaktadır. Araştırma Ortadoğu ülkelerinin enerji güvenliğine ilişkin petrol ve doğalgaz ticaretinde güvenli rotaların seçilmesi, yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmesi ve ekonomideki enerji gelir-gider paylarının azaltılmasına yönelik önlemlere ilişkin çeşitli önerilerde bulunmaktadır.

Bu sayımızın ikinci makalesi olan “Arap İsyancıları Sonrası Suriye’nin Sosyo-politik Dönüşümüne Eşitsiz ve Bileşik Gelişimci Bir Yaklaşım: “Savaş Ekonomisi” ve “Yeniden İnşa” Süreçlerinde Uluslararası ve Yerel Dinamiklerin Etkileşimi” çalışmasını Hikmet Mengüaslan kaleme almıştır. Mengüaslan araştırmasında Arap İsyancıları sonrası Suriye’deki sosyo-politik dönüşümü eşitsiz ve bileşik gelişimci yaklaşımı aracılığıyla ele almaktadır. Yazar makalesinde yerel ve uluslararası olmak üzere iki analiz birimi kullanmakta ve bu iki dinamiğin etkileşiminin sosyo-politik dönüşümdeki etkisini anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Özelde ise savaş ekonomisi ve yeniden inşa olmak üzere iki temel etkenin bu dönüşümdeki rolü analiz edilmektedir. Yazar neo-liberal ekonomik ve politik faktörlerin toplumsal eşitsizliği körüklediği sonucuna varmaktadır.

Üçüncü makalemiz Melih Yıldız’ın yazdığı “Rusya’nın Ortadoğu’ya Dönüşününün Askeri Boyutu” başlıklı makaledir. Yazar makalesinde Rusya’nın Sovyetler Birliği döneminden beri Ortadoğu’da tesis ettiği hegemonik gücün mahiyetine atıfta bulunmakta ve Suriye İç Savaşı ile birlikte bu nüfuz sağlama durumunun büyük ölçüde askeri araçlar ile sağlandığı tezini savunmaktadır. Bu iddiadan hareketle yazar son dönemde ciddi şekilde tartışılan Rusya’nın bölgede uyguladığı stratejinin askeri boyutunu değer-

lendirmektedir. Yıldız bu çalışmada Sovyetler Birliği ve Rusya dönemlerini Ortadoğu ülkeleri üzerindeki etkileri bakımından karşılaştırmalı bir şekilde analiz etmeyi amaçlamıştır. Yazar Rusya'nın bölgede nüfuz sağlayabilmesini Suriye ve Mısır ile kurduğu askeri işbirliği ile açıklamıştır.

Mustafa Şahin "Türkiye'nin Somali Politikasının İncelenmesi: 2011-2020 Dönemi" başlıklı makalesinde Türkiye'nin Somali'de uyguladığı insani diplomasi ve devlet inşa süreçlerini yumuşak güç ile hayata geçirmeyi amaçladığını savunmaktadır. İnsani yardım programları ile Somali-Türkiye arasında ilişkilerin kuvvetlendiği ve Türkiye'nin son dönemde Somali'de insani diplomasi yürüten en güçlü aktör olduğu iddia edilmektedir. Battal Doğan ise "Türkiye ve İran'ın Arap Baharı Dönemi Dış Politikası ve Arap Basımına Yansımaları, 2011-2015" başlıklı çalışmasında Mısır ve Tunus'ta kısa süren ayaklanmaların, Libya ve Suriye'de bölgesel ve uluslararası güçlerin de katılımıyla daha uzun süreli ve iç savaş şeklinde geçtiği değerlendirilmiştir. Doğan bu çalışmada İran ve Türkiye'nin Arap baharı ayaklanmalarına müdahalelerini ve bunların basında nasıl karşılık bulunduğunu analiz etmektedir. Bu analizi yapabilmek için içerik ve söylem analizi olmak üzere iki farklı analitik yöntem kullanmıştır. Araştırmacı; Türk-İslam modelini şartlı biçimde kabul eden İslamcı olarak tanımlanabilecek yazarların, İran'ın mezhep eksenli yayımcı modeline karşı Sünni bir ittifak önerdiği sonucuna varmıştır.

Necmettin Acar "İran-Suudi Arabistan Rekabeti Karşısında Çin Dış Politikası" adlı makalesinde Çin'in enerji güvenliğini ulusal güvenlik stratejilerinin başat unsurlarından biri olarak gördüğü için dış politikasını belirlerken bu unsura özel önem atfettiğini belirtmektedir. Enerji ihtiyacı git gide artan Çin'in, bu ihtiyacın yarısından fazlasını karşıladığı Körfez bölgesindeki ülkelere temkinli yaklaştığı değerlendirilmektedir. Bu bakımdan İran-Suudi Arabistan arasındaki rekabette tarafsızlık politikası güttüğü ve bu politika-nın enerji ihtiyacını güvence altına alma arayışından kaynaklandığı öngörülmektedir.

Raheb Mohammadi Ghanbarlou ve Aykut Sığın tarafından yazılan "Konut Alımıyla Başlayan İran'dan Türkiye'ye Göç Süreçlerinin Nedenlerini Anlamaya Yönelik Sosyolojik Bir İnceleme" başlıklı makalede yazarlar İranlıların Türkiye'ye ilişkin son dönemde yoğunlaşan konut alımının sonuçlarını incelemektedir. Bu çalışmayı ilişkiler ağı ve itme-çekme teorik altyapılarıyla değerlendirmeyi amaçlamaktadırlar. Çalışma için yapılan yarı-yapılandırılmış ve yirmi iki katılımcının yer aldığı görüşmeler çalışmada dikkat çekici

sonuçlar ortaya çıkmıştır. Çalışmada İnan'ın dengesiz ekonomik koşulları, toplumsal sıkıntılar ve eğitimde yaşanan sıkıntıların itici faktörler olduğu ve bunların tersinin mevcut olduğu Türkiye ise İnan vatandaşları için cazip bir yaşama alanı olarak görüldüğü sonucuna varılmıştır. Son olarak bu sayıda Kadir Aydın tarafından yazılan "İmparatorluğun Son Savaşı: Birinci Dünya Savaşı'na Neden ve Nasıl Girdik?" ve Deniz Dede tarafından yazılan "Osmanlı'da Parçalanmaya Dair Farklı Perspektifler: Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu'nun Oluşumu" başlıklı kitapların değerlendirmeleri yer almaktadır.

İ. Ayta KADIOğLU

EDITOR'S NOTE

The new issue of the Turkish Journal of Middle Eastern Studies is out. We, the new editorial board, have seven articles and two book reviews in this issue. The first article is written by Gökhan Kartal and titled "The Relationship between Energy Security, Exports, and Economic Growth: The Case of Middle Eastern Countries". The author assesses sixteen countries in the Middle East in regard to the relationship between energy security, growth and exports. These dimensions are examined considering a twenty-six-year period. Energy security's four main aspects - availability, affordability, accessibility, and acceptability - are utilized for the analysis. The article claims to provide a more comprehensive framework compared to other research, which focus on energy security in the Middle East thanks to the detailed analysis of energy security. Kartal's research concludes that there is an inverse ratio between the rise in the risk of energy security and economic growth. The study has several recommendations regarding the energy security of the Middle East including but not limited to choosing safe trade routes for oil and gas trades, focusing more on renewable energy resources, and taking measures to decrease the share of energy revenues and expenses.

The second article "An Uneven and Combined Development Approach to post-Arab Revolts Syria's Sociopolitical Transformation: The Interaction between International and Local Dynamics in the Processes of 'War Economy' and 'Reconstruction'" is written by Hikmet Mengüaslan. The author examines the socio-political transformation in Syria during the term of Arab uprisings through an uneven and combined development approach. Mengüaslan utilizes local and international dynamics and aims to explain the influence of the interaction between these two dynamics on the transformation of socio-political transformation. In particular, it analyses the role played by the 'war economy' and 'reconstruction' terms in this transformation. The author concludes that neo-liberal economic and political factors deteriorated social inequality.

The third article is written by Melih Yıldız and titled "The Military Dimension of Russia's Return to the Middle East". The author emphasizes the hegemonic power of Russia in the Middle East since the term of the Soviet Union. He argues that this power is aimed to be applied through military means in the Syrian civil war. The author discusses a timely

topic which is the regional strategy of Russia in the Middle East. Yıldız makes a comparison between the Soviet Union and Russia in regard to their hegemonic power in Middle Eastern countries. The author states that Russia was successful in imposing its power in the region thanks to its military cooperation with Egypt and Syria.

Mustafa Şahin's "Analyzing Turkey's Somalia Policy: 2011 - 2020 Term" article states that Turkey aims to carry out humanitarian diplomacy and the process of state-building through its soft power. It is argued that the relationship between the Turkish and Somalian states has been strengthened through humanitarian aid programs, which has resulted in Turkish humanitarian diplomacy being the strongest international actor employing humanitarian diplomacy. Battal Doğan's "The Foreign Policy of Turkey and Iran in the Arab Spring Period and Its Reflections on the Arab Press, 2011-2015" article explains that the uprisings in Egypt and Tunisia lasted in the short-term, while the uprisings in Libya and Syria are long-term civil wars. Doğan analyses the interventions of Iran and Turkey in the Arab uprisings and the reflection of these interventions in the media. In order to carry out this analysis, content analysis and discourses analysis were used by the author. He concludes that Islamist authors have recommended a Sunni alliance to Stop Iran's sectarian expansionism.

Necmettin Acar's "Chinese Foreign Policy Against Iran-Saudi Arabia Rivalry" article states that China's energy security is one of the critical elements of its national security and determines its foreign policy. Considering the fact that China's energy needs are increasing day by day, it has to be careful in its relationship with the Gulf states as China receives energy sources from these states. Therefore, China aims to be neutral in the case of the rivalry between Iran and Saudi Arabia. Acar argues that the reason for this strategy is to secure its energy needs.

Raheb Mohammadi Ghanbarlou and Aykut Sığın's "A Sociological Analysis of the Reasons for the Immigration Processes from Iran to Turkey through Property Purchase" article examines the consequences of Iranians buying properties for the sake of immigration in Turkey. The authors aim to evaluate this question through the push and pull factors. The article utilizes twenty-two semi-structured interviews which include interesting findings. The research finds that Iran's uneven economic conditions, social issues and problems in the education system are the pushing factors for Iranians to leave Iran, while Turkey's open society, stable economy and

responsive education system result in Iranians to desire living in Turkey. Finally, this issue includes two book reviews “İmparatorluğun Son Savaşı: Birinci Dünya Savaşı’na Neden ve Nasıl Girdik?” written by Kadir Aydın and “Osmanlı’da Parçalanmaya Dair Farklı Perspektifler: Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu’nun Oluşumu” written by Deniz Dede.

İ. Aytaç KADIOĞLU

The Relationship Between Energy Security, Exports and Economic Growth: The Case of Middle Eastern Countries

Gökhan Kartal*

Abstract

This study aims to examine the relationship between energy security, growth, and exports for 16 Middle Eastern countries between 1980 and 2016 by taking into account the four dimensions of energy security (4As of energy security that are availability, affordability, accessibility, and acceptability). Unlike other studies on Middle Eastern countries, this study covers more Middle Eastern countries and a wider period considering cross-sectional dependence. The results of the empirical analysis conducted by using second-generation unit-root and cointegration methods demonstrate that there is a cointegration relationship between the variables. According to the results obtained from the Augmented Mean Group estimator (AMG), which also considers cross-section dependence; the 1% increase in energy security risk level reduces the economic growth by approximately 0.66%, while the 1% increase in exports increases the economic growth by 0.41%. Finally, Granger non-causality test results demonstrate that there is a bi-directional causality relationship between variables. The results highlight the importance of policies to ensure energy security. In this regard, following policies can be recommended; developing policies to decrease the share of energy revenues/expenses in regional economies, choosing safe trade routes in oil and gas trade, ensuring the security of important crossing routes and reserve areas in the region, diversification of country and crossing routes in energy import/export, ensuring energy efficiency and savings, and finally both protecting the environment and ensuring resource diversity in energy by ensuring the use of renewable energy resources.

Keywords: Energy Security, Economic Growth, Cross-Section Dependence, Middle Eastern Countries, Panel Cointegration, Panel Causality

* Dr., Niğde Ömer Halisdemir University, orcid.org/0000-0002-2006-6272, gokhankartal.gk@gmail.com.

Enerji Güvenliği, İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Orta Doğu Ülkeleri Örneği

Gökhan Kartal*

Öz

Bu çalışmada enerji güvenliğinin 4 boyutu (enerji güvenliğinin 4 Aası: elde bulunabilir, uygun fiyatlı, erişilebilir, kabul edilebilir) dikkate alınarak 1980-2016 yılları arasında 16 Ortadoğu ülkesi için enerji güvenliği, büyüme ve ihracat arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Konuyla ilgili Orta Doğu ülkeleri üzerine yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışma daha fazla Ortadoğu ülkesini ve daha geniş bir veri dönemini kapsamakta ve yatay kesit bağımlılığı dikkate alınmaktadır. İkinci nesil birim kök ve eşbütünleşme yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilen ampirik analiz sonuçları, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Yatay kesit bağımlılığını da dikkate alan Augmented Mean Group (AMG) tahmincisinden elde edilen sonuçlara göre ise enerji güvenliği risk seviyesinde %1 artışın ekonomik büyümeyi yaklaşık olarak %0,66 oranında azaltırken, ihracatta %1 artış büyümeyi %0,41 artırdığını göstermektedir. Son olarak, Granger Non-Causality test sonuçları, değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığını göstermektedir. Elde edilen sonuçlar, enerji güvenliğini sağlamaya yönelik politikaların önemini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda bölge ekonomilerinde enerji gelirlerinin/giderlerinin payını azaltacak politikalar geliştirilmesi, petrol ve doğal gaz ticaretinde güvenli ticaret yollarının seçilmesi, bölgedeki önemli rezerv alanlarının ve geçiş noktalarının güvenliğinin sağlanması, enerji ithalatı/ihracatında ülke ve geçiş güzergahlarının çeşitlendirilmesi, enerji verimliliğinin ve tasarrufunun sağlanması, son olarak yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı sağlanarak hem çevreyi korunması hem de enerjide kaynak çeşitliliğinin sağlanmasına yönelik politikalar önerilebilir.

Anahtar Kelimeler: Enerji Güvenliği, Ekonomik Büyüme, Kesit Bağımlılığı, Orta Doğu Ülkeleri, Panel Eşbütünleşme, Panel Nedensellik

* Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, orcid.org/0000-0002-2006-6272, gokhankartal.gk@gmail.com.

1. Introduction

Energy is the most important input of modern world economies. Hence, energy is defined as the “oxygen” of the economy and the “life-blood” of growth by Voser¹ and its importance has been pointed out for world economy. Moreover, energy is an important element of social welfare. The current significance of energy has unearthed the notion of energy security by making the inaccessibility to energy a ‘nightmare’ for modern world economy. At the beginning of the First World War, Winston Churchill, who was the First Lord of the Admiralty, made a historic decision by shifting the power supply from coal to oil on ships in the British navy. The reason for this historic decision was to make the British navy faster than the German navy, thus maintaining its effectiveness on global issues. This transition meant that the Royal Navy was based not on coal in Wales but on insecure oil from Persia.² Thus, the increasing importance of energy for states and societies in the historical process made energy security a matter of national strategy by revealing the concept of energy security. Energy security has been one of the main issues of international policy and security which has been crucial since this historic decision.³ The Oil Crisis of 1973 was the factor that shaped the energy security perception of the modern era.⁴ In addition, the oil crises of the 1970s and 1980s showed dependence on oil exporting countries in the Middle East.⁵

The energy security perception of the modern era is briefly referred to with the “4A of Energy Security” including availability, affordability, accessibility and acceptability. The “availability” dimension means that the existence of extractable fossil energy resources such as oil, natural gas, and coal, etc. and/or renewable energy resources such as hydroelectricity, solar energy, thermal energy, etc. Having more energy resources than the country needs makes a country an energy exporter, while having less than the need makes

---

¹ Peter Voser, “Energy: The Oxygen of the Economy,” *World Economic Forum Energy for Economic Growth Energy Vision Update*, 2012.

² Daniel Yergin, “Ensuring Energy Security,” *Foreign Affairs* 85, no. 2 (2006): 69, <https://doi.org/10.2307/20031912>; Mitat Çelikpala, “Enerji Güvenliği: NATO’nun Yeni Tehdit Algısı,” *Uluslararası İlişkiler* 10, no. 40 (2014): 79.

³ Gökhan Kartal, *Politik İstikrarsızlık ve Enerji Güvenliği Ekseninde Orta Doğu Ekonomileri* (İstanbul: Hiperyayın, 2020), 81.

⁴ Çelikpala, “Enerji Güvenliği: NATO’nun Yeni Tehdit Algısı,” 79.

⁵ Bert Kruyt et al., “Indicators for Energy Security,” *Energy Policy* 37, no. 6 (2009): 2167, <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.02.006>.

a country an energy importer. The “affordability” dimension means that the price of energy resources is affordable. While this dimension of energy resources is related to production costs for energy exporter countries, it is related to the ability to import energy resources at the most affordable price for energy importer countries. The “accessibility” dimension means that it is the continuity of the ability to access energy whether through owned energy resources or through energy trade. This dimension of energy security is related to the physical security of areas with energy sources and the security of energy trade routes and energy exporter/importer countries. The acceptability dimension means that environmental sensitivities are taken into account in the energy consumption. Accordingly, energy security is defined by the International Energy Agency (IEA)⁶ as “the uninterrupted availability of energy sources at an affordable price”. However, it may be argued that while the energy security definition of the IEA covers the availability, affordability and accessibility dimensions of energy security, the acceptability dimension is neglected. In this context, considering the dimensions of energy security, the IEA’s definition of energy security can be expanded as the uninterrupted availability of energy sources that are acceptable including their environmental effects at an affordable price.

Energy security nowadays covers a wide spectrum, especially the concepts of available, affordable, reliable, efficient, eco-friendly, good governance and socially acceptable energy services.⁷ In this direction, many definitions are made in the literature considering the multidimensional nature of energy security. In this context, Ang et al.⁸ examined 104 studies between 2001 and 2014 to detect how energy security is defined, what the dimensions and scope of energy security are, and which indicators and indices are utilized to evaluate energy security. As a result of the review by the authors, based on 83 definitions of energy security in the literature, seven main energy security themes (or dimensions) have been identified: energy availability, infrastructure, energy prices, societal effects, environment, governance, and

---

⁶ International Energy Agency, “Energy Security,” 2020, accessed June 28, 2021, <https://www.iea.org/topics/energy-security>.

⁷ Martin J. Pasqualetti and Benjamin K. Sovacool, “The Importance of Scale to Energy Security,” *Journal of Integrative Environmental Sciences* 9, no. 3 (2012): 167, <https://doi.org/10.1080/1943815X.2012.691520>.

⁸ Beng Wah Ang, Wei Lim Choong, and Tsan Sheng Ng, “Energy Security: Definitions, Dimensions and Indexes,” *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 42 (2015): 1077-93, <https://doi.org/10.1016/j.rser.2014.10.064>.

energy efficiency. According to the authors, “few studies cover all these seven dimensions”. After explaining the energy security themes, the authors stated that 83 studies that include energy security definitions include: in 82 studies (99% of studies) “energy availability”, in 60 studies (72% of studies) “infrastructure”, in 59 studies (71% of studies) “energy prices”, in 28 studies (34% of studies) “environment”, in 31 studies (37% of studies) “societal effects”, in 21 studies (25% of studies) “governance”, in 18 studies (22% of studies) “energy efficiency”. The concept of energy security, which was previously evaluated in several dimensions, has increasingly expanded by integrating with themes including environment, governance and energy efficiency. For example, energy security has been examined as a multidimensional concept consisting of 14 dimensions⁹ and 42 parameters by Azzuni and Breyer,¹⁰ and thus the ever-increasing elements of energy security are revealed.¹¹

Despite the importance of energy security, few quantitative studies have focused on this issue. Moreover, while the recent studies have generally focused on energy supply stability, environmental and social dimensions are not largely considered. In addition, studies that consider environmental and social dimensions are generally descriptive and explanatory, but in these studies, there are little to no empirical analysis.¹² In addition, recent quantitative research has mostly focused on changes at the level of energy security but not on its direct impact on economy.¹³ In the review conducted by Ang et al.,¹⁴ in which a total of 83 studies on energy security, it has been indicated that 51 of 83 studies were quantitative and the rest of studies were qualitative. This study also confirms the view that quantitative studies

---

⁹ Availability, Diversity, Cost, Technology & Efficiency, Location, Timeframe, Resilience, Environment, Health, Culture, Literacy, Employment, Policy, Military.

¹⁰ Abdelrahman Azzuni and Christian Breyer, “Energy Security and Energy Storage Technologies,” *Energy Procedia* 155 (2018): 237-58, <https://doi.org/10.1016/j.egypro.2018.11.053>.

¹¹ For details of dimensions and parameters, see Azzuni and Breyer, 238-40.

¹² Thai Ha Le and Canh Phuc Nguyen, “Is Energy Security a Driver for Economic Growth? Evidence from a Global Sample,” *Energy Policy* 129 (2019): 437-38, <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2019.02.038>.

¹³ Vaidotas Šumskis and Vincentas Giedraitis, “Economic Implications of Energy Security in the Short Run,” *Ekonomika* 94, no. 3 (2015): 122, <https://doi.org/10.15388/Ekon.2015.3.8791>.

¹⁴ Ang, Choong, and Ng, “Energy Security: Definitions, Dimensions and Indexes,” 1083.

expressed by Šumskis and Giedraitis¹⁵ focus on changes in the energy security index.

Hamilton,¹⁶ who examined the fluctuations on oil prices, which has been one of the most important components of energy security throughout the historical process, lists the dates of significant dates of oil shocks in the aftermath of World War II as follows: The Suez Crisis (1956-1957), the OPEC Oil Embargo (1973-1974), the Iranian Revolution (1978-1979), the Iran-Iraq War (1980-1988), the Gulf War (1990-1991), and the Oil Price Rise (2007-2008). This ranking also demonstrates the importance of Middle Eastern countries in terms of global energy security. According to BP,¹⁷ as of 2018, 16 countries in the Middle East region have been holding 51.87% of overall world oil reserves with 897.22 billion tons. The share of Middle Eastern countries in world oil production is 36.60% with 1.637.55 million tons. The region, which is also rich in natural gas, holds 42.21% of the world's natural gas reserves with 83.09 trillion m³. The share of Middle Eastern countries (16 countries) in the world's gas production is 21.92% with 847.93 billion cubic meters. In addition, the region harbors important transit routes of strategic importance regarding oil transportation to the rest of the world, such as the Suez Canal, the Bab el Mandeb Strait, the Persian Gulf and the Strait of Hormuz. When the data of regions and countries, which have a significant share in oil trade, are examined, it is also observed that the Middle East dominates 43.72% of world crude oil trade. In terms of countries, Saudi Arabia ranks first in the world with 367.42 million tons and 16.24% share in crude oil exports. Four countries including the United Arab Emirates (UAE), Iraq, and Kuwait together with Saudi Arabia, have a 35.23% share in world oil exports. Moreover, Table 1 indicates that fuels export revenues are high in most countries vis-à-vis their GDP and export data. In sum, while the Middle East region has the world's most important energy resources and important transition points in the world, the economies of the region have also an excessive dependence on the revenues obtained from energy resources.

---

¹⁵ Šumskis and Giedraitis, "Economic Implications of Energy Security in the Short Run," 122.

¹⁶ James D Hamilton, "Historical Oil Shocks," *NBER Working Paper Series, Working Paper 16790*, 2011.

¹⁷ BP, "Statistical Review of World Energy," 2019, accessed July 03, 2020 <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html>.

For this reason, the Middle East region is selected in this study, which empirically investigates the relationship between energy security and growth.

However, it should be specifically stated that there is no consensus on whether Turkey is among Middle Eastern countries or not. Accordingly, Turkey is evaluated among the countries of “Europe and Central Asia” by the World Bank, in “Europe” by BP and in “Western Asia” by the United Nations (UN), whereas it is evaluated among the countries of the Middle East and North Africa by the International Country Risk Guide (ICRG). Moreover, in many studies examining Middle Eastern economies theoretically¹⁸ as well as in many studies, in which Middle Eastern economies are subject of empirical analysis,¹⁹ Turkey is considered among Middle Eastern countries. In this direction, Turkey has been included in the analysis among the Middle East countries in this study because of the fact that Turkey is evaluated among them by some international institutions/organizations, and in many theoretical and empirical studies in the literature as well as given the fact that there are also historical ties and geographical proximity to the region.

---

¹⁸ For example, see. Roderic H. Davison, “Where Is the Middle East?,” *Foreign Affairs* 38, no. 4 (1960): 665, <https://doi.org/10.2307/20029452>; Roger Owen and Şevket Pamuk, *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999).

¹⁹ For example, see. Gökhan Kartal and Serdar Öztürk, “Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Orta Doğu Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir İnceleme,” *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. İktisadi ve İdari Bilimler (2020): 65-78, <https://doi.org/10.18506/anemon.629534>; Gökhan Kartal, “Orta Doğu Ülkelerinde Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi” (PhD diss., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2018); Muhsin Kar, Şaban Nazhoğlu, and Hüseyin Ağır, “Financial Development and Economic Growth Nexus in the MENA Countries: Bootstrap Panel Granger Causality Analysis,” *Economic Modelling* 28, no. 1-2 (2011): 685-93, <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.05.015>.

Table 1. The Importance of Energy Resources in the Middle East

	Country	GDP**	Oil		Gas		Fuels (Exports)**	
			Reserve*	Rate (%)	Reserve*	Rate (%)	%Export	%GDP
1	Turkey	778.38	---	---	---	---	3.28	0.75
2	S. Arabia	786.52	297.67	17.21%	5.89	2.99	78.63	29.44
3	Iran	454.00	155.60	9.00%	31.93	16.22	68.69	14.62
4	UAE	422.22	97.80	5.65%	5.94	3.02	31.34	28.80
5	Egypt	249.71	3.33	0.19%	1.85	0.94	24.57	2.90
6	Israel	370.59	---	---	0.41	0.21	2.26	0.38
7	Iraq	174.90	147.22	8.51%	3.56	1.81	99.99	25.03
8	Algeria	170.16	12.20	0.71%	4.50	2.29	96.11	19.88
9	Qatar	183.33	25.24	1.46%	24.70	12.55	86.13	39.89
10	Kuwait	140.65	101.50	5.87%	1.69	0.86	90.90	46.49
11	Morocco	118.10	---	---	---	---	1.17	0.29
12	Oman	79.79	5.37	0.31%	0.66	0.34	69.35	36.30
13	Libya	52.61	48.36	2.80%	1.50	0.76	95.40	54.47
14	Bahrain	37.65	---	---	0.18	0.09	48.26	18.39
15	Syria	60.47	2.50	0.14%	0.27	0.14	28.68	9.37
16	Tunisia	39.77	0.43	0.02%	---	---	5.69	2.22
Middle East (16 Countries)		4,118.84	897.22	51.87%	83.09	42.21	42.88	19.55
Middle East (Others)		124.23	3.16	0.18%	0.27	0.14%	---	---
World Total		75.845	1,729.74	100	196.85	100	5.2	1.43

Note: *Based on 2018 data. Oil reserves data is billion tons and natural gas reserves data is trillion cubic meters. ** Entire 2018 data cannot be obtained for some countries. Therefore, when the table has been established, the year in which all the data for all variables are available for a country have been considered. Accordingly, data for 2016 for Iraq, 2017 for Algeria, 2010 for Syria and 2018 for other countries have been considered in the table. **Source:** World Bank,²⁰ United Nations,²¹ Trade Map,²² BP,²³ Kartal.²⁴

One of the most common mathematical techniques utilized in the rating of energy security is the use of energy security indexes, which are created by

²⁰ World Bank, "World Development Indicators," 2021, accessed June 28, 2021, <https://databank.worldbank.org>.

²¹ United Nations (UN), "Comtrade Database," 2021, accessed June 28, 2021, <https://comtrade.un.org>.

²² Trademap, "Trade Map," 2021, accessed June 28, 2021, <https://www.trademap.org>.

²³ BP, "Statistical Review of World Energy."

²⁴ Kartal, *Politik İstikrarsızlık ve Enerji Güvenliği Ekseninde Orta Doğu Ekonomileri*, 81.

bringing together statistical data containing different dimensions of energy security.²⁵ Although it is viewed that the current situation of countries in terms of energy security is evaluated with the assistance of these indexes established in the literature, there are few econometric papers investigating the economic impacts of energy security. In this context, this study aims to contribute to the literature by investigating the relationship between energy security and growth in the Middle East. Moreover, this paper particularly aims to perform the following;

1. To provide a pioneering study on the relationship between energy security and growth given that few studies have empirically examined this relationship.
2. To attract attention to the economic impact of the energy security issue in the context of the key role of energy resources in modern economies.
3. To provide a more holistic analysis in addition to the few available studies by using an index composed of many variables instead of several variables affecting energy security.
4. To demonstrate the significance of energy security in the Middle East, which has the world's most important energy reserves and directly affects the world energy security.
5. To assess whether possessing rich energy resources is sufficient to ensure energy security or not.

2. Literature Review

Although there are many studies examining the definition of energy security, its dimensions and the factors affecting energy security, there are few studies examining the economic effects of energy security (especially the 4A of energy security) with quantitative approaches. This case is also expressed by Le and Nguyen.²⁶ At this point, it should be stated separately that there are studies that examine the economic effects of energy security by using variables, which do not fully express energy security on its own but are an element of energy security such as fuel supply, natural gas consumption, electricity availability, environmental stress, and oil price

---

²⁵ Šumskis and Giedraitis, "Economic Implications of Energy Security in the Short Run," 122.

²⁶ Le and Nguyen, "Is Energy Security a Driver for Economic Growth? Evidence from a Global Sample," 438.

shocks. These studies including Balitskiy et al.²⁷ have established using natural gas consumption as an energy security variable as there is a negative relationship between natural gas consumption and economic growth in the European Union (EU). In the study by Nepal and Paija,²⁸ which uses the variable of electricity consumption as a variable of energy security for Nepal, it is argued that there is no long-run relationship between electricity consumption and the economic output. Varigonda²⁹ using fuel supply and electricity supply insecurity as a variable for energy security, argues that if the fuel supply is also unreliable, it could lead to chronic socio-political instability. In the study where energy security is expressed by the China-Pakistan Economic Corridor energy projects by Ahmed et al.,³⁰ it is argued that there is statistically significant and strong negative correlation between energy security and economic burden and between energy security and project completion delays. In the study by Gasparatos and Gadda,³¹ in which the energy imports variable was used as an energy security variable for the example of Japan, it was determined that there is a significant increase in the total amount of consumed energy and an increasing dependence on developing countries for energy imports that threatens long-term economic sustainability. In addition to these studies, the effects of energy prices, supply and demand shocks, which are elements of energy security, are examined in the studies conducted by Alley et al.³² and Iwayemi and Fowowe³³

²⁷ Sergey Balitskiy, Yuriy Bilan, and Wadim Strielkowski, "Energy Security and Economic Growth in the European Union," *Journal of Security and Sustainability Issues* 4, no. 2 (2014): 123-30, [https://doi.org/10.9770/jssi.2014.4.2\(2\)](https://doi.org/10.9770/jssi.2014.4.2(2)).

²⁸ Rabindra Nepal and Nirash Paija, "Energy Security, Electricity, Population and Economic Growth: The Case of a Developing South Asian Resource-Rich Economy," *Energy Policy* 132 (2019): 771-81, <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2019.05.054>.

²⁹ Kesava Chandra Varigonda, "An Assessment of the Impact of Energy Insecurity on State Stability in India," *Energy Policy* 62 (2013): 1110-19, <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.06.091>.

³⁰ Salik uddin Ahmed et al., "China Pakistan Economic Corridor and Pakistan's Energy Security: A Meta-Analytic Review," *Energy Policy* 127 (2019): 147-54, <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2018.12.003>.

³¹ Alexandros Gasparatos and Tatiana Gadda, "Environmental Support, Energy Security and Economic Growth in Japan," *Energy Policy* 37, no. 10 (2009): 4038-48, <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.05.011>.

³² Ibrahim Alley et al., "Oil Price Shocks and Nigerian Economic Growth," *European Scientific Journal* 10, no. 19 (2014): 375-91.

³³ Akin Iwayemi and Babajide Fowowe, "Impact of Oil Price Shocks on Selected Macroeconomic Variables in Nigeria," *Energy Policy* 39, no. 2 (2011): 603-12, <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.10.033>.

for Nigeria; Berument et al.³⁴ for 16 MENA countries; Cunado and De Gracia³⁵ for six Asian countries; Bernanke et al.,³⁶ Doroodian and Boyd,³⁷ Elder and Serletis,³⁸ Kilian and Park³⁹ and Sadorsky⁴⁰ for USA; Du et al.,⁴¹ for China; Farzanegan and Markwardt⁴² for Iran; Ghalayini⁴³ G7, OPEC and Russia, China and India; Jiménez-Rodríguez and Sánchez⁴⁴ for industrialized countries; Kilian and Hicks⁴⁵ and Ono⁴⁶ for BRIC countries; Lee et al.;⁴⁷ Tang et al.⁴⁸ for China; Zhang⁴⁹ for Japan.

³⁴ M Hakan Berument et al., "The Impact of Oil Price Shocks on the Economic Growth of Selected MENA Countries," *The Energy Journal* 31, no. 1 (2016): 149-76.

³⁵ J. Cunado and F Perez de Gracia, "Oil Prices, Economic Activity and Inflation: Evidence for Some Asian Countries," *Quarterly Review of Economics and Finance* 45, no. 1 (2005): 65-83, <https://doi.org/10.1016/j.qref.2004.02.003>.

³⁶ Ben S Bernanke et al., "Systematic Monetary Policy and the Effects of Oil Price Shocks," *Brookings Papers on Economic Activity* 1997, no. 1 (1997): 91-157.

³⁷ K. Doroodian and Roy Boyd, "The Linkage between Oil Price Shocks and Economic Growth with Inflation in the Presence of Technological Advances: A CGE Model," *Energy Policy* 31, no. 10 (2003): 989-1006, [https://doi.org/10.1016/S0301-4215\(02\)00141-6](https://doi.org/10.1016/S0301-4215(02)00141-6).

³⁸ John Elder and Apostolos Serletis, "Oil Price Uncertainty," *Journal of Money, Credit and Banking* 42, no. 6 (2010): 1137-59, <https://doi.org/10.1111/j.1538-4616.2010.00323.x>.

³⁹ Lutz Kilian and Cheolbeom Park, "The Impact of Oil Price Shocks on the US Stock Market," *International Economic Review* 50, no. 4 (2009): 1267-87, <https://doi.org/10.1111/j.1468-2354.2009.00568.x>.

⁴⁰ Perry Sadorsky, "Oil Price Shocks and Stock Market Activity," *Energy Economics* 21, no. 5 (1999): 449-69, [https://doi.org/10.1016/S0140-9883\(99\)00020-1](https://doi.org/10.1016/S0140-9883(99)00020-1).

⁴¹ Limin Du, He Yanan, and Chu Wei, "The Relationship between Oil Price Shocks and China's Macro-Economy: An Empirical Analysis," *Energy Policy* 38, no. 8 (2010): 4142-51, <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.03.042>.

⁴² Mohammad Reza Farzanegan and Gunther Markwardt, "The Effects of Oil Price Shocks on the Iranian Economy," *Energy Economics* 31, no. 1 (2009): 134-51, <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2008.09.003>.

⁴³ Latifa Ghalayini, "The Interaction between Oil Price and Economic Growth," *Middle Eastern Finance and Economics*, no. 13 (2011): 127-41.

⁴⁴ Rebeca Jiménez-Rodríguez and Marcelo Sánchez, "Oil Price Shocks and Real GDP Growth: Empirical Evidence for Some OECD Countries," *Applied Economics* 37, no. 2 (2005): 201-28, <https://doi.org/10.1080/0003684042000281561>.

⁴⁵ Lutz Kilian and Bruce Hicks, "Did Unexpectedly Strong Economic Growth Cause the Oil Price Shock of 2003-2008?," *Journal of Forecasting* 32, no. 5 (2013): 385-94, <https://doi.org/10.1002/for.2243>.

⁴⁶ Shigeki Ono, "Oil Price Shocks and Stock Markets in BRICs 1," *The European Journal of Comparative Economics* 8, no. 1 (2011): 29-45.

⁴⁷ Kiseok Lee, Shawn Ni, and Ronald A Ratti, "Oil Shocks and the Macroeconomy: The Role of Price Variability," *The Energy Journal* 16, no. 4 (1995): 39-56, <https://doi.org/10.5547/ISSN0195-6574-EJ-Vol16-No4-2>.

⁴⁸ Weiqi Tang, Libo Wu, and ZhongXiang Zhang, "Oil Price Shocks and Their Short- and Long-Term Effects on the Chinese Economy," *Energy Economics* 32, no. SUPPL. 1 (2010): S3-14, <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2010.01.002>.

⁴⁹ Dayong Zhang, "Oil Shock and Economic Growth in Japan: A Nonlinear Approach," *Energy Economics* 30, no. 5 (2008): 2374-90, <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2008.01.006>.

One of the few studies that focus on energy security more holistically, taking into account the multidimensionality of energy security expressed as the 4A of energy security, is the study by Kartal.⁵⁰ Here, the relations between political instability, energy security and growth were examined by using data obtained from fifteen Middle Eastern countries between the years 1996-2014. As a result of econometric analysis by using first-generation unit root and cointegration tests, the author stated that there are cointegration relationships between the variables. The Fully Modified Ordinary Least Squares (FMOLS) estimator outcomes used for coefficient estimation in this study demonstrate that while 1% increase in energy security risk decreased GDP per capita by 0.41%, 1% increase in political stability increased GDP per capita by 0.25%. In addition, according to the Panel Granger Causality analysis results given in the study, there are a bi-directional association between energy security and GDP per capita and, a one-way causality relationship from energy security to political stability and from GDP per capita to political stability. Fang et al.⁵¹ is investigated China's energy security between 2005 and 2015 by using an index named as China's Sustainable Energy Security (CSES), which taking into account five dimensions of energy security including availability, accessibility, affordability, acceptability, and developability. According to the authors, availability and developability dimensions constitute the most important weight of the index. The availability dimension demonstrates a general downward trend and the developability dimension presents an inverted U-type trend for China. Moreover, authors argued that the lowest point has been 2011 and, China's sustainable energy security had been at risk from 2008 to 2012. Another study, which focuses on energy security, is the study by Le and Nguyen.⁵² The authors conducted a panel data analysis

⁵⁰ Gökhan Kartal, "Orta Doğu Ülkelerinde Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi" (PhD diss., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences Department of Economics, 2018); Gökhan Kartal and Serdar Öztürk, "Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Orta Doğu Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir İnceleme," *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. İktisadi ve İdari Bilimler (December 18, 2020): 65-78, <https://doi.org/10.18506/anemon.629534>.

⁵¹ Debin Fang, Shanshan Shi, and Qian Yu, "Evaluation of Sustainable Energy Security and an Empirical Analysis of China," *Sustainability* 10, no. 5 (2018): 1685, <https://doi.org/10.3390/su10051685>.

⁵² Le and Nguyen, "Is Energy Security a Driver for Economic Growth? Evidence from a Global Sample."

based on different income levels in subsamples of countries by utilizing Panel-Corrected Standard Errors (PCSE) and Feasible Generalized Least Squares (FGLS) methods. According to the authors, the results demonstrate that energy security increases economic growth for both the entire sample and sub-samples of countries. Moreover, the impact of energy insecurity measured by energy density and carbon density variables on economic growth was negative. In addition, the authors stated that combined topics should be followed at the global level due to the connection among three agendas; energy security, economic development, and climate change mitigation. Finally, in the study by Stavvytskyy et al.⁵³ the New Energy Security Index (NSI) for 29 European countries covering the years 1997-2016, was used, and an empirical analysis was performed by doing so. Among the results of this study, the authors stated that there is a positive relationship between the increases in GDP and NESI, while on the other hand, there is a negative relationship between the increases in GDP and CPI.

3. Data and Methodology

In this paper, the aim is to research the relationship between energy security and growth for 16 countries in the Middle Eastern region. Since data on energy security and economic growth variables are only fully available in all 16 countries between 1980 and 2016, the analysis covers this specific period. Herein, the International Energy Security Risk Index (ESRI) obtained from the Global Energy Institute⁵⁴ has been used as the energy security variable.⁵⁵

Energy Security Risk Index values for Middle East Countries are provided in Table 4. According to Energy Security Risk Index values, the Middle East energy security risk average is well above the world energy security risk average. Accordingly, 13 of the 16 Middle East countries examined in

---

⁵³ Andriy Stavvytskyy et al., "Estimating the Interrelation between Energy Security and Macroeconomic Factors in European Countries," *Journal of International Studies* 11, no. 3 (2018): 217-38, <https://doi.org/10.14254/2071-8330.2018/11-3/18>.

⁵⁴ Global Energy Institute, "Energy Security Risk Index 2018 Edition," accessed July 16, 2020, <https://www.globalenergyinstitute.org/energy-security-risk-index>.

⁵⁵ For details of variables and weights used in this index, which is created by combining data for many dimensions of energy security, see. Global Energy Institute, "International Index of Energy Security Risk 2018 Edition," 2018, 71-75, accessed July 16, 2020, <https://www.globalenergyinstitute.org/sites/default/files/2019-10/Final2018Index.pdf>.

this study have an energy security risk value above the global average. Only four countries including Turkey, Tunisia, Algeria, and Israel have a risk value below that average. When the table is analyzed, it is observed that the riskiest countries among Middle East countries in energy security are Syria, Libya, and Oman. In addition, these countries are among the most ten risky countries in the world. Despite the fact that they have rich energy resources, Middle Eastern countries are in a negative condition with regard to energy security indicating that energy security requires much more than possessing energy resources.

Table 4. Energy Security Risk Index Values for Middle Eastern Countries

C.N	Country	ESRI	Risk Ranking	
			Middle East	World
1.	Turkey	1,198.49	13	29
2.	Saudi Arabia	1,521.84	7	13
3.	Iran	1,572.57	5	10
4.	UAE	1,539.20	6	12
5.	Egypt	1,515.84	8	14
6.	Israel	1,031.50	16	52
7.	Iraq	1,406.67	11	17
8.	Algeria	1,166.91	15	32
9.	Qatar	1,592.60	4	9
10.	Kuwait	1,460.59	10	16
11.	Morocco	1,385.59	12	19
12.	Oman	1,677.31	3	8
13.	Libya	2,159.07	2	3
14.	Bahrain	1,485.70	9	15
15.	Syrian	2,040.51	1	4
16.	Tunisia	1,184.41	14	31
World Average		1,216.24		
Middle East Average		1,459.89		

Note: For Syria, the 2014 risk data and the ranking of the country in that same year have been used. For other countries, the 2016 data was used.

Source: Global Energy Institute⁵⁶ and Kartal⁵⁷

⁵⁶ Global Energy Institute, "Energy Security Risk Index 2018 Edition."

⁵⁷ Kartal, *Politik İstikrarsızlık ve Enerji Güvenliği Ekseninde Orta Doğu Ekonomileri*, 81.

Nominal GDP data used to represent economic growth was generally used by World Bank data.⁵⁸ Due to some events in the region, such as the Arab Spring events, the World Bank data for some of the affected countries was not available for some years, and thus the missing data was completed with the assistance of the UNCTAD database⁵⁹ and IMF data.⁶⁰ In addition, since the export of energy resources has quite a major position for the economies of the region, the effect of changes in energy security on exports was included in the analysis. While exports data were generally obtained from the World Bank database, the missing data were completed through data from the United Nations⁶¹ and the Trade Map.⁶² An econometric analysis was carried out using logarithmic forms of all variables. The abbreviations of the variables that were used in the analysis are illustrated as *lngdp* (Gross Domestic Product), *lnesri* (Energy Security Risk Index), and *lnx* (Export). Hence, the econometric model established is as follows:

$$\ln gdp = a_0 + a_1 \ln esri_{it} + a_2 \ln x_{it} + e_{it} \Rightarrow i = 1, 2, \dots, 16 \text{ and } t = 1, 2, \dots$$

Panel data analysis has recently found a lot of application as an econometric analysis method, which combines cross-sectional data and time series. In this context, the unit root property observed in time series is also valid in panel data. In addition, since the panel data was created by combining multiple country data, cross-sectional dependence has been revealed implying that changes in one country affect other countries as well. Cross-sectional dependence also affects the econometric method, especially unit root and cointegration analyses. In this context, cross-sectional dependence tests should be conducted on the data before performing empirical analysis.⁶³ In this study, cross-sectional dependence tests were used such as the LM_{BP}

---

⁵⁸ World Bank, "World Development Indicators."

⁵⁹ United Nations, "UNData," accessed December 12, 2020, <http://data.un.org>.

⁶⁰ International Monetary Fund, "IMF Data," accessed December 12, 2020, <http://data.imf.org/>.

⁶¹ "UNData"; United Nations (UN), "Comtrade Database."

⁶² Trademap, "Trade Map."

⁶³ The mathematical representation of the methodologies used in empirical analysis is included in many studies, and the mathematical form of the methodology is easily accessible.

Test by Berusch-Pagan,⁶⁴ CD_{LM} Test by Pesaran,⁶⁵ CD Test by Pesaran⁶⁶ and LM_{adj} by Pesaran, and Ullah and Yamagata.⁶⁷ The null hypothesis of these tests is that there is no cross-sectional dependence, while the alternative hypothesis is that there is a cross-sectional dependence.

Furthermore, in order to determine the appropriate cointegration test, it should be examined whether the slope coefficient is homogeneous, that is, whether the slope coefficients of β_i are different from the cross-sections in the cointegration equation. In this study, the slope homogeneity test was carried out with the delta tests ($\tilde{\Delta}$ and $\tilde{\Delta}_{adj}$) proposed by Pesaran and Yamagata⁶⁸ for testing slope homogeneity, which is derived from the $\hat{S}$ test of Swamy (1970). While the $\tilde{\Delta}$ test, which is one of the delta tests, is used for large samples, the $\tilde{\Delta}_{adj}$, which is another of the delta tests, is used to test the slope homogeneity of small samples. While the null hypothesis of these tests is that parameters are homogeneous, the alternative hypothesis is that parameters are heterogeneous.

If there is a cross-sectional dependence in the variables, the results of traditional unit root tests (first-generation) may give incorrect results. Therefore, if cross-section dependence is detected, second-generation unit root tests, which consider cross section dependence, should be utilized for unit root analysis. In this study, a unit root analysis was performed by a CIPS test, suggested by Pesaran,⁶⁹ which also considers cross-section dependence. While the null hypothesis of the CIPS test is that variables are non-stationary, the alternative hypothesis is that variables are stationary.

In a panel data analysis, whether there is a long-term relationship between variables is determined with the assistance of cointegration tests. Cross-

⁶⁴ Trevor S Breusch and Adrian R. Pagan, "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics," *The Review of Economic Studies* 47, no. 1 (1980): 239-53.

⁶⁵ M. Hashem Pesaran, "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels," *CESifo Working Paper*, No. 1229, 2004.

⁶⁶ Pesaran.

⁶⁷ M. Hashem Pesaran, Aman Ullah, and Takashi Yamagata, "A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence," *The Econometrics Journal* 11, no. 1 (2008): 105-27, <https://doi.org/10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x>.

⁶⁸ M. Hashem Pesaran and Takashi Yamagata, "Testing Slope Homogeneity in Large Panels," *Journal of Econometrics* 142, no. 1 (2008): 50-93, <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>.

⁶⁹ M Hashem Pesaran, "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence," *Journal of Applied Econometrics* 22, no. 2 (2007): 265-312, <https://doi.org/10.1002/jae.951>.

section dependence is important in determining the empirical method to be used in cointegration analysis as well as in unit root analysis. In addition, whether the slope coefficient is homogeneous or not is important in determining which cointegration tests should be used. In this study, the cointegration relationship was tested with the Panel ECM Cointegration test developed by Westerlund,⁷⁰ which can be used in both heterogeneous panels and cross-section dependence cases. In the Panel ECM Cointegration test, cointegration analysis is performed with the assistance of four test statistics, two of which are group-mean statistics (G_{α} and G_{τ}) and two of which are panel statistics (P_{τ} and P_{α}). In determining the cointegration relationship, if the panel data is homogeneous, panel statistics should be interpreted. Conversely, if the panel is heterogeneous, group statistics should be interpreted. While the null hypothesis of group-mean statistics is that there is no cointegration for all i (where i denotes cross-sections), the alternative hypothesis is that there is cointegration for at least one i . While the null hypothesis of panel statistics is that there is no cointegration for cross-section units, the alternative hypothesis is that there is cointegration for all i .

If a cointegration relationship is determined between variables, the coefficient estimation showing the effect of independent variables on the dependent variable in the long-term can be performed. Accordingly, this study applied the Augmented Mean Group (AMG) estimator, which is one of the panel estimators that consider heterogeneity and cross-section dependence. The AMG proposed by Eberhardt and Teal⁷¹ and Eberhardt and Bond⁷² is an alternative to the Common Correlated Effects Mean Group Estimator (CCEMG) proposed by Pesaran (2006).

In addition, the causality relationship between variables is also investigated in this study. In this regard, it was used the Granger non-causality test proposed by Dumitrescu and Hurlin,⁷³ which can be used in both

---

⁷⁰ Joakim Westerlund, "Testing for Error Correction in Panel Data," *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 69, no. 6 (2007): 709-48, <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2007.00477.x>.

⁷¹ Markus Eberhardt and Francis Teal, "Productivity Analysis in Global Manufacturing Production," *Economics Series Working Papers*, no. 515 (2010).

⁷² Markus Eberhardt and Stephen Bond, "Cross-Section Dependence in Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator," *Munich Personal RePEc Archive*, 2009.

⁷³ Elena-Ivona Dumitrescu and Christophe Hurlin, "Testing for Granger Non-Causality in Heterogeneous Panels," *Economic Modelling* 29, no. 4 (2012): 1450-60, <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.02.014>.

heterogeneous panels and cross-sectional dependence cases. Statistics required for causality analysis is based on the individual Wald statistics of Granger non-causality averaged across the cross-section units. If T is greater than N , the asymptotic distribution test results (Z_{NT}) should be interpreted, otherwise the semi-asymptotic distribution test results (Z_N) should be interpreted. Moreover, if there is cross-sectional dependence, Dumitrescu and Hurlin⁷⁴ suggest that the bootstrap critical values should be interpreted. While the null hypothesis of the Granger Non-Causality Test is that there is no causality for all individuals on the panel, the alternative hypothesis is that there can be causality for some individuals.

4. Empirical Results

Effects of energy security on economic growth was analyzed by panel data econometrics methods for 16 countries in the Middle East between 1980 and 2016. Because of the fact that panel data econometrics includes both cross-section and time series properties, firstly cross-section dependence, slope homogeneity, and unit root tests must be applied.

The delta tests suggested by Pesaran and Yamagata⁷⁵ were used to determine the slope homogeneity for the series. According to the results shown in Table 5, the null hypothesis that the panel is homogeneous has been rejected in both $\tilde{\Delta}$ and $\tilde{\Delta}_{adj}$ so that the panel was found to be heterogeneous. According to the results of the delta test for the variables, while the null hypothesis claims that parameters are homogeneous, is rejected for $\ln gdp$ and $\ln x$ variables, it is accepted for the $\ln esri$ variable.

In this study, LM_{BP} , CD_{LM} , CD and LM_{adj} Tests were used for cross-sectional dependence analysis and their results are provided in Table 5. According to the results of the cross-section dependence tests performed for both the panel as a whole and for each variable, the null hypothesis that there was no cross-section dependence has been rejected, and cross-section dependence was determined. Those results necessitate the use of econometric analysis methods, which consider both the cross-sectional dependence and heterogeneity. In addition, cross-sectional dependence case demonstrates that the countries in the region are affected by the developments in Middle Eastern countries.

⁷⁴ Dumitrescu and Hurlin.

⁷⁵ Pesaran and Yamagata, "Testing Slope Homogeneity in Large Panels."

Table 5. Cross-Sectional Dependence and Homogeneous Test Analysis Results

Tests	lngdp		lnesri		lnx		Panel	
	Stat.	p-val.	Stat.	p-val.	Stat.	p-val.	Stat.	p-val.
LM (Breusch, Pagan 1980)	342.959	0.000	170.702	0.002	248.054	0.000	471.333	0.000
CDIm (Pesaran 2004)	14.392	0.000	3.273	0.001	8.266	0.000	22.678	0.000
CD (Pesaran 2004)	-1.624	0.052	-2.910	0.002	-0.465	0.321	8.197	0.000
LMadj (PUY, 2008)	11.423	0.000	6.639	0.000	4.366	0.000	29.327	0.000
Delta	2.804	0.003	0.888	0.187	4.907	0.000	19.951	0.000
Delta Adj	2.925	0.002	0.927	0.177	5.119	0.000	21.092	0.000

Since panel data analysis also includes time series features, it also requires performing unit root tests. Moreover, since cross-sectional dependence was identified, the second-generation unit root tests, which consider the cross-sectional dependence, must be utilized in the unit root analysis. Therefore, the CIPS test proposed by Pesaran,⁷⁶ was applied for the unit root test. When the results provided in Table 6 were examined, both in the constant model and in the constant and trend model, the null hypothesis, which expresses the presence of unit root, was accepted. Then, when it analyzed the first differences of the variables, the alternative hypothesis was accepted. Therefore, it was decided that the series are stationary in the first differences; that is, the series are I(1).

Table 6. Unit Root Test Results

Variable	Constant		Constant and Trend	
	level	1st difference	level	1st difference
lngdp	-2.1640	-5.2228*	-2.7350***	-5.1859*
lnesri	-2.1183	-5.4344*	-2.6885	-5.6003*
lnx	-2.1011	-5.1041*	-2.7210	-5.3643*
Critical Values	%1 %5 %10 -2.45 -2.25 -2.14		%1 %5 %10 -2.96 -2.76 -2.66	

Note: ***, **, * indicates statistical significance at 1%, 5% & 10%.

The cointegration analysis was conducted using Panel ECM Cointegration test developed by Westerlund,⁷⁷ which can be used in case of both heterogeneous panels and cross-section dependence. If there is cross-

⁷⁶ Pesaran, "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence."

⁷⁷ Westerlund, "Testing for Error Correction in Panel Data."

sectional dependence in data, Westerlund⁷⁸ suggests that a bootstrap procedure should be undertaken, which is similar to the method used by Chang (2004). Therefore, when interpreting the panel ECM Cointegration test results (see Table 7), it should be taken into account both the bootstrap p-value (because cross-sectional dependence detected) and group statistics (i.e., G_{α} and G_{τ}) (because heterogeneity is detected). In the constant model, the hypothesis excluding cointegration has been rejected for the G_{τ} statistic at the significance of 10%. In the constant and trend models, the hypothesis expressing no cointegration was rejected for the G_{α} statistic for a significance at 5% and for the G_{τ} of 10% significance. Moreover, the cointegration relationship (in both constant and constant-trend model) was confirmed with the results obtained from the Bootstrap Panel LM Cointegration Test (see Table 7). This test proposed by Westerlund and Edgerton⁷⁹ provides valid results in case of cross-section dependence by applying bootstrap procedure.

Table 7. Panel ECM Cointegration and Bootstrap Panel LM Tests Results

Tests	Constant			Constant and Trend		
	Stat.	p-value	Bootstrap p-value	Stat.	p-value	Bootstrap p-value
Gt	-3.832	0.000	0.084	-4.271	0.000	0.079
Ga	-3.550	0.000	0.120	-5.093	0.000	0.033
Pt	-6.125	0.000	0.032	-5.905	0.000	0.057
Pa	-7.047	0.000	0.031	-5.181	0.000	0.096
LM	38.879	0.000	0.000	20.494	0.000	0.000

Note: Bootstrap replications 10.000. lag, lead and bandwidth: $4(T/100)2/9 \approx 3$.

After determining the existence of a long-term relationship between variables, a long-term coefficient estimation was made with the Augmented Mean Group Estimator (AMG) proposed by Eberhardt and Bond⁸⁰ and Eberhardt and Teal,⁸¹ which assess both heterogeneity and cross-sectional dependence. The estimation results were provided in Table 8. When the coefficients are examined for the entire panel, the 1% increase in energy

⁷⁸ Westerlund, 722; Joakim Westerlund, "Panel Cointegration Tests of the Fisher Effect," *Journal of Applied Econometrics* 23, no. 2 (2008): 236, <https://doi.org/10.1002/jae.967>.

⁷⁹ Joakim Westerlund and David L. Edgerton, "A Panel Bootstrap Cointegration Test," *Economics Letters* 97, no. 3 (2007): 185-90, <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2007.03.003>.

⁸⁰ Eberhardt and Bond, "Cross-Section Dependence in Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator."

⁸¹ Eberhardt and Teal, "Productivity Analysis in Global Manufacturing Production."

security risk reduces the economic growth by approximately 0.66%, while the 1% increase in exports increases economic growth by 0.41%. These results are statistically significant at 1%. According to the results, while the increase in the energy security risk affects the economies of the region negatively, the increase in exports affects the economies of the region positively. Considering the share of oil and natural gas revenues in total exports and in GDP in the economies of the region, it can be expressed that every situation that may adversely affect energy exports can yield significant economic effects. In addition, coefficient estimates for each cross-section analysis were provided in Table 8. The effect of an increase in the energy security risk level on economic growth is negative in 12 of the 16 countries. While the coefficient for Turkey and Iran from the remaining four countries is positive, the results are statistically insignificant. This result, indicating that increasing risk in energy security positively affects economic growth for Iraq and Algeria, is the opposite of expectations. Moreover, it has been determined that the effect of increase in exports on economic growth is positive in all 16 countries of the region, and the result is statistically significant at 1%.

Table 8. Augmented Mean Group Estimators Results

Variable	Coeff.	Z-value	p-value
lnesri	-0.6610118	-3.55	0.000
lnx	0.4148792	8.44	0.000
c	18.29034	11.44	0.000
Wald chi2	83.84		0.0000

Group-specific coefficients

C.N.	Country	lnesri	lnx	c
1.	Turkey	0.057261 [0.16]	0.4469427 [11.07]***	14.35297 [8.26]***
2.	Saudi Arabia	-0.4819925 [-3.39]***	0.4343814 [16.97]***	18.05903 [27.16]***
3.	Iran	0.337456 [0.45]	0.1311781 [0.99]	19.80434 [7.09]***
4.	United Arab Emirates	-0.711369 [-4.26]***	0.5104614 [18.97]***	17.15028 [18.81]***
5.	Egypt	-1.119138 [-3.28]***	0.5476937 [11.21]***	19.82281 [8.39]***

C.N.	Country	lnesri	lnx	c
6.	Israel	-1.685654 [-10.15] ***	0.5105956 [23.34] ***	24.15068 [19.65] ***
7.	Iraq	2.221681 [3.12] ***	0.2869198 [3.05] ***	1.171365 [0.17]
8.	Algeria	0.7890266 [3.56] ***	0.1166388 [3.24] ***	16.31338 [12.88] ***
9.	Qatar	-0.0631111 [-0.54]	0.6371533 [73.82] ***	8.953987 [11.37] ***
10.	Kuwait	-0.4571026 [-2.43] ***	0.5012467 [16.90] ***	15.22515 [19.09] ***
11.	Morocco	-1.009492 [-6.74] ***	0.417566 [14.34] ***	21.41562 [26.95] ***
12.	Oman	-0.6962281 [-6.21] ***	0.6807156 [16.76] ***	12.31641 [38.41] ***
13.	Libya	-0.7403925 [-4.52] ***	0.2424705 [4.29] ***	23.39953 [16.24] ***
14.	Bahrain	-1.018735 [-4.52] ***	0.5881132 [20.26] ***	16.35111 [10.93] ***
15.	Syria	-1.106556 [-3.01] ***	0.1821581 [3.39] ***	27.37404 [10.20] ***
16.	Tunisia	-1.392465 [-10.72] ***	0.3326781 [18.12] ***	25.31219 [25.07] ***

Note: ***, **, * indicates statistical significance at 1%, 5% & 10%.

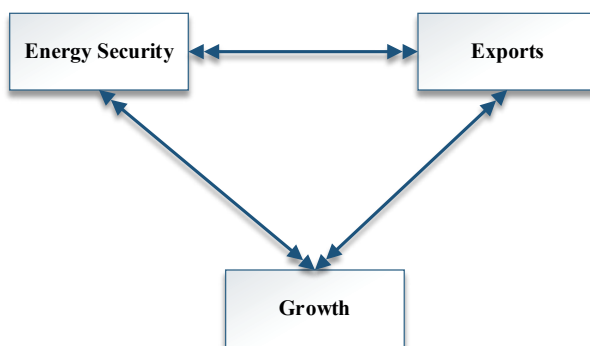
The causal relationship among economic growth, energy security, and exports has been investigated through the assistance of Dumitrescu and Hurlin⁸² Panel Causality Test. The data used in the analysis is the T>N and, the existence of cross-section dependence has also been detected. Therefore, the statistical values calculated for Asymptotic Distribution and the bootstrap critical values should be considered. The results provided in Table 9 demonstrate that there is a bi-directional causality relationship between energy security and growth, between energy security and export, and between growth and export. This relationship was schematically summarized in Figure 1.

⁸² Dumitrescu and Hurlin, "Testing for Granger Non-Causality in Heterogeneous Panels."

Table 9. Panel Causality Test Results

The Direction of The Causality	Asymptotic Distribution				
	Panel Z_{NT}	p-value	Bootstrap Critical Values		
			10%	5%	1%
ESRI→GDP	2.843**	0.004	1.700	2.268	3.529
GDP→ESRI	5.212***	0.000	1.669	2.190	3.446
ESRI→EXPORT	2.985**	0.003	1.650	2.156	3.536
EXPORT→ESRI	3.435***	0.001	1.725	2.210	3.167
EXPORT→GDP	11.159***	0.000	1.612	2.133	3.383
GDP→EXPORT	5.384***	0.000	1.827	2.508	3.697

Figure 1. Direction of Causality between Variables

5. Conclusion and Policy Implications

In this paper, the aim is to investigate the relationship between energy security and growth between 1980 and 2016 for 16 countries in the Middle East region. Since in most of the countries in the region the incomes obtained from energy exports have an important place in their respective economies, the exports variable has also been added to the equation. In the empirical application, firstly, the cross-sectional dependence and homogeneity tests were performed. As a result of these tests, it was determined that there was heterogeneity and cross-sectional dependence in the panel data set. Therefore, econometric methods suitable for these cases have been preferred in empirical analysis. Given the cross-sectional dependence in the series, it was determined that the variables were stationary in the first difference by using the CIPS test, which is one of the second-generation unit root tests. Then, it was determined by using the Panel ECM Cointegration Test and the Bootstrap Panel LM Cointegration

Test that there is a cointegration relationship between the variables. After that, long-term coefficients were calculated with the Augmented Mean Group estimator. AMG estimator results demonstrate that a 1% increase in energy security risk reduces economic growth by approximately 0.66%, while a 1% increase in exports increases economic growth by 0.41%. The examination of cross-section coefficients reveals that an increase of 1% in energy security risk level reduces economic growth by more than 1% in 6 countries, including Israel, Tunisia, Egypt, Syria, Bahrain, and Morocco. This result demonstrates that energy security is an important issue, and much more serious for these countries than already thought. On the other hand, an increase of 1% in energy security risk reduces economic growth by less than 1% in six countries, including Libya, the United Arab Emirates, Oman, Saudi Arabia, Kuwait, and Qatar. Contrary to the general expectation, the effect of an increase at the energy security risk level on economic growth is positive for Turkey, Iran, Iraq, and Algeria. However, these results are statistically insignificant for Turkey and Iran. Finally, the causality relationship between variables has been examined through the Dumitrescu and Hurlin (2012) Panel Causality Test. It was determined that there is a bi-directional causality between energy security and growth, between energy security and export, and between growth and export. The results obtained are consistent with the studies of Kartal (2018) and Kartal and Öztürk (2020), which focus on Middle Eastern countries, as well as other empirical studies on other countries and regions. Overall, this study significantly differs from other studies on the Middle East region in terms of considering cross-section dependence in the empirical analysis, focusing on a broader period and a wider range of countries.

The results obtained from the econometric analysis demonstrate that energy security is a vital issue for Middle East economies. Therefore, these results indicate that policies towards energy security in Middle Eastern countries are very important. Accordingly, some policy recommendations on energy security in the Middle East countries can be formulated as follows: First, it is quite important to choose safe trade routes for both energy exporter and importer countries, and therefore, safe routes should be preferred when choosing crossing routes. Incidents related to political instability (war, occupation, riot, etc.), which directly affect the field safety of energy sources and the safety of energy crossing routes, occurring in the Middle East, threaten the energy security of both the countries of the region and the world in general. They threaten the security of oil and gas

fields and energy crossing routes in the region as the security weakness caused by activities of various terrorist groups in the region or important regional events like the Arab Uprisings reveal. Therefore, political stability, especially national security, should be ensured in the region. In addition, there is also a great need for patriotic and visionary leaders who defend the rights of their country on the international arena, and meet the demands of the region for more freedom and democracy, while not being under the guidance of external forces. Thus, the instability resulting from external interventions in the countries of the region will be minimized, and the way for the implementation of stronger policies will be opened for both energy security and other areas of economic problem-solving.

Second, the security of the major crossing points in the region as well as the security of the pipelines' crossing routes, which are quite important in oil and natural gas transportation, should be ensured. The creation of alternative crossing routes or "route diversification," may reduce some of the risks in this direction. Furthermore, the elimination of the existing conflict environment in the region and ensuring national security will play an important role in ensuring the security of important crossing points and oil pipelines.

Third, policies should be developed to decrease the share of energy revenues in the region's economies, which are too dependent on income from energy exports. The most important way to reduce this dependence is economic diversification. The most important step in this regard is the use of income from energy revenues as a source of financing for, in particular, advanced technology and other capital-intensive areas. Thus, an important development move can be realized by developing high-value-added industries. This is how high dependence on oil and natural gas revenues can be reduced. In addition, rather than exporting crude oil, exporting it by refining can also increase the revenues to be obtained from selling oil.

Fourth, "country diversification" should be ensured in energy-exporting. Thus, in the event of a potential problem with any country, to which energy resources are exported, the risks that may hinder such exports can be reduced. Likewise, countries that depend on imports in energy such as Turkey, should work on country diversification in energy imports by importing from more countries. Thus, uninterrupted access to energy can be maintained by turning to alternative exporting countries so that recurring problems with some sellers can be better overcome. Thanks to

country diversification, energy exporter countries can minimize the risks that can arise from fluctuations in energy revenues, while energy exporter countries may minimize the risks that can arise from energy deprivation.

Fifth, another important issue that has recently gained importance in energy security is the development of appropriate environmental policies. In this context, due to the abundance of energy resources in most places in the region, the use of fossil fuels is considerably higher than renewable energy use. For this reason, the environment has been more damaged than elsewhere. Furthermore, it is important to know that these resources are not unlimited. In this context, energy efficiency policies are also quite important. This is a much more important issue for countries, which depend on imports in energy resources. Because energy imports are an important factor that affects foreign trade negatively for these countries. Ensuring energy efficiency and using renewable energy sources are important for the foreign trade balances of the countries as well as the positive impact on the environment.

Finally, since there are countries with different structures in the region (for example, the high share of energy exports in total exports is an important energy security risk for Saudi Arabia, whereas the high share of energy imports in total imports is an important energy security risk for Turkey), a SWOT analysis should be carried out considering all the elements of energy security. Energy security risk factors should be analyzed individually for each country, and then national energy security policies should be established by determining the most important risk factors for energy security. The selection of the most appropriate policies to be implemented in this direction should be done by comparing the themes constituting the energy security risk elements with the risk conditions of the country in question.

Bibliography

- Ahmed, Salik uddin, Amjad Ali, Dileep Kumar, Muhammad Zeeshan Malik, and Abdul Hameed Memon. "China Pakistan Economic Corridor and Pakistan's Energy Security: A Meta-Analytic Review." *Energy Policy* 127 (2019): 147-54. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2018.12.003>.
- Alley, Ibrahim, Ayodele Asekomeh, Hakeem Mobolaji, and Yinka A. Adeniran. "Oil Price Shocks and Nigerian Economic Growth." *European Scientific Journal* 10, no. 19 (2014): 375-91.

- Ang, Beng Wah, Wei Lim Choong, and Tsan Sheng Ng. "Energy Security: Definitions, Dimensions and Indexes." *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 42 (2015): 1077-93. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2014.10.064>.
- Azzuni, Abdelrahman, and Christian Breyer. "Energy Security and Energy Storage Technologies." *Energy Procedia* 155 (2018): 237-58. <https://doi.org/10.1016/j.egypro.2018.11.053>.
- Balitskiy, Sergey, Yuriy Bilan, and Wadim Strielkowski. "Energy Security and Economic Growth in the European Union." *Journal of Security and Sustainability Issues* 4, no. 2 (2014): 123-30. [https://doi.org/10.9770/jssi.2014.4.2\(2\)](https://doi.org/10.9770/jssi.2014.4.2(2)).
- Bernanke, Ben S, Mark Gertler, Mark Watson, Christopher A Sims, and Benjamin M Friedman. "Systematic Monetary Policy and the Effects of Oil Price Shocks." *Brookings Papers on Economic Activity* 1997, no. 1 (1997): 91-157.
- Berument, M Hakan, Nildag Basak Ceylan, Nukhet Dogan, Source The, and Energy Journal. "The Impact of Oil Price Shocks on the Economic Growth of Selected MENA Countries." *The Energy Journal* 31, no. 1 (2016): 149-76.
- Breusch, Trevor S, and Adrian R. Pagan. "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics." *The Review of Economic Studies* 47, no. 1 (1980): 239-53.
- Çelikpala, Mitat. "Enerji Güvenliği: NATO'nun Yeni Tehdit Algısı." *Uluslararası İlişkiler* 10, no. 40 (2014): 75-99.
- Cunado, J., and F Perez de Gracia. "Oil Prices, Economic Activity and Inflation: Evidence for Some Asian Countries." *Quarterly Review of Economics and Finance* 45, no. 1 (2005): 65-83. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2004.02.003>.
- Davison, Roderic H. "Where Is the Middle East?" *Foreign Affairs* 38, no. 4 (1960): 665. <https://doi.org/10.2307/20029452>.
- Doroodian, K., and Roy Boyd. "The Linkage between Oil Price Shocks and Economic Growth with Inflation in the Presence of Technological Advances: A CGE Model." *Energy Policy* 31, no. 10 (2003): 989-1006. [https://doi.org/10.1016/S0301-4215\(02\)00141-6](https://doi.org/10.1016/S0301-4215(02)00141-6).
- Du, Limin, He Yanan, and Chu Wei. "The Relationship between Oil Price Shocks and China's Macro-Economy: An Empirical Analysis." *Energy Policy* 38, no. 8 (2010): 4142-51. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.03.042>.

- Dumitrescu, Elena-Ivona, and Christophe Hurlin. "Testing for Granger Non-Causality in Heterogeneous Panels." *Economic Modelling* 29, no. 4 (2012): 1450-60. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.02.014>.
- Eberhardt, Markus, and Stephen Bond. "Cross-Section Dependence in Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator." *Munich Personal RePEc Archive*, 2009.
- Eberhardt, Markus, and Francis Teal. "Productivity Analysis in Global Manufacturing Production." *Economics Series Working Papers*, no. 515 (2010).
- Elder, John, and Apostolos Serletis. "Oil Price Uncertainty." *Journal of Money, Credit and Banking* 42, no. 6 (2010): 1137-59. <https://doi.org/10.1111/j.1538-4616.2010.00323.x>.
- Fang, Debin, Shanshan Shi, and Qian Yu. "Evaluation of Sustainable Energy Security and an Empirical Analysis of China." *Sustainability* 10, no. 5 (2018): 1685. <https://doi.org/10.3390/su10051685>.
- Farzanegan, Mohammad Reza, and Gunther Markwardt. "The Effects of Oil Price Shocks on the Iranian Economy." *Energy Economics* 31, no. 1 (2009): 134-51. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2008.09.003>.
- Gasparatos, Alexandros, and Tatiana Gadda. "Environmental Support, Energy Security and Economic Growth in Japan." *Energy Policy* 37, no. 10 (2009): 4038-48. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.05.011>.
- Ghalayini, Latifa. "The Interaction between Oil Price and Economic Growth." *Middle Eastern Finance and Economics*, no. 13 (2011): 127-41.
- Hamilton, James D. "Historical Oil Shocks." *NBER Working Paper Series, Working Paper 16790*, 2011.
- Iwayemi, Akin, and Babajide Fowowe. "Impact of Oil Price Shocks on Selected Macroeconomic Variables in Nigeria." *Energy Policy* 39, no. 2 (2011): 603-12. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.10.033>.
- Jiménez-Rodríguez, Rebeca, and Marcelo Sánchez. "Oil Price Shocks and Real GDP Growth: Empirical Evidence for Some OECD Countries." *Applied Economics* 37, no. 2 (2005): 201-28. <https://doi.org/10.1080/0003684042000281561>.
- Kar, Muhsin, Şaban Nazhoğlu, and Hüseyin Ağır. "Financial Development and Economic Growth Nexus in the MENA Countries: Bootstrap Panel Granger Causality Analysis." *Economic Modelling* 28, no. 1-2 (2011): 685-93. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.05.015>.

- Kartal, Gökhan. "Orta Doğu Ülkelerinde Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi." PhD Diss., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences Department of Economics, 2018.
- Kartal, Gökhan. *Politik İstikrarsızlık ve Enerji Güvenliği Ekseninde Orta Doğu Ekonomileri*. İstanbul: Hiperyayın, 2020.
- Kartal, Gökhan, and Serdar Öztürk. "Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Orta Doğu Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir İnceleme." *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. İktisadi ve İdari Bilimler (2020): 65-78. <https://doi.org/10.18506/anemon.629534>.
- Kilian, Lutz, and Bruce Hicks. "Did Unexpectedly Strong Economic Growth Cause the Oil Price Shock of 2003-2008?" *Journal of Forecasting* 32, no. 5 (2013): 385-94. <https://doi.org/10.1002/for.2243>.
- Kilian, Lutz, and Cheolbeom Park. "The Impact of Oil Price Shocks on the US Stock Market." *International Economic Review* 50, no. 4 (2009): 1267-87. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2354.2009.00568.x>.
- Kruyt, Bert, D.P. van Vuuren, H.J.M. de Vries, and H. Groenenberg. "Indicators for Energy Security." *Energy Policy* 37, no. 6 (2009): 2166-81. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.02.006>.
- Le, Thai Ha, and Canh Phuc Nguyen. "Is Energy Security a Driver for Economic Growth? Evidence from a Global Sample." *Energy Policy* 129 (2019): 436-51. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2019.02.038>.
- Lee, Kiseok, Shawn Ni, and Ronald A Ratti. "Oil Shocks and the Macroeconomy: The Role of Price Variability." *The Energy Journal* 16, no. 4 (1995): 39-56. <https://doi.org/10.5547/ISSN0195-6574-EJ-Vol16-No4-2>.
- Nepal, Rabindra, and Nirash Pajja. "Energy Security, Electricity, Population and Economic Growth: The Case of a Developing South Asian Resource-Rich Economy." *Energy Policy* 132 (2019): 771-81. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2019.05.054>.
- Ono, Shigeki. "Oil Price Shocks and Stock Markets in BRICs 1." *The European Journal of Comparative Economics* 8, no. 1 (2011): 29-45.
- Owen, Roger, and Şevket Pamuk. *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999.
- Pasqualetti, Martin J., and Benjamin K. Sovacool. "The Importance of Scale to Energy Security." *Journal of Integrative Environmental Sciences* 9, no. 3 (2012): 167-80. <https://doi.org/10.1080/1943815X.2012.691520>.

- Pesaran, M. Hashem. "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels." *CESifo Working Paper, No. 1229*, 2004.
- Pesaran, M. Hashem, Aman Ullah, and Takashi Yamagata. "A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence." *The Econometrics Journal* 11, no. 1 (2008): 105-27. <https://doi.org/10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x>.
- Pesaran, M. Hashem, and Takashi Yamagata. "Testing Slope Homogeneity in Large Panels." *Journal of Econometrics* 142, no. 1 (2008): 50-93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>.
- Pesaran, M Hashem. "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence." *Journal of Applied Econometrics* 22, no. 2 (2007): 265-312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>.
- Sadorsky, Perry. "Oil Price Shocks and Stock Market Activity." *Energy Economics* 21, no. 5 (1999): 449-69. [https://doi.org/10.1016/S0140-9883\(99\)00020-1](https://doi.org/10.1016/S0140-9883(99)00020-1).
- Stavytskyy, Andriy, Ganna Kharlamova, Vincentas Giedraitis, and Vaidotas Šumskis. "Estimating the Interrelation between Energy Security and Macroeconomic Factors in European Countries." *Journal of International Studies* 11, no. 3 (2018): 217-38. <https://doi.org/10.14254/2071-8330.2018/11-3/18>.
- Šumskis, Vaidotas, and Vincentas Giedraitis. "Economic Implications of Energy Security in the Short Run." *Ekonomika* 94, no. 3 (2015): 119. <https://doi.org/10.15388/Ekon.2015.3.8791>.
- Tang, Weiqi, Libo Wu, and ZhongXiang Zhang. "Oil Price Shocks and Their Short- and Long-Term Effects on the Chinese Economy." *Energy Economics* 32, no. SUPPL. 1 (2010): S3-14. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2010.01.002>.
- Varigonda, Kesava Chandra. "An Assessment of the Impact of Energy Insecurity on State Stability in India." *Energy Policy* 62 (2013): 1110-19. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.06.091>.
- Voser, Peter. "Energy: The Oxygen of the Economy." *World Economic Forum Energy for Economic Growth Energy Vision Update 2012*, 2012.
- Westerlund, Joakim. "Panel Cointegration Tests of the Fisher Effect." *Journal of Applied Econometrics* 23, no. 2 (2008): 193-233. <https://doi.org/10.1002/jae.967>.
- Westerlund, Joakim. "Testing for Error Correction in Panel Data." *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 69, no. 6 (2007): 709-48. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2007.00477.x>.

- Westerlund, Joakim, and David L. Edgerton. "A Panel Bootstrap Cointegration Test." *Economics Letters* 97, no. 3 (2007): 185-90. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2007.03.003>.
- Yergin, Daniel. "Ensuring Energy Security." *Foreign Affairs* 85, no. 2 (2006): 69-82. <https://doi.org/10.2307/20031912>.
- Zhang, Dayong. "Oil Shock and Economic Growth in Japan: A Nonlinear Approach." *Energy Economics* 30, no. 5 (2008): 2374-90. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2008.01.006>.

Internet Sources

- BP. "Statistical Review of World Energy," 2019. Accessed July 03, 2020. <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html>.
- Global Energy Institute. "Energy Security Risk Index 2018 Edition." Accessed July 16, 2020. <https://www.globalenergyinstitute.org/energy-security-risk-index>.
- Global Energy Institute. "International Index of Energy Security Risk 2018 Edition," 2018. Accessed July 16, 2020. <https://www.globalenergyinstitute.org/sites/default/files/2019-10/Final2018Index.pdf>.
- International Energy Agency. "Energy Security," 2020. Accessed June 28, 2021. <https://www.iea.org/topics/energy-security>.
- International Monetary Fund. "IMF Data." Accessed November 2, 2017. <http://data.imf.org/>.
- Trademap. "Trede Map," 2021. Accessed June 28, 2021. <https://www.trademap.org>.
- United Nations. "UNData." Accessed January 27, 2019. <http://data.un.org>.
- United Nations (UN). "Comtrade Database," 2021. Accessed June 28, 2021. <https://comtrade.un.org>.
- World Bank. "World Development Indicators Database." 2021. Accessed June 28, 2021. <https://databank.worldbank.org>.

Arap İsyanları Sonrası Suriye'nin Sosyo-politik Dönüşümüne Eşitsiz ve Bileşik Gelişmeci Bir Yaklaşım: “Savaş Ekonomisi” ve “Yeniden İnşa” Süreçlerinde Uluslararası ve Yerel Dinamiklerin Etkileşimi¹

Hikmet Mengüaslan*

Öz

Bu çalışma “uluslararası” kavramını öne çıkararak Arap İsyanları sonrası Suriye'deki sosyo-politik dönüşümü Leon Troçki'nin Eşitsiz ve Bileşik Gelişme (EBG) yaklaşımı ile incelemektedir. Literatürdeki analizler gerek yöntemsel ulusçuluk gerekse bütüncül bir çerçeveye sahip olmayışları sebebiyle Arap İsyanları sonrası Suriye'deki sosyo-politik dönüşümü genellikle otoriter Beşir Esad iktidarının dayanıklılığı ve neoliberal dönüşümün dinamikleri çerçevesinde incelemektedir. Bu bağlamda, çalışmanın temel sorunsalı yöntemsel olarak uluslararası ve yerel dinamiklerin etkileşiminin Suriye'deki sosyo-politik dönüşüme etkilerini ortaya koymaktır. Bu amaçla Arap İsyanları sonrası Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünde belirleyici olduğu düşünülen iki sürecin - “Savaş Ekonomisi” ve “Yeniden İnşa” - sonuçları incelenmektedir. Çalışma sonuç olarak Suriye'deki sosyo-politik dönüşümün anlaşılmasında Arap İsyanları öncesi dönemde olduğu neoliberal politik ve ekonomik dinamiklerin etkili olduğunu ve dönüşümün bölgesel ve küresel jeopolitik rekabet süreçleriyle iç içe geçmesinin de etkisiyle toplumsal eşitsizlik ve baskı durumunu daha da ağırlaştırdığını tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Eşitsiz ve Bileşik Gelişme, Sosyo-politik Dönüşüm, Neoliberalizm, Arap İsyanları

¹ Çalışmada yararlanılan kuramsal çerçevenin geliştirilmesinde kıymetli yorum ve fikirleri için Prof. Dr. Faruk Yalvaç'a müteşekkirim. Değerli öneri ve eleştirileri ile çalışmanın daha da geliştirilmesine yardımcı olan hakemlere teşekkür ederim.

* Araştırma Görevlisi Doktor, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, TR, Uluslararası İlişkiler Bölümü, orcid.org/0000-0003-4836-5108, hikmet.menguaslan@adu.edu.tr.

An Uneven and Combined Development Approach to Syria's Sociopolitical Transformation in the Post-Arab-Revolts Period: The Interaction between International and Local Dynamics in the Processes of "War Economy" and "Reconstruction"

Hikmet Mengüaslan*

Abstract

This study utilizes Leon Trotsky's Uneven and Combined Development approach to analyze Syria's sociopolitical transformation in the post-Arab-Revolts period by focusing on the concept of the "international". Existing analyses examine Syria's sociopolitical transformation in the post-Arab-Revolts period by focusing on the resilience of the authoritarian Bashar Assad regime and the dynamics of neoliberal transformation, due to methodological nationalism and lacking of a holistic framework. In this respect, the main argument of this study is to present the effects of interaction between international and local dynamics on Syria's sociopolitical transformation. To this end, the study analyzes the outcomes of two distinctive processes - "War Economy" and "Reconstruction" - which are thought to be decisive regarding Syria's sociopolitical transformation in the post-Arab Revolts period. The conclusion of the study is two-fold. Firstly, the neoliberal political-economic dynamics are effective in understanding Syria's socio-political transformation - similar to the pre-Arab Revolts period. Secondly, the merging of the dynamics of sociopolitical transformation with the global and regional geopolitical competition process has further exacerbated the social unevenness and repression.

Keywords: Syria, Uneven and Combined Development, Sociopolitical Transformation, Neoliberalism, Arab Revolts

---

* PhD, Res. Assistant, Aydın Adnan Menderes University, TR, Department of International Relations, orcid.org/0000-0003-4836-5108, hikmet.menguaslan@adu.edu.tr

1. Giriş

2010 yılında patlak veren Arap İsyancıları² Suriye için bugün onuncu yılını dolduran bir iç savaş meydana getirmiştir. On yıllık süreçte milyonlarca Suriyeli şehir-ülke değiştirmiş, ekonomik eşitsizlikler ve siyasal baskı artmıştır. Dahası bölgesel-küresel aktörleri de içine alan bir jeopolitik rekabet ortamı süreçte belirleyici olmuştur. Bu durum Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünde yerel dinamiklerin yanı sıra uluslararası dinamiklerin de belirleyici olduğuna işaret etmektedir. Literatürde sosyo-politik dönüşümlerin incelenmesinde faydalanılabilecek iki temel çerçeve - Modernleşme ve Tarihsel Materyalist anlayışa dayanan - olduğu söylenebilir. Fakat her iki çerçeve de sosyo-politik dönüşümlerde belirleyici olan uluslararası ve yerel dinamiklerin etkileşimini bir arada incelemeye imkân verecek bütüncül bir yaklaşım sunamamaktadır³. Yöntemsel ulusçuluktan kaynaklanan bu eksiklik sonucu sosyo-politik dönüşümü şekillendiren uluslararası ve yerel dinamikler ayrı ayrı incelenmekte ve "uluslararasıın" nedensel boyutları göz ardı edilmektedir. Bu doğrultuda, çalışma Suriye örneğini incelerken Leon Troçki'nin tarihsel materyalist anlayışa dayandırdığı Eşitsiz ve Bileşik Gelişme (EBG) yaklaşımını kullanarak uluslararası kavramını kuramsallaştıran ve uluslararasıın yerel dinamiklerle etkileşimini bir arada inceleyebilecek bütüncül bir çerçeve sunduğunu tartışmaktadır. Bununla birlikte, Suriye örneğinde gözlemlenen somut dinamikleri EBG yaklaşımı çerçevesinde kavramsallaştırarak bu yaklaşımı geliştirmeyi hedeflemektedir.

İki bölümden oluşan çalışmanın ilk kısmında sosyo-politik dönüşümlerin incelenmesinde Modernleşme ve Tarihsel Materyalist anlayışa dayanan yaklaşımlara nazaran Troçki'nin EBG yaklaşımıyla üretilmiş bir çerçevenin temel faydalarına yer verilecektir. EBG'nin uluslararasıın nedensel boyutlarının anlaşılmasına yönelik sunabileceği kavramsal ve yöntemsel katkılardan bahsedilecektir.⁴ Bununla birlikte, Suriye'nin sosyo-politik dönüşüm sürecinde belirleyici olan somut dinamiklerin - "savaş ekonomisi" ve "yeniden inşa süreci" - nitelikleri tanımlanacaktır. İkinci kısımda, Arap

² Michael J. Totten, David Schenker ve Hussain Abdul-Hussain, "Arab Spring or Islamist Winter? Three Views," *World Affairs* 174, no. 5 (2012): 23.

³ Jamie Allinson, "The Middle East and North Africa in the Lens of Marxist International Relations Theory," *The Routledge Handbook to the Middle East and North African State and States System* içinde, ed. Raymond Hinnebusch ve Jasmine K. Gani (Londra: Routledge, 2019).

⁴ Justin Rosenberg, "Results and Prospects: An Introduction to the CRIA Special Issue on UCD," *Cambridge Review of International Affairs* 34, no. 2 (2021): 153-158.

İşyanları sonrası Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünü şekillendirdiği düşünülen yapısal siyasal ve ekonomik özellikler tarihsel bir biçimde kısaca tartışılacaktır. Özellikle 2000'li yıllarda uygulanan neoliberal reformların toplumsal etkilerine odaklanılacak ve Arap İşyanları sonrasında oluşan savaş ekonomisi hali ve Esad hükümetinin yeniden inşa politikasının uluslararası ve yerel boyutları bir arada değerlendirilecektir.

Çalışma sonuç olarak Suriye'nin Arap İşyanları sonrasında kapitalist ekonomik yapılara eşitsiz biçimde eklenmeye devam ettiğini ve bu eşitsiz sürecin yerel toplumsal yapılar temelinde Bileşik sonuçlar - artan ekonomik eşitsizlikler ve siyasal baskı gibi - doğurduğunu tartışmaktadır. Neoliberal politikaların uygulanması Suriye'nin siyasi ve iktisadi yapılarında popülist-otoriter nitelikleri pekiştirmiş ve sosyo-ekonomik eşitsizlikler yaratmaya devam etmiştir.⁵ EBG yaklaşımı bu süreçte ortaya çıkan Bileşik toplumsal oluşumlarda uluslararası ve yerel dinamiklerin etkilerini bir arada inceleyebilecek bütüncül bir çerçeve sunmaktadır.

2. Suriye'nin Sosyo-politik Dönüşümü İçin Eşitsiz ve Bileşik Gelişmeci Bir Yaklaşım

Sosyo-politik dönüşüm yerel toplumsal dinamiklerle birlikte uluslararası nedensel boyutlarının etkileriyle şekillenen bir olgudur. Literatürde sosyo-politik dönüşümlerin incelenmesinde iki temel kavramsallaştırma bulunmaktadır. Birincisi modernleşme yaklaşımıdır. Modernleşme kavramsallaştırması toplumların sosyo-politik dönüşümünü ele alırken Batılı toplumların siyasal ve ekonomik tecrübelerini idealleştirerek tüm toplumların modernleşmesi için benzer yerel süreçlerden geçmesi gerekliliği varsayımından yola çıkar. Böylelikle "geleneksel" yani modern öncesi yapı ve ilişkilerin ortadan kalkacağını tartışır. Bu bakımdan doğrusal bir gelişme kavramsallaştırmasına dayanan⁶ modernleşme yaklaşımı toplumları ikili - gelişmiş ve gelişmekte olan - bir bakış açısıyla değerlendirir. Bu sebeple Batı-merkezci ve mekanistik olmakla eleştirilir. Modernleşme kavramsallaştırmasıyla Suriye'nin Arap İşyanları sonrası sosyo-politik dönüşümünü ele alan çalışmaların genellikle Batılı toplumdaki siyasal demokratik ve

⁵ Raymond Hinnebusch ve Jasmine K. Gani, *Syria: Revolution from Above* (Londra: Routledge, 2001), 112-133.

⁶ Samuel P. Huntington, "The Change to Change: Modernization, Development, and Politics," *Comparative Politics* 3, no. 3 (1971): 283-322; Walt W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (Londra: Cambridge University Press, 1960).

kapitalist ekonomik yapılarla kıyaslamalar yaptığı ve otoriter Esad iktidarının dayanıklılığı⁷, neoliberal reformları uygulamadaki başarısızlığı⁸, uluslararası aktörlerin jeopolitik rekabeti ve vekâlet savaşlarının olumsuz etkileri⁹ gibi süreçlere odaklandığı söylenebilir. Bu bağlamda, söz konusu analizler sosyo-politik dönüşümü incelerken uluslararası nedensel boyutlarının yerel dinamiklere etkilerini yeterince kuramsallaştıramamaktadır.

Sosyo-politik dönüşümler için ikinci bir çerçeve tarihsel materyalist anlayışa dayanır. Karl Marks'ın geliştirdiği bu anlayış sosyo-politik dönüşüm olgusunu kapitalist üretim biçiminin yayılması bağlamında değerlendirir ve kapitalizmin yayılmasıyla kapitalizm-öncesi toplumların yapı ve ilişkilerinde - üretim ve sömürü gibi - yaşanan değişimlere odaklanır.¹⁰ Sosyo-politik dönüşümün geri kalmışlık, az gelişmişlik, gelişememe gibi bazı sonuçlarına dikkat çeken tarihsel materyalist yaklaşımlardan klasik emperyalizm teorileri uluslararası jeopolitik rekabet dinamiğine¹¹ vurgu yaparken, Bağımlılık Okulu teorilerinden beslenenler uluslararası ticaret ve yatırım yapılarından kaynaklanan eşitsiz ilişkilere vurgu yapar¹². Bu bağlamda, tarihsel materyalist yaklaşıma dayanan söz konusu çalışmalar uluslararası nedensel boyutlarını ele alsalar da sosyo-politik dönüşümü doğrusal ve dış baskılara bir uyum süreci olarak görmektedir. Bu yüzden sosyo-politik gelişme sürecinin Bileşik çıktılarının meydana gelmesinde yerel dinamiklerle uluslararası koşulların etkileşimini gözden kaçırmaktadırlar.¹³

⁷ Zoltan Barany, "Comparing the Arab Revolts: The Role of the Military," *Journal of Democracy* 22, no. 4 (2011): 24-35.

⁸ Yasser Munif, "The Arab Revolts: The Old Is Dying and the New Cannot Be Born," *Rethinking Marxism* 25, no. 2 (2013): 202-17.

⁹ David L. Philips, *Frontline Syria: From Revolution to Proxy War* (Londra: I.B. Tauris, 2021).

¹⁰ Karl Marx, *Grundrisse* (Harmondsworth: Penguin, 1973); Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy Volume 3* (Londra: Penguin/NLR, 1981).

¹¹ Vladimir Lenin, *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism* (Londra: Lawrence and Wishart, 1937); Ali Kadri, "The Political Economy of the Syrian Crisis," Working Papers in Technology, Governance and Economic Dynamics (Talinn, 2012); Ali Kadri, *Arab Development Denied: Dynamics Of Accumulation By Wars Of Encroachment* (Londra: Anthem Press, 2015).

¹² Linda Matar, *The Political Economy Of Investment In Syria* (New York: Palgrave Macmillan, 2016); Angela Joya, "Syria's Transition, 1970-2005: From Centralization of the State to Market Economy." *Transitions in Latin America and in Poland and Syria* içinde, ed. Paul Zarembka (Londra: Emerald Group Publishing Limited, 2007), 163-201.

¹³ Allinson, "The Middle East and North Africa in the Lens of Marxist International Relations Theory," 211.

Her iki kavramsallaştırmada vurgulanan eksikliklerin ortak olarak yöntemsel ulusçuluklarından ve uluslararası ve yerel dinamikleri bir arada inceleyebilecek bütüncül bir çerçeveye sahip olmayışlarından kaynaklandığı tartışılabilir. Çalışma hem sosyo-politik gelişmeyi uluslararası ve yerel dinamiklerin tarihsel niteliklerine göre belirlenen kendine özgü bir süreç olarak görmesi hem de her iki dinamiği bir arada inceleyebilecek bütüncül bir çerçeve sunması bakımından Leon Troçki'nin EBG yaklaşımının Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünü incelemede daha uygun bir kavramsallaştırma olduğunu tartışmaktadır.

EBG yaklaşımı Leon Troçki'nin sosyalist devrim Marks'ın öngördüğü gibi neden önce kapitalist üretim şeklinin daha gelişmiş olduğu Batılı sanayileşmiş toplumlar yerine Çarlık Rusya'sı gibi görece kapitalist yapıların tam olarak geleneksel yapıları ortadan kaldırmadığı bir toplumda gerçekleşti sorusuna cevap vermek adına tarihsel materyalist anlayışla geliştirdiği bir kavramsallaştırmadır.¹⁴ Troçki'ye göre dışsal zorunlulukların kırbağı yani kapitalist dünya sistemindeki jeopolitik ve ekonomik baskılar Çarlık Rusya'sını öngörüldüğü gibi Batılı ülkelerin tecrübe ettiği aşamalardan geçmek yerine görece geri kalmışlığın avantajlarından yararlanmaya zorlayarak sosyo-politik dönüşümüne yeni boyutlar katmıştır. Yani Çarlık Rusya'sında geleneksel yapıların ortadan kalkması ve kapitalist üretim şeklinin tam anlamıyla gelişmesi beklenmemiş ve ekonomik gelişme sürecindeki bazı aşamalar atlanmıştır. Gelişme sürecinde atlanılan aşamalar geleneksel yapıları tamamen ortadan kaldırmadığı ve bunlarla birlikte kapitalist üretim şeklinin belirli yapı ve ilişki biçimlerini bir arada tuttuğu için saf kapitalist ya da geleneksel toplumsal yapılar yerine amalgamlaşmış ve tarihsel olarak özgül yapılar meydana getirmiştir. Troçki'ye göre toplumlararası etkileşim süreci yerel toplumsal yapılar ve uluslararası dinamiklerin birleşerek gelişme sürecinde meydana gelen tarihsel ve toplumsal özellikleri şekillendirdiği bir olgudur.¹⁵ Buna göre sosyo-politik gelişme tüm toplumlarda benzer etkiler ve değişimler meydana getiren doğrusal bir süreç yerine çatışmacı yerel toplumsal ilişkilerle güdülenen ve birbirleriyle çeşitli hız, yapı ve koşullarda etkileşim halinde bulunan toplumların etkisiyle şekillenen bir olgu olarak tanımlanabilir.

Justin Rosenberg Troçki'nin kavramsallaştırmasını geliştirerek "uluslararası" kavramını toplumsal çokluğun (societal multiplicity) nedensel etkileri-

---

¹⁴ Leon Trotsky, *The History of the Russian Revolution* (Chicago: Haymarket Books, 1980).

¹⁵ Trotsky, *The History of the Russian Revolution*.

ni inceleyebilecek bir çerçeve haline getirmeyi amaçlamıştır.¹⁶ Rosenberg'e göre, EBG yaklaşımı sadece uluslararası ilişkilerle kısıtlı olmayarak toplumlararası etkileşimin başta siyasal, ekonomik ve kültürel boyutları olmak üzere çeşitli boyutlarını inceleyebilecek bütünsel bir çerçeve sunabilir.¹⁷ Bu noktada, EBG yaklaşımı diğer tarihsel materyalist yaklaşımlardan farklı olarak sadece kapitalizmin yayılmasının uluslararası ilişkileri etkileme biçimlerine değil aynı zamanda toplumlararası etkileşimin kapitalist gelişimin biçimi ve politikalarına nasıl etki ettiğine de odaklanmaktadır.¹⁸ Bu çalışma da öncelikle Rosenberg'in geliştirmeye devam ettiği EBG yaklaşımını Suriye'deki sosyo-politik dönüşüm sürecinin incelenmesine uygulayarak toplumlararası etkileşimin eşitsiz ve Bileşik sonuçlarının Suriye'deki sosyo-politik dönüşüm sürecine etkilerini somutlaştırmaktadır.

EBG kavramsallaştırması gelişme olgusunu incelerken toplumsal oluşumların meydana gelmesinde rol oynayan dinamikleri somutlaştırmaya odaklanmaktadır. Suriye örneğinde bu dinamikler yerel toplumsal güçlerin karşılıklı konumlanışında ve yerel siyasal-ekonomik yapıların niteliklerinde yaşanan değişimler üzerinden belirlenmiştir. Bu değişimlerin meydana gelmesinde uluslararası jeopolitik rekabet ve ekonomik baskıların yerel yapılar üzerindeki etkisi tanımlanmıştır. Böylelikle, Suriye'nin dönüşümü yerel toplumsal yapılar ve grupların yeniden konumlanışı bağlamında ele alınmış ve bu sonuçları doğuran politika ve anlayışların yerel ve uluslararası dinamiklerin etkileşimiyle nasıl şekillendiği incelenmiştir. Söz konusu uluslararası ve yerel dinamiklerin bağlamı kısaca şu şekilde tanımlanabilir:

- 1) Suriye'nin sosyo-politik gelişimi siyasal olarak otoriter ve baskıcı yapılarla dayanan ve bu yapıları petrol gelirleri, dış stratejik ve askeri yardımlar, işçi dövizleri gibi rantçı gelirlerle destekleyen sosyo-politik koşullar temelinde ilerlemektedir. Esad iktidarı otoritesini ve siyasal-ekonomik yapılarıdaki kontrolünü rejim karşıtı toplumsal gruplar pahasına genişletme amacındadır. Bu yerel rekabet iktidardaki toplumsal gruplar ve rejim karşıtı toplumsal gruplar arasındaki ilişkiyi belirlemektedir.¹⁹

¹⁶ Justin Rosenberg, "Basic Problems in the Theory of Uneven and Combined Development. Part II: Unevenness and Political Multiplicity," *Cambridge Review of International Affairs* 23, no. 1 (2010): 165-89.

¹⁷ Rosenberg, "Results and Prospects: An Introduction to the CRIA Special Issue on UCD," 146-147.

¹⁸ A.g.e. 152.

¹⁹ Raymond Hinnebusch, *Syria: Revolution from Above*, 114; Steven Heydemann, *War, Institutions, and Social Change in the Middle East*, (Londra: University of California Press, 2000).

2) Suriye dış politikada Batı-karşıtı bir çizgiye sahiptir. Suriye'nin Batı-karşıtı tutumunu değiştirmek isteyen Batılı ölkeler uluslararası ekonomik yapılarıdaki hâkim konumlarından faydalanmaktadır. Diğer taraftan Rusya Federasyonu ve İran gibi Batı-karşıtı ittifakın aktörleri bu değişime karşıdır.²⁰ Bu rekabet uluslararası jeopolitik ve ekonomik koşulların biçimini şekillendirmektedir.

Bu bağlamda Suriye'nin Arap İşyanları sonrası sosyo-politik dönüşümüne yön veren iki somut dinamikten bahsedilebilir. Birincisi savaş ekonomisi halidir. Suriye'de onuncu yılını dolduran iç savaş sürecinde yerel ve uluslararası aktörler siyasal mücadelenin yanında jeo-ekonomik bir mücadele içindedirler. Bu durum rejimin ve rejim karşıtı silahlı güçlerin finansal olarak desteklendiği, hatta rejim karşıtı güçlerin kendi ekonomik kaynaklarını elde ettiği bir bağlam doğurmuştur. Bu nedenle, savaş ekonomisi koşullarının en dikkat çekici etkisi rejim ve rejim karşıtı güçler arasındaki siyasal mücadeleye yeni nedensel boyutlar katmasıdır.

İkinci dinamik Suriye'nin yeniden inşası sürecidir ve birinci dinamikle bağlantılıdır. İç savaşta zarar gören altyapı ve kurumların yeniden inşası hem savaşa dâhil olan yerel-bölgesel-uluslararası aktörler hem de iktidar için oldukça önemlidir. Bu süreç bir anlamda Suriye'deki sosyo-politik ve ekonomik yapıları kimin tasarlayacağı ve kontrol edeceği ile de ilişkilidir. Bu bakımdan yeniden inşa süreci sosyo-politik dönüşümün biçimi ve politikalarını anlamak adına önemli bir dinamiktir.

3. Suriye'de Sosyo-politik Dönüşümün Dinamiklerinin Tarihsel Gelişimi

Bu kısımda Suriye'de sosyo-politik dönüşümün dinamiklerinin tarihsel gelişiminden kısaca bahsedilecek ve yerel toplumsal yapılarla uluslararası nedensel boyutlarının etkileşiminin sonuçları değerlendirilecektir. Modern Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünde en dikkat çekici tarihsel gelişmeler olarak askeri bürokrasinin iktidarı ele geçirmesi ve Arap Sosyalizmi anlayışına dayalı bir ekonomik gelişme modelini benimsemesinin sosyo-ekonomik etkileri üzerinde durulacaktır.

Suriye 1946 yılında bağımsızlığını elde ettikten sonra iktidar büyük toprak sahipleri, tüccarlar ve sermaye sahiplerinden oluşan bir toplumsal grubun

²⁰ Ali Kadri, "A Depressive Pre-Arab Uprisings Economic Performance," *The New Middle East: Protest and Revolution in the Arab World* içinde, (New York: Cambridge University Press, 2014), 34-35.

hâkimiyetine geçmiştir. Bu toplumsal grup görece kapitalist bir gelişme anlayışı benimsemiştir.²¹ Fakat gerek toplumun geniş kesimlerini siyasal ve ekonomik bakımdan tatmin edecek politikalar üretmemeleri gerekse de Arap Milliyetçiliği ve anti-emperyalizm gibi ideolojilerin toplumdaki etkisiyle siyasal istikrarsızlığı engelleyememişlerdir.²² Bu koşullar siyasette askeri bürokrasinin önünü açmıştır. 1963 yılında Baasçı hareket iktidarı darbe ile ele geçirmiş ve Arap Sosyalizmi anlayışına dayalı bir ekonomik modeli benimseyerek kapitalist gelişme anlayışını terk etmiştir. Bu noktada, Arap Sosyalizmi çerçevesinin Sosyalist politikalar ve Arap kültürünün-değerlerinin amalgamlaşmasından meydana geldiği söylenebilir. Fakat Arap Sosyalizmine dayalı politikaların radikal uygulamaları özellikle 1967'de İsrail'e karşı kaybedilen savaş ve beklenen ekonomik sonuçları sağlayamaması sebebiyle terk edilmiştir. 1970'te iktidarı darbe ile ele geçiren Hafız Esad bunun yerine daha liberal ve faydacı bir anlayışla hareket etmiştir.²³ Bahsedilen her iki gelişme de sosyo-politik dönüşümlerin biçimi ve politikalarının uluslararası ve yerel dinamiklerin etkileşimince şekillendiğine dair önemli örneklerdir.

Nitekim izleyen yıllarda uluslararası ekonomik koşulların baskısı ve ulusal kaynakların yetersizliği Esad iktidarının politikalarında oldukça belirleyici olmuştur. 1980'lerde liberal ekonomi politikaları (infitah) kademeli olarak uygulanmaya başlanmıştır. Fakat yine liberal politikaların öngörülen aksine bir demokratikleşme ya da serbest piyasa ekonomisine geçiş süreci başlatmadığı unutulmamalıdır. Çünkü bu politikalar Suriye'nin siyasal-ekonomik yapısal koşulları bağlamında uygulanmış ve iktidarın kontrolünü sarsmayacak şekilde sınırlandırılmıştır.²⁴ Sonuçta, ekonomide kamu otoritesi belirli alanlarda özel sermaye ile paylaşılmış ve popülist/halkçı politikalar uygulanmaya devam etmiştir.²⁵ Esad iktidarı ekonomik alanda paylaştığı otoritesini siyasal alanda baskıyı ve kontrolü arttırarak dengelemeye çalışmıştır. Devlet burjuvazisi ve belli sermaye grupları arasındaki bu işbirliğinin en önemli sonuçlarından bir tanesi amalgamlaşmış bir toplumsal yapı olarak tanımlanabilecek "askeri-ticari kompleks" meydana getirmesidir.

²¹ Nazih N. Ayubi, *Over-Stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East* (Londra: I.B. Tauris, 1995), 108-116.

²² Charles Issawi, *An Economic History Of The Middle East And North Africa* (New York: Columbia University Press, 1982), 1-16.

²³ Patrick Seale, *Asad of Syria: The Struggle for the Middle East* (Londra: University of California Press, 1988), 145.

²⁴ Hinnebusch, *Syria: Revolution from Above*, 127-131.

²⁵ Volker Perthes, "The Syrian Economy in the 1980s," *Middle East Journal* 46, no. 1 (1992): 37-58.

Özellikle ordu mensuplarından oluşan ve kamu ihaleleriyle ekonomik alanda da güç kazanan bu kesim sosyo-politik dönüşümün yönünü, içeriğini ve hızını belirlemeye başlamıştır.²⁶ Bu bakımdan modernleşme ve tarihsel materyalist anlayışın öngördüğünün aksine Suriye’de sosyo-politik dönüşüm kapitalist-öncesi toplumsal güçleri ortadan kaldırmamıştır. Bunun yerine yerel toplumsal yapılarla şekillenen iktidardaki toplumsal oluşum uluslararası dinamiklerin etkisiyle biçimlenen politikalar uygulayarak gelişmeyi yönlendirmiştir.

İktidardaki toplumsal oluşumun politikaları toplumsal güçlerin karşılıklı konumlanışını da etkileyerek sosyo-politik gelişime bir başka boyut daha katmıştır. İktidar toplumsal tabanını genişletmek için toplumda bazı modern-öncesi kimlik ve ilişki biçimlerinden -mezhepçilik ve patronaj ilişkileri gibi- faydalanmıştır. Bu politikalar kapitalizm-öncesi toplumsal niteliklerin kapitalist yapılarla amalgamlaşması sonucunu doğurmuştur. Philips Suriye siyasal hayatında mezhepçilik gibi toplumsal niteliklere dayalı ayrımların siyasallaştırma süreçlerine maruz kaldığını tartışır. Ona göre Esad rejimleri aynı anda çok katmanlı ve muğlak bir Suriye milli kimliği teşvik etmişlerdir.²⁷ Bununla birlikte, Suriye’de rejim yanlısı ve karşıtı toplumsal güçlerin kimlik ve toplumsal nitelikler bakımından net ayrımları bulunmamaktadır. Örneğin Alevi mezhebine mensup olan Esad ailesi Suriye’deki tüm Alevileri doğrudan kayırmak yerine sadece iktidardaki aileye yakın olanlara ayrıcalıklar sağlamaktadır.²⁸ Bu yüzden, Ortadoğu toplumlarının birçoğunda görünürlüğü fazla olan modern-öncesi -mezhepsel ve kabilecilik gibi - niteliklere dayalı ayrımcılığın tek başına bir anlam taşımadığı, aksine tarihsel siyasi ve ekonomik yapılarla şekillendiği tartışılabilir.²⁹

Esad iktidarının uyguladığı liberal politikalar aynı zamanda Arap Sosyalizmi çerçevesinde sosyalist ilkelere dayanan ekonomik gelişme anlayışının da

²⁶ Nazih N. Ayubi, “Etatisme versus Privatization: The Changing Economic Role of the State in Nine Arab Countries.,” *Economic Transition in the Middle East: Global Challenges and Adjustment Strategies* içinde, ed. Heba Handoussa (Egypt: American University in Cairo Press, 2000), 125-66.

²⁷ Christopher Philips, “Sectarianism and Conflict in Syria,” *Third World Quarterly* 36, no. 2 (2015): 371.

²⁸ Philippe Droz-Vincent, “The Military amidst Uprisings and Transitions in the Arab World.,” *The New Middle East: Protest and Revolution in the Arab World* içinde, ed. Fawaz A. Gerges (New York: Cambridge University Press, 2014), 40.

²⁹ Kamran Matin, “Lineages of Islamic State: An International Historical Sociology of State (de-)Formation in Iraq,” *Journal of Historical Sociology* 31, no. 1 (2018): 20-21.

kapitalist niteliklerle amalgamlaşmasına yol açmıştır. Suriye'nin yerel ekonomik yapıları bölgesel-uluslararası ticaret-yatırım yapılarıyla daha fazla bütünleşmiştir. Bunun sonucunda bir yandan endüstriyel üretim yerine ithal malların ticaretine dayalı bir ekonomik yapı belirirken diğer yandan popülist politikalar kademeli terk edilerek toplumsal eşitsizlikler artmıştır.³⁰ Diğer bir değişle, hem uluslararası bağımlılık hem de yerel sosyo-ekonomik ayrımcılıklar derinleşmiştir.³¹ 1980'lerde uygulanan bu liberal politikaların sonucu dalgalı ekonomik büyüme, aşırı biriken kamu borcu ve mali kriz olduğunda Esad hükümeti 1990'larda ikinci bir inftah dalgasını başlatmıştır. Fakat merkezi planlama modelinden tamamen vazgeçilmiştir³², kamu-özel sektör ortaklıkları stratejik olmayan fakat döviz sağlayabilecek alanlarda - tarım ve turizm gibi - yoğunlaşmıştır.³³ Özel sermaye ve yatırım için daha özgür bir ortam oluşturulmuş³⁴, devlet destekleri azaltılmıştır.³⁵ Bu bakımdan ikinci inftah dalgasının en belirgin sonucu Körfez sermayesinin ulusal sermaye ile - özellikle bankacılık ve yatırım alanlarında - işbirliğidir.³⁶ Bu noktada, söz konusu işbirliği Suriye'nin sermaye kesimleri için de dikkat çekici etkiler doğurarak yerel toplumsal grupların karşılıklı konumlanışında değişimler yaratmıştır. Perthes yerel sermaye gruplarını zenginleşme kaynaklarına göre ticaret, kamu ihaleleri ve inftah süreçlerinde zenginleşenler olarak ayırmaktadır.³⁷ Aynı süreç geniş toplumsal kitlelerde ise fakirleşme yaratmıştır.³⁸ Örneğin, Dünya Bankası verilerine göre 1990'larda imalat sektöründeki reel ücretler 1970'lere kıyasla ya daha düşük ya da aynı kalmıştır.³⁹

³⁰ Volker Perthes, "A Look at Syria's Upper Class: The Bourgeoisie and the Ba'th," *Middle East Report* 170 (1991): 31-37.

³¹ Samih K. Farsoun, "Oil, State, and Social Structure in the Middle East," *Arab Studies Quarterly* 10, no. 2 (1988): 161.

³² Joya, "Syria's Transition, 1970-2005," 179.

³³ Matar, *The Political Economy of Investment in Syria*, 2.

³⁴ Perthes, "The Syrian Economy in the 1980s," 49-51.

³⁵ Omar S. Dahi ve Yasser Munif, "Revolts in Syria: Tracking the Convergence between Authoritarianism and Neoliberalism," *Journal of Asian and African Studies* 47, no. 4 (2012): 325.

³⁶ Joya, "Syria's Transition, 1970-2005", 179..

³⁷ Perthes, "A Look at Syria's Upper Class: The Bourgeoisie and the Ba'th," 31-36.

³⁸ Syed Al-Ahsan, "Economic Policy and Class Structure in Syria: 1958-1980," *International Journal of Middle East Studies* 16 (1984): 319.

³⁹ World Bank, "Will Arab Workers Prosper or Be Left Out in the Twenty-First Century" (Washington DC, 1995), 4, <http://documents.worldbank.org/curated/en/166341468051251942/pdf/multi-page.pdf>.

Söz konusu yapısal nitelikler ve temel değişimler üzerinden Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünün çerçevesinin sosyalist bir anlayıştan devlet kapitalizmine doğru evirildiği⁴⁰ ve siyasal gücünü devletten alarak zenginleşen bir devlet burjuvazisi yarattığı⁴¹ tartışılmaktadır. Hatta Suriye gibi popülist-otoriter rejimlerde uygulanan Arap Sosyalizmi anlayışının daha en başta sosyalist niteliklere sahip olmadığı ve anti-kapitalist olmadığı söylenmektedir.⁴² Bu çalışma ise Suriye'nin sosyo-politik dönüşüm sürecinde yaşanan bu değişimleri kapitalist yayılmanın yerel toplumsal yapılarla amalgamlaşarak ürettiği tarihsel toplumsal oluşumlar üzerinden değerlendirmenin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Zira Suriye'de ne ulusal burjuvazi gruplarının liderliğinde kapitalist bir ekonomik gelişme ve demokratikleşme süreci yaşanmış ne de tamamen sosyalist ilkelere dayalı bir sosyalist gelişme başarılabilmektedir. Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünün çıktuları temelde uluslararası kapitalist ekonomik yapılara eşitsiz biçimde eklemlenmeden kaynaklanan Bileşik sonuçlar olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, askeri bürokrasi ve bazı sermaye gruplarının işbirliğinden meydana gelen bir koalisyon iktidarında uluslararası jeopolitik ve ekonomik baskıların eşitsiz etkilerinin Suriye'de sosyo-politik dönüşümün biçimi ve politikalarını şekillendirdiği tartışılabilir. Bu politikaların temel sonuçları ise artan otoriteryanizm ve siyasal baskının yanı sıra pekişmiş rantiyerizm ve ekonomik ayrımcılıklar olmuştur.

3.1. Sosyo-politik Dönüşüm Çerçevesinde Neoliberalleşmenin Sonuçları

Suriye'de 1980 ve 1990'lar boyunca kademeli uygulanan liberal politikalar sonucu dış finansal kaynaklar ve özel sektör ekonomik gelişme için daha önemli hale gelmiştir. Fakat istenilen ekonomik büyüme sağlanamamış ve kamu borç stoku ciddi oranda artmıştır. Bu yerel dönüşümle birlikte uluslararası jeopolitik yapıda da Sovyetlerin dağılmasıyla derin bir değişim yaşanmıştır. ABD tek süper güç olarak uluslararası siyasal ve ekonomik dinamikleri önemli ölçüde şekillendirmeye başlamıştır. Bu yerel ve uluslararası gelişmeler Suriye'nin Arap Sosyalizmi ilkelerine dayalı gelişme anlayışından

⁴⁰ Samih K. Farsoun, "Class Structure and Social Change in the Arab World," *The Next Arab Decade* içinde (Boulder: Westview Press, 1988), 221-38.

⁴¹ Linda Matar, "Twilight of 'State Capitalism' in Formerly 'Socialist' Arab States," *The Journal of North African Studies* 18, no. 3 (2013): 416-30.

⁴² Nazih N. Ayubi, "Withered Socialism or Whether Socialism? The Radical Arab States as Populist-Corporatist Regimes," *Third World Quarterly* 13, no. 1 (1992): 102.

giderek uzaklaşmasına ve neoliberal politikaları benimsemesine yol açmıştır. ABD için Suriye'nin sosyo-politik dönüşüm çerçevesini neoliberalleştirmek Suriye'nin uluslararası ekonomik yapılarla daha fazla bütünleşmesi ve sonucunda dış politika çizgisini etkileyebilmek bakımından önemlidir.⁴³ Suriye'de neoliberal politikaların benimsenmesinin Beşir Esad iktidarı açısından önemi ise siyasal ve ekonomik yapılardaki kontrolün korunmasıyla ilişkilidir. Birbirleriyle örtüşen bu iki gelişme sonucunda Suriye'nin Batı-karşıtı tutumunun yumuşak bir şekilde dönüştürülmesi amacıyla Suriye'nin dış politikada müttefiklerini geliştirmesi hedeflenmiş, uluslararası ve bölgesel sermaye neoliberal politikaları finanse etmesi için teşvik edilmiştir. Fakat neoliberal reformlar Suriye'nin uluslararası ekonomik yapılara eklenmesini hızlandırsa da beklenenin aksine ekonomik eşitsizlikleri ve siyasal baskıyı artırarak toplumsal huzursuzlukların birikmesine yol açmıştır.

Nitekim derinleşen toplumsal huzursuzluklar Suriye'nin neoliberal çerçevedeki sosyo-politik dönüşümü adına Arap İsyancıları gibi toplumsal bir kırılma süreci yaratmıştır. Giderek kırılma süreci yaratmış yerel siyasal-ekonomik yapısal koşullara eklenen uluslararası-bölgesel aktörlerin jeopolitik rekabeti bugün Suriye'de onuncu yılını dolduran iç savaş sürecine yön veren uluslararası ve bölgesel dinamiklerin etkileşimini yansıtmaktadır.

3.1.1. Arap İsyancıları Öncesi: "Sosyal Piyasa Ekonomisi" ve Neoliberal Otoriterizm

2000 yılında iktidarı devralan Beşir Esad Suriye'de neoliberal politikaların uygulanmasında en önemli figürdür. Bu amaçla 2004 yılında "Sosyal Piyasa Ekonomisi" modelini hayata geçirmiştir.⁴⁴ Yukarıda bahsedildiği gibi neoliberal politikalar yerel sosyo-politik nitelikler temelinde uygulanmıştır. Örneğin, tıpkı inifitah politikalarında olduğu gibi iktidar siyasi ve ekonomik yapılar üzerindeki kontrolünden tamamen vazgeçmemiştir. Bunun yerine özel sektör ve yabancı sermaye için seçili ve kontrollü alanlarda faaliyet imkânları sunulmuştur. Bu bağlamda, Baas Partisi'nin 10. Bölgesel kongresinde özel sektöre büyümenin motoru olma görevini verilmiş⁴⁵ ve neolibe-

⁴³ Stephen Zunes, "U.S. Policy Towards Syria And The Triumph Of Neoconservatism," *Middle East Policy* 11, no. 1 (2004): 52-69.

⁴⁴ Volker Perthes, *Syria Under Bashar Al-Assad: Modernisation and the Limits of Change* (New York: Oxford University Press, 2004), 7-11.

⁴⁵ Samer Abboud, "Locating the 'Social' in the Social Market Economy," *Syria from Reform to Revolt: Political Economy and International Relations* içinde, ed. Raymond Hinnebusch ve Tina Zintl (Syracuse,: Syracuse University Press, 2015), 55.

ral politikalar çok hızlı bir biçimde uygulanmaya başlanmıştır.⁴⁶ Neoliberal politikalarla birlikte ticaret, yatırım ve finans alanlarında özelleştirmeler ve serbestleşme gerçekleşmiş, kamu-özel sektör işbirliği genişletilmiş, sosyal hizmetler ve altyapı harcamalarında kısıtlamaya gidilmiştir. Fakat söz konusu politikaların sosyo-ekonomik açıdan ağır sonuçlar doğurmasında hem yerel yapısal niteliklerin hem de uluslararası-bölgesel koşulların etkisi bir arada değerlendirilmelidir.⁴⁷

Öncelikle ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgali ve 2005 yılında Suriye'nin Lübnan'daki askeri varlığını sonlandırması Suriye'nin ekonomik aktiviteleri için olumsuz bir bağlam yaratmıştır. Çünkü Lübnan'dan gelen işçi dövizleri Suriye'nin GSYH'sinin %8'ini oluşturmaktadır ve yaklaşık üç yüz bin işçi Suriye'ye dönmüştür.⁴⁸ Bu durum Suriye'deki yoksulluğu derinleştirmiştir. Yerel dinamikler özelinde Suriye'nin petrol üretimi giderek düşmüş⁴⁹ ve nüfus artış hızı ekonomiye ciddi yük bindirmiştir.⁵⁰ Bununla birlikte, 2007-2009 arasında yaşanan şiddetli kuraklık Suriye ekonomisi için motor sektörlerden tarımsal üretimi sert şekilde vurmıştır. Her ne kadar Irak'ın işgali sonrası gelen sığınmacılar Suriye ekonomisi için sıcak para kaynağı sağlamış⁵¹ olsa da 2000-2010 arasındaki koşulların genel olarak neoliberal politikaların eşitsizliği derinleştirici etkisini arttırdığı söylenebilir.

Söz konusu yapısal nitelikler ve uluslararası-bölgesel koşullar temelinde neoliberal politikalar Suriye'nin sosyo-politik gelişmesi için üç temel değişim yaratmıştır:

⁴⁶ Rune Friberg Lyme, "Sanctioning Assad's Syria: Mapping the Economic, Socioeconomic and Political Repercussions of the International Sanctions Imposed on Syria since March 2011" (Copenhagen, 2012), 14-15, <https://www.econstor.org/bitstream/10419/97034/1/729058492.pdf>.

⁴⁷ Kadri, "A Depressive Pre-Arab Uprisings Economic Performance," 83.

⁴⁸ Samir Seifan, "The Reform Paradox in Syria," *The Road to Economic Reform in Syria* içinde, ed. Raymond Hinnebusch (Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2011), 33.

⁴⁹ 2013 yılında günlük 527 bin varil olan petrol üretimi 2010 yılında 379 bin varile düşmüş bu da 2008 yılı itibariyle Suriye'nin net petrol ithalatçısı bir ülke olmasına yol açmıştır. Yine de resmi rakamlara göre 2010 yılında petrol üretimi Suriye GSYH'sine %9.5'lik bir katkı yapmakta ve petrol ihracatı hala en önemli döviz girdisi kaynağı olmaya devam etmektedir.

⁵⁰ Suriye'nin toplam nüfusu 1990 yılında 12.1 milyon, 2003'de 17.9 milyon ve 2010 yılında yaklaşık 21 milyon olmuştur (Nimrod Raphaeli, "Syria's Fragile Economy," *Middle East Review of International Affairs* 11, no. 2 (2007): 34-51.)

⁵¹ Ferdinand Arslanian, "Growth in Transition and Syria's Economic Performance", *Syria's Economy and the Transition Paradigm* içinde, ed. Raymod Hinnebusch (Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2009), 57.

1) Suriye'nin sosyo-ekonomik yapıları - ticaret, üretim ve yatırım - daha fazla uluslararasılaşmıştır. AB ve Körfez sermayesi bu süreçte başat rol oynamıştır.⁵² Neoliberal anlayış ticaret politikasının petrol üretimine ağırlık vermeye, mamul malların ihracatını arttırmaya ve özel sektörün teşvikine yoğunlaşmasına yol açmıştır.⁵³ Avro-Akdeniz Ortaklığı ile Suriye ticarete de-regülasyoncu ve serbestleşme politikaları izlemiştir.⁵⁴ Bu durum sübvansiyonların azaltılmasına, yerel üreticinin uluslararası rekabete karşı korunmasız kalmasına sebep olmuştur. Böylece Suriyeli üreticiler AB ve Arap pazarları için düşük katma değerli ürün sağlayıcılığına gerilemiştir.

Yatırım alanında serbestlik politikaları ile mal-hizmet sektörleri yatırıma açılmış, vergiler düşürülmüştür.⁵⁵ Fakat gelen yatırımlar üretken sektörler yerine ticaret, bankacılık, inşaat ve turizm gibi alanlara yoğunlaşmıştır.⁵⁶ Örneğin, yabancı sermaye düşük kapital çıktılı ekonomik aktivitelere - gayrimenkul, finans, sigortacılık - aktarılırken, sanayi ve donanım alımına yatırımlar azalmıştır. Sonuçta, ekonominin üretken kapasiteleri azalmış⁵⁷, 2001-2010 yıllarında GSYH'ye ticaret ve kamu hizmetlerinin katkısı artmıştır.⁵⁸ 2011'de sanayi ve madencilik GSYH'nin %25'ini, imalat ise sadece %4'ünü oluşturur hale gelmiştir.⁵⁹ Bu durumda neoliberal politikaların petrol gelirleri ve uluslararası sermaye kaynaklı büyümeye yol açarak uluslararası bağımlılığı artırdığı söylenebilir.⁶¹

2) Gelir adaletsizliği ağırlaşmış ve ekonomik ayrımcılık derinleşmiştir. Neoliberal politikalar tekstil-giyim sanayi ve tarımsal üretimde çalışanları

⁵² Adam Hanieh, *Lineages of Growth: Issues of Contemporary Capitalism in the Middle East* (Londra: Haymarket Books, 2013).

⁵³ Samer Abboud, "Syrian Trade Policy," *Syrian Foreign Trade and Economic Reform* içinde, ed. Raymond Hinnebusch (Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2010), 9.

⁵⁴ Abboud, "Syrian Trade Policy," 15.

⁵⁵ Seifan, "The Reform Paradox in Syria," 17.

⁵⁶ Raymond Hinnebusch, "Syria: From Authoritarian Upgrading to Revolution," *International Affairs* 88, no. 1 (2012): 100-102.

⁵⁷ Kadri, "The Political Economy of the Syrian Crisis," 28.

⁵⁸ Nabil Marzouq, "The Syrian Conflict: Selective Socioeconomic Indicators," in *Syria: From National Independence to Proxy War* içinde, ed. Linda Matar ve Ali Kadri (Cham: Palgrave Macmillan, 2019), 120.

⁵⁹ Yapılan ticaret anlaşmalarıyla Suriye'deki imalat sanayi zarar görmüştür, imalat sanayinin zarar gördüğü özellikle şehirlerin yoksul kesimlerinde isyanların başlaması önemli bir bulgudur.

⁶⁰ Matar, *The Political Economy of Investment in Syria*, 107-136.

⁶¹ Joseph Daher, "The Political Economic Context of Syria's Reconstruction: A Prospective in Light of a Legacy of Unequal Development," (Badia Fiesolana, 2018).

olumsuz etkilemiştir.⁶² Kamuya ait tarım arazileri özelleştirilmiş, sulanan arazilerin büyük bir kısmı özel sektörde tekelleştirilmiştir.⁶³ 2002-2008 arası 1.4 milyondan 800 bine düşen tarımsal nüfus, 2007-2009 arası kuraklıkla birlikte çok ağır şartlara maruz kalarak kentlere göçü hızlandırmıştır.⁶⁴ Bu durum kentlerde ve kırsal kesimde yoksulluğun artmasına⁶⁵, kayıt dışı sektörün büyümesine yol açmıştır.⁶⁶

Neoliberal politikalarla özelleştirilen finansal sistem patronaj ilişkilerine dayalı ekonomik ayrımcılığın derinleşmesinde etkilidir. İktidara yakın sermaye ve gruplar bu süreçte daha da zenginleşmiştir. Örneğin, bankalar KOBİ'leri finanse etmek yerine turizm ve konut sektöründeki kısa vadeli kar getirecek projeleri finanse etmiş⁶⁷, kaynaklar genellikle Körfez sermayesinden sağlanmıştır.⁶⁸ Bu da işletmelerin büyük çoğunluğu olan KOBİ'lerin süreçten olumsuz etkilenmesine yol açmıştır.⁶⁹ Eşitsizliklerin bir diğer kaynağı da vergilendirmedir. Özel sektör vergi avantajlarından faydalanırken, yoksul-hassas kesimlere sağlanan sübvansiyonlar azaltılmıştır.⁷⁰ Milli gelirde ücretlerin payı düşmüş, istihdam genellikle hizmetler sektöründe yoğunlaşmıştır.⁷¹ Sonuçta, 2000-2010 arası ekonomik büyüme gerçekleşmiş ve GSYH artmıştır; fakat bu ekonomik gelişme ayrımcılıklar sebebiyle sadece toplumun küçük bir kesimine fayda sağlamıştır.⁷²

⁶² Salam Said, "The Effect of Trade Liberalization on Syrian Industry: The Case of Textile and Olive Oil Industry," *Syrian Foreign Trade and Economic Reform* içinde, ed. Raymond Hinnebusch (Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2009), 33.

⁶³ Myraim Ababsa, "The End of a World Drought and Agrarian Transformation in Northeast Syria (2007-2010)," in *Syria: From Authoritarian Upgrading to Revolution?* içinde, ed. Raymond Hinnebusch (Syracuse: Syracuse University Press, 2015), 200.

⁶⁴ A.g.e. 200.

⁶⁵ Khalid Abu-Ismaïl, Ali Abdel-Gadir ve Heba El-Laithy, "Poverty and Inequality in Syria (1997-2007)," *Arab Development Challenges Report Background Paper* (2011), 2-3.

⁶⁶ ILO, "Gender, Employment and the Informal Economy in Syria," 2010, 3, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---gender/documents/publication/wcms_144219.pdf.

⁶⁷ Shana Marshall, "Syria and the Financial Crisis: Prospects for Reform?," *Middle East Policy* 16, no. 2 (2009): 109.

⁶⁸ Stephen Hertog, "The GCC and Arab Economic Integration: A New Paradigm," *Middle East Policy* 14, no. 1 (2007): 60-62.

⁶⁹ Samer Abboud, "The Economics of War and Peace in Syria," 2017, <https://tcf.org/content/report/economics-war-peace-syria/?agreed=1&session=1>.

⁷⁰ Abu-Ismaïl, Abdel-Gadir, ve El-Laithy, "Poverty and Inequality in Syria (1997-2007)," 23.

⁷¹ Matar, *The Political Economy of Investment in Syria*, 14.

⁷² World Bank, "The Toll of War: The Economic and Social Consequences of the Conflict in Syria," 2017, <http://www.worldbank.org/en/country/syria/publication/the-toll-of-war-the-economic-and-social-consequences-of-the-conflict-in-syria>.

3) Siyasal baskı ve otoriterlik güçlenmiştir. Esad iktidarı neoliberal politikalar sonucu özel sektörle paylaştığı ekonomik gücünü siyasal alandaki kontrolünü artırarak telafi etmiştir. Örneğin, sosyal hizmetlerde özel sektörün artan etkinliğine karşı kamunun düzenleyici yetkileri genişletilmiştir.⁷³ Yine de, özellikle dini temelli sivil toplum kuruluşlarının daha fazla görünür hale gelmesi⁷⁴ hem iktidarın gücünü aşındırmış⁷⁵ hem de dini kimlik ve ayrımcılıkların daha belirginleşmesine⁷⁶ yol açmıştır.

Özetle, neoliberal politikalar Suriye'de uluslararası ve rejim yanlısı yerel sermayenin etkisini genişletirken, toplumun geniş kitleleri için siyasal baskı ve ekonomik eşitsizlikleri ağırlaştırmıştır. Matar, Suriye'de neoliberalleşmenin sonuçlarını değerlendirirken eski sömürge toplumlarının bağımsızlık sonrası yaşadığı kolonyal ekonomik gelişme krizine atıfta bulunarak neoliberalleşme devlet kapitalizminin Arap varyantını ortaya çıkarmıştır der.⁷⁷ Çünkü neoliberal politikalarla birlikte sosyalist görünümlü devlet kapitalizmi yerini rejim yanlısı özel sektörün baskın konuma geldiği bir kapitalizm biçimine bırakmıştır.

3.1.2. Arap İsyancıları Sonrası: "Savaş Ekonomisi" ve "Yeniden İnşa" Sürecinde "Milli Ortaklık Modeli"

Neoliberal politikaların ağır sosyo-ekonomik sonuçları karşısında güçlü bir toplumsal huzursuzluk birikmiş, 2011 yılında Arap İsyancıları sürecinde bu gerilim kaotik bir iç savaşa yol açmıştır. Bu kırılgan yerel bağlam uluslararası dinamiklerin de etkisiyle Suriye'de daha karmaşık ve istikrarsız bir sosyo-politik dönüşüm çerçevesi meydana getirmiştir. Bugün iç savaş Suriye'nin sosyo-politik yapılarında hâkim bir konum elde etmek isteyen rejim

⁷³ Laura Ruiz de Elvira, "State-Charity Relations in Syria: Between Reinforcement, Control, and Coercion," *Civil Society and the State in Syria: The Outsourcing of Social Responsibility* içinde, ed. Raymond Hinnebusch (Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2012), 9.

⁷⁴ Laura Ruiz de Elvira, "Syrian Charities at the Turn of the Twenty-First Century: Their History, Situation, Frames and Challenges," in *Syrian Voices From Pre-Revolution Syria: Civil Society Against All Odds* içinde, ed. Salam Kawakibi (HIVOS and Knowledge Programme Civil Society in West Asia, 2013); Thomas Pierret ve Kjetil Selvik, "Limits of 'Authoritarian Upgrading' in Syria: Private Welfare, Islamic Charities, and the Rise of the Zayd Movement," *International Journal of Middle East Studies* 41, no. 4 (2009): 601.

⁷⁵ Line Khatip, *Islamic Revivalism in Syria, The Rise and Fall of Ba'hist Secularism* (Londra: Routledge, 2011), 119.

⁷⁶ Pierret ve Selvik, "Limits of 'Authoritarian Upgrading' in Syria: Private Welfare, Islamic Charities, and the Rise of the Zayd Movement," 601.

⁷⁷ Matar, "Twilight of 'State Capitalism' in Formerly 'Socialist' Arab States."

yanlısı ve karşıtı silahlı aktörlerin mücadelesine sahne olmaktadır. Bununla birlikte, Esad iktidarının kontrol ettiği bölgelerde yeniden inşa amacıyla uygulamaya devam ettiği neoliberal politikalar bir yandan Suriye'nin kapitalist uluslararası ekonomik yapılara eşitsiz biçimde eklenmesinde diğer yanda sosyo-ekonomik ayrımcılıklar ve eşitsizliklerin artmasında belirleyicidir.

Bu nedenle, Arap İsyanları sonrası Suriye'de sosyo-politik ve ekonomik gelişmeleri anlayabilmek için uluslararası ve yerel dinamikler bir arada incelenmelidir. Söz konusu dinamiklerin etkileşimiyle oluşan bağlam kısaca şöyle tanımlanabilir:

1) Suriye'deki iç savaşın uluslararası bir boyut kazanmasında savaş ekonomisi koşullarını meydana getiren gelişmeler önemlidir. İç savaşta muhalif güçlerin kontrol ettiği bölgelerde kurdukları ekonomik ve idari yapılar iktidarın otoritesini aşındıran jeopolitik ve ekonomik bir rekabet yapısı oluşturmuştur.⁷⁸ Bu rekabetin bir tarafı Esad iktidarına bir siyasal değişikliği dayatma amacıyla yaptırımlar uygulayan aktörlerdir (ABD, Türkiye, Katar gibi), diğer tarafta ise bu yaptırımlara karşı rejimin aldığı önlemleri - yaptırımlardan kaçınmak adına kurulan yeni ekonomik ağlar, kayıt dışı ekonomik ilişkiler gibi - destekleyen aktörler (Rusya, İran ve Hizbullah gibi) bulunmaktadır. Bu bakımdan savaş ekonomisi koşulları uluslararası jeopolitik rekabet ilişkilerini yansıtmaktadır. Savaş ekonomisi koşulları yerel siyasal ve ekonomik nitelikler için de belirleyicidir. Çünkü ABD, Körfez ülkeleri, AB'nin desteklediği rejim muhaliflerinin - SDG gibi - kontrol ettikleri bölgelerde kurmuş oldukları ekonomik ağlar, yerel idari birimler ve ticaret ilişkilerini pekiştirerek rejimin yeniden kontrol sağlamasını zorlaştırmaktadır.⁷⁹ Bu bağlamda, savaş ekonomisi koşullarının Suriye'nin sosyo-politik dönüşümünü istikrarsızlaştıran ve uluslararasılaştıran somut bir dinamik olduğu söylenebilir.

2) İç savaş sonrası Suriye'de yeni koşulların nasıl belirleneceği savaşa taraf olan aktörlerin rekabeti ve hâlihazırda var olan yerel yapılar temelinde biçimlenecek bir süreçtir. Bu süreç Esad iktidarının "yeniden inşa" politikala-

⁷⁸ Jihad Yazigi, "Syria's War Economy," Policy Brief, 2014, https://www.mediterraneanaffairs.com/wp-content/uploads/2015/07/ECFR97_SYRIA_BRIEF_AW.pdf; Nazih Richani, "The Political Economy and Complex Interdependency of the War System in Syria," *Civil Wars* 18, no. 1 (2016): 45-68.

⁷⁹ Rim Turkmani, "ISIL, JAN and the War Economy in Syria," 2015, 12, <http://www.securityintransition.org/wp-content/uploads/2015/08/ISIL-JAN-and-the-war-economy-in-Syria1.pdf>.

ryla somutlaşmaktadır. Fakat öne sürülen rakamların yaklaşık 500 milyar doları bulabileceği tartışılmaktadır.⁸⁰ Esad iktidarı ve destekçisi aktörlerin böyle bir kaynağı tek başlarına sağlayamayacakları göz önüne alındığında sürecin uluslararası boyutlarının ne denli etkili olacağı açıktır. Söz konusu boyutların üç temel niteliği üzerinde durulabilir. Birincisi, Esad iktidarı iç savaşta derin şekilde sarsılsa da Rusya ve İran'ın desteği ile kaybedilen bölgelerin bir kısmını geri almıştır. Her iki aktör de bu desteğin ekonomik-siyasal karşılığını beklemektedir. İkincisi, ABD, AB ve Körfez ülkeleri gibi aktörlerin başlangıçtaki rejim değişikliği stratejisi yerini siyasi bir çözüme kabul ettirme yaklaşımına bırakmıştır. Yaklaşım değişikliğine rağmen tarafların üzerinde kolaylıkla uzlaşabileceği bir çerçeve oluşmamıştır. Üçüncüsü, Esad iktidarı bu süreçte ekonomik ve siyasi açıdan otoritesini pekiştirmek istemektedir. Fakat böyle bir yaklaşım hâlihazırda ağırlaşmış sosyo-ekonomik koşulları daha da kötüleştirebilecek ve siyasi istikrarsızlığı arttırabilecektir. Sonuçta, her ne kadar bir yanda Rusya, İran ve Çin yeniden inşa sürecini Esad iktidarıyla yürütmek istese de diğer yanda ABD, AB, Körfez ülkeleri ve Türkiye kendi gündemleri doğrultusunda siyasi değişiklikleri ön koşul olarak dayatmaktadır.⁸¹ Bu bağlamda, Suriye'nin yeniden inşası uluslararası ve yerel toplumsal dinamiklerin rekabetçi etkileşimini yansıtan somut bir dinamiktir.

Bu iki dinamiğin Suriye'nin yerel toplumsal yapıları ile etkileşiminin sonuçları 3 toplumsal değişim süreci üzerinden değerlendirilecektir: 1) sosyo-ekonomik yapıların dönüşümü, 2) ekonomik eşitsizliklerin daha da derinleşmesi 3) toplumsal güçlerin yeniden konumlanması.

Savaş ekonomisinin önemli bir boyutu sürdürülebilir finansman ağı oluşturulması, stratejik bölgelerin - altyapı, enerji santralleri, sınır noktaları gibi - tutulması gibi ekonomik kaynaklara dayanmaktadır. Suriye'de savaş ekonomisi koşulları muhalif güçlerin ticari faaliyetler ve ağlar kurarak ekonomik bir güç haline gelmelerini sağlamıştır. Bunun en önemli sonucu sosyo-politik istikrarsızlığın artması ve Esad iktidarının aşındırılarak siyasi bir çözüme ikna edilmeye çalışılmasıdır. Fakat aynı koşullardan rejim yanlısı milis güçler, sermaye sahipleri ve uluslararası aktörler de faydalanmaktadır. Savaş ekonomisinin bu karmaşık nitelikleri sosyo-politik gelişmenin

⁸⁰ Joseph Daher, "The Political Economy of Syria: Deepening Pre-War Orientations," 2020, <https://www.arab-reform.net/publication/the-political-economy-of-syria-deepening-pre-war-orientations/>.

⁸¹ Erwin Van Veen, "The Geopolitics Of Syria's Reconstruction: A Case Of Matryoshka," *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 33.

Bileşik sonuçlarını yansıtmaktadır. Örneğin, Suriye'nin kuzeyinde muhalif güçlerin kontrol ettiği petrol ve doğalgaz altyapısı ve uluslararası koalisyonun stratejik yardımları muhaliflerin tutunmasında önemli rol oynamıştır. Yine Suriye'nin doğusunda bulunan Deyr-ez-Zor bölgesi zengin petrol ve doğalgaz yatakları ile stratejik bir bölgedir. Fakat doğalgaz rezervleri muhaliflerin (SDG) kontrolünderken, Suriye'nin batısındaki yoğun nüfuslu yerleşim birimlerine giden boru hatları iktidarın kontrolü altındadır. Ayrıca ihracat kapasitesinin yüksek olduğu Lazkiye limanı da iktidarın kontrolü altındadır.⁸² Bununla birlikte, Suriye'de petrol üretiminin 2018 yılındaki rakamlara göre %90 azalmış olması⁸³ petrol gelirlerini muhalif güçler için en önemli gelir kaynağı haline getirmiştir. Muhaliflerin ilerlemesi ve ekonomik olarak tutunmasına karşı Esad iktidarı Rusya ve İran'ın finansal desteğinden faydalanmıştır. Bu bakımdan, savaş ekonomisi yapılarının en önemli sonuçlarından birisi olarak Suriye'nin 2000'li yıllarda dışa açılım politikalarından fayda sağlayan Türkiye, Suudi Arabistan ve Katar gibi ülkelerin yerini Arap İsyanları sonrasında Rusya ve İran'ın aldığı tartışılabilir. Örneğin, iktidarın ihtiyaç duyduğu petrolün ısınma, elektrik ve ulaşım hizmetlerinde kullanılmak üzere - büyük bir kısmı yaptırımlara rağmen İran'dan ithal edilmektedir. Aynı şekilde Rusya Esad iktidarını siyasal, iktisadi ve askeri anlamda destekleyerek bu süreçte jeopolitik ve ekonomik baskılara karşı durabilmesine yardımcı olmuş ve kaybedilen bölgelerin geri alınması için hava desteği sağlamıştır. Sonuçta, savaş ekonomisi koşullarının Esad iktidarına siyasal bir çözümü kabul ettirebilecek bir bağlamdan çok Batı-karşıtı tutumu güçlendirecek bir ortam sunduğu tartışılabilir.

Geniş toplumsal kitleler için ise savaş ekonomisi koşulları yıkıcı etkiler doğurmuştur. Milyonlarca insan zorunlu göç etmek durumunda kalmış ve altyapı, sosyal hizmetler gibi kamu faaliyetleri aksamıştır. 2010'da 60 milyar dolar olan GSYH 2016'da 12 milyar dolara gerilemiştir.⁸⁴ İstihdamın %55'ini kamu sektörü sağlar hale gelmiş, özel sektörün payı azalmıştır.⁸⁵

⁸² Will Todman, "Sieges in Syria: Profiteering from Misery," 2016, 7, http://education.mei.edu/files/publications/PF14_Todman_sieges_web_0.pdf.

⁸³ BP, "Statistical Review of World Energy," 2019, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2019-full-report.pdf>.

⁸⁴ Syria Report, "Government Prioritises Spending on Core Constituency," 2018, <https://www.syria-report.com/news/economy/government-prioritises-spending-core-constituency>.

⁸⁵ SCPR, "Alienation and Violence, Impact of Syria Crisis Report 2014" (Damascus, 2015), 34, https://www.unrwa.org/sites/default/files/alienation_and_violence_impact_of_the_syria_crisis_in_2014_eng.pdf.

Bununla birlikte genel işsizlik oranı % 55'e yükselirken, genç işsizlik oranı %78 olmuştur.⁸⁶ Ayrıca savaş ekonomisi koşulları ithal malların tüketimini arttırmış, para birimine aşırı değer kaybettirmiş ve ağır bir enflasyona sebep olmuştur.⁸⁷ Sonuçta, geniş kitleler temel besin maddelerine erişim ve enerji arzı gibi konularda büyük zorluklarla karşılaşarak sağlık, yiyecek ve barınma problemleriyle yüzleşmektedir.⁸⁸

Savaş ekonomisi koşullarının toplumsal güçlerin konumlanması üzerindeki etkileri ise daha karmaşıktır. Öncelikle ekonomik eşitsizlikler geniş kitlelerin iktidara olan bağımlılığını arttırmıştır. Bu bağımlılık ilişkisinin önemli bir boyutunu da iktidar yanlısı elitler ve sermayedarlar oluşturmaktadır. Zira iktidar yanlısı sermaye iç savaş sürecinde temel gıdalara erişimi kolaylaştırmış, iktidar yanlısı paramilitar örgütleri finanse etmiş, iktidarın uluslararası yaptırımlardan kaçınmasına yardımcı olmuştur.⁸⁹ Karşılığında ise ekonomik aktivitelerde bazı teşvikler ve muafiyetler almışlardır. Özellikle ticaret, gayrimenkul ve hizmetler gibi sektörlerde tekelleşerek büyük karlar elde etmişlerdir. Bu bakımdan, savaş ekonomisi koşullarının iktidara yakın gruplar açısından zenginleşme ve siyasal gücü pekiştirme imkânı sağladığı tartışılabilir.⁹⁰ Diğer yandan, bu koşullar ekonomik faaliyetlerde tüketim ve ithalatın oranını arttırmış, tarımsal üretim ve kamu hizmetlerinin GSYH'deki payının düşmesine de sebep olmuştur.⁹¹ Sonuçta, savaş ekonomisi koşulları toplumsal grupların bağımlılığını artırarak iktidarın sosyo-politik ve ekonomik yapılarıdaki hâkimiyetini derinleştirmesine imkân vermiştir.

Savaş ekonomisi yapılarının etkinliği Esad iktidarının muhalif güçlere karşı baskın konumunu yeniden elde etmesiyle azalmıştır. Rusya'nın 2015 yılı

⁸⁶ ESCWA and University of St. Andrews, "Syria at War, Five Years On," 2016, 28, <https://archive.unescwa.org/sites/www.unescwa.org/files/publications/files/syria-war-five-years.pdf>.

⁸⁷ Suleiman Al-Khalidi, "Syrian Pound Hits New Lows over Regional Tensions—Traders," *Reuters*, 2020, <https://www.reuters.com/article/syria-economy-pound-idUSL8N2915PO>.

⁸⁸ Jeanne Gobat, Kristina Kostial ve Annalisa Fedelino, "Syria's Conflict Economy," *International Monetary Fund* 2016, no. 123 (2016): 7, <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2016/123/article-A001-en.xml>.

⁸⁹ Alatası Siham, "The Role of the Syrian Business Elite in the Syrian Conflict: A Class Narrative," *British Journal of Middle Eastern Studies*, May 10, 2021, 1-13.

⁹⁰ Reinoud Leenders ve Kholoud Mansour, "Humanitarianism, State Sovereignty and Authoritarian Regime Maintenance in the Syrian War," *Political Science Quarterly* 133, no. 2 (2018): 255-57.

⁹¹ SCPR, "Syria Squandering Humanity Socioeconomic Monitoring Report on Syria," (Damascus, 2014), 4, https://www.unrwa.org/sites/default/files/scpr_report_q3-q4_2013_270514final_3.pdf.

linda başlattığı havadan askeri destek ile İran'ın verdiği karadan destek iktidarın yeniden kontrol sağlamasında önemlidir.⁹² Bununla birlikte, 2015 yılında ABD ve uluslararası koalisyon destekli Suriye Demokratik Güçleri IŞİD'in kontrolündeki bazı bölgeleri ele geçirmiştir. Yine 2015 yılında BM Güvenlik Konseyi 2254 sayılı kararı ateşkes çağrısında bulunmuş ve Suriye'deki çatışmalar için siyasi çözümü vurgulamıştır. Suriye'de bir siyasi çözüme ilişkin bu karar sürece dâhil olan tüm aktörlerce temel alınmıştır. Bu bağlamda, 2017 yılında Türkiye, İran ve Rusya Suriye'de siyasi çözümün çerçevesini belirlemek amacıyla Astana sürecinde bir araya gelmiştir. 2019 yılında ABD bölgeden çekilmeye başlayarak Suriye'de rejim değişikliği stratejisini siyasi çözümü kabul ettirme hedefiyle güncellemiştir.

Taraflar arasındaki rekabetçi ilişkinin yumuşamasıyla Suriye'de kurulacak yeni düzenin niteliklerini belirlemek önem kazanmıştır. Bu açıdan Suriye'de kurulacak yeni düzenin şekillenmesi uluslararası ve yerel dinamiklerin bir arada etki ettiği bir süreçtir. Öncelikle 2019 yılı itibarıyla siyasi çözüm süreci konusunda uluslararası aktörlerin bir uzlaşya varma çabalarının artması Suriye'de sosyo-politik dönüşümün küresel-bölgesel jeopolitik rekabetten ayrı düşünülmemesi gerektiğini kanıtlamaktadır.⁹³ Bununla birlikte, Esad iktidarı süreci "Milli Ortaklık" modeli çerçevesinde yürüterek otoritesini sağlamlaştırmayı hedeflemektedir. Her iki dinamiğin somut etkilerine dair şu sonuçların önemli olduğu tartışılabilir:

1) Değişen uluslararası jeopolitik rekabet koşulları yeniden inşa politikalarının bir siyasal pazarlık süreci temelinde yürütüleceğine işaret etmektedir. ABD için Suriye'nin sosyo-politik dönüşümü Ortadoğu bölgesindeki stratejik güvenlik dengeleri - özellikle Irak'ın istikrara kavuşması ve İran'ın etkisinin azaltılması gibi - bakımından önem kazanmaktadır.⁹⁴ Benzer şekilde, AB de Esad iktidarını siyasi bir süreç için masaya oturtmak amacıyla yaptırımlar uygulamakta ve rejim ile yeniden temas kurma ve yeniden inşa sürecine finansman sağlama konularını siyasi bir çözümü önceleyen koşullara bağlamaktadır.⁹⁵ Türkiye de Suriye'deki iç savaşa ilk etapta iktidarın değişmesi amacıyla dâhil olmuş daha sonra 2017'de Astana

⁹² Faysal Itany, "Geo-Economics: Russia and Iran in Syria," *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 23-31.

⁹³ Raymond Hinnebusch, "The Battle over Syria's Reconstruction," *Global Policy* 11, no. 1 (2020): 113.

⁹⁴ Omar Imady, "The Weaponization of Syria's Reconstruction, a Preliminary Sketch," *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 21.

⁹⁵ Van Veen, "The Geopolitics Of Syria's Reconstruction: A Case Of Matryoshka," 54.

sürecinde İran ve Rusya ile bir araya gelerek kendi sınırlarına yönelik tehditlerin engellenmesi amacını önclemiştir.

Diğer taraftan, Rusya Suriye'de yaşanabilecek bir değişikliğin kendi hâkim konumunu değiştirmemesi hedefiyle hareket etmekte ve BMGK'daki veto hakkını kullanarak Libya'dakine benzer bir uluslararası müdahale kararını engellemektedir. Yeniden inşa süreci bağlamında değerlendirildiğinde 2015'te Şam'ı ziyaret eden Rus heyeti Rus şirketlerin yeniden inşa sürecinde etkili olacaklarını belirtmiştir. Bu görüşmelerde yaklaşık 1 milyar avroluk sözleşmelerde mutabık kalınmıştır.⁹⁶ Dahası bu sözleşmelerle 2015 itibarıyla tahıl ve buğday gibi tarım ürünleri, enerji santralleri inşası ve yenilemesi, inşaat sektörü için ağır makineler gibi alanlarda Rus yatırımcılara önemli fırsatlar yaratılmıştır.⁹⁷ Rusya için Suriye'nin yeniden inşası süreci ekonomik faydaların yanı sıra bölgesel konumunu pekiştirecek fırsatlar da yaratmaktadır. Rusya Suriye'de elde edeceği başarı ile bölgedeki arabuluculuk ve çatışma çözümü alanlarında itibarını arttırmayı hedeflemektedir. Özellikle Yemen, Irak ve Libya gibi iç savaş süreci geçirmiş ülkelerin yeniden inşasını da içine alan sosyo-politik dönüşümlerde Rusya modelinin dikkate alınması Suriye'deki başarıyla ilişkilendirilmektedir.⁹⁸ Bu amaçla, Suriye'nin ordu ve güvenlik güçleri gibi kurumlarına destek olarak pozisyonunu pekiştirmeyi amaçlamaktadır.

İran için Esad iktidarının devamı İsrail'e karşı direniş eksenine ilişkilendirilmektedir. Esad'a verilen desteğin İran'ın bölgesel yumuşak güç kapasitelerini arttıracığı düşünülmektedir.⁹⁹ Bu amaçla, İran iç savaşta zarar gören altyapı ve sosyal hizmetlerin - okul, hastane, yiyecek yardımı - yeniden tesisi ve Şii inancın yayılması için finansal destek sağlamaktadır.¹⁰⁰ Karşılığında Suriye'de önemli bir konum elde etmiş ve kendi ekonomik ağını oluşturabilmiştir. Örneğin, 2017-2018 itibarıyla İranlı şirketler Suriye hükümeti ve yerel idari birimlerle çok sayıda sözleşme imzalayarak çeşitli bölgelerdeki elektrik santrallerinin inşası ve tamiri için onay almıştır.¹⁰¹

⁹⁶ Syria Report, "Government Prioritises Spending on Core Constituency."

⁹⁷ A.g.e.

⁹⁸ Alexey Khlebnikov, "Russia and Syrian Military Reform: Challenges and Opportunities," 2020, <https://carnegie-mec.org/2020/03/26/russia-and-syrian-military-reform-challenges-and-opportunities-pub-81154>.

⁹⁹ Itany, "Geo-Economics: Russia and Iran in Syria," 28.

¹⁰⁰ Ali Akbar, "Iran's Soft Power in Syria after the Syrian Civil War," *Mediterranean Politics*, June 14, (2021): 12-23.

¹⁰¹ AlJazeera, "Iran Signs Deal to Repair Syria's Power Grid," 2017, <https://www.aljazeera.com/economy/2017/9/12/iran-signs-deal-to-repair-syrias-power-grid>.

Çin Esad iktidarının devamı konusuna Yol ve Kuşak projesi bağlamında ve radikal İslamcı terörizmin baskılanması amacıyla yaklaşmaktadır. Yine de Çin'in Ortadoğu politikasının temel ilkeleri - enerji güvenliğini sağlama, deniz aşırı piyasa ve yatırım imkânlarının geliştirilmesi, Suriye ve Lübnan'daki limanların işletilmesi gibi - düşünüldüğünde ekonomik kayguların ağır bastığı tartışılabilir.¹⁰² Fakat Çin'in gerek bölgeyle ilişkilerinde gözettiği dengenin korunması ilkesi gerekse de altyapı projelerine finansal desteğin önkoşulu olarak Suriye'de siyasal istikrarın sağlanamaması nedeniyle yatırımlar hala beklemededir.¹⁰³

Özetle, Suriye'de yeniden inşa sürecine etki eden uluslararası jeopolitik rekabet koşulları sosyo-politik dönüşümün kolay ve yumuşak olmayacağına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu temelde, Esad iktidarının "Milli Ortaklık" çerçevesinde izlediği politikalar daha da önem kazanmaktadır. Yeni model 2005-2010 arası uygulanan "Sosyal Piyasa Ekonomisi" çerçevesinin yerini almıştır. Aslında 2012'de 66. Kararname ile ilan edilmiş olsa da uygulanması 2017 itibariyle hızlanmıştır.¹⁰⁴ Bir önceki modelde olduğu gibi "Milli Ortaklık" modeli özel sektör - özellikle rejim yanlısı - yatırımlarına kaynak aktarımını kolaylaştıran ve vergi kolaylıkları sağlayan düzenlemeler içermektedir. Aynı zamanda iktidarın yasadışı ve yetkisiz olarak belirlenen yerleşim alanlarında yeniden düzenleme yapmasına imkân vererek muhalif bölgelerdeki yerleşim alanlarının yıkımı ve yeniden düzenlenmesi için yasal ve finansal çerçeve sunmaktadır.

Milli Ortaklık modelinin sosyo-ekonomik yapıları etkisini belirleyen en önemli motivasyon iktidarın aşınan otoritesini yeniden sağlama amacıdır. Örneğin, 2018'de çıkarılan kanunun 10. Maddesi özellikle muhalif bölgelerde ülkeyi terk eden vatandaşların mallarına - mülkiyetinin ispatlanmadığı durumlarda - el konulmasına izin vermiştir. Böylelikle yeniden inşa sürecinde toplumsal kaynakların el değiştirmesi - özellikle yeni yapılması planlanan lüks konut projeleri ile - kolaylaşacaktır.¹⁰⁵

¹⁰² Eduardo W. Aboultaif, "Regional and International Factors That Prolong the Syrian Crisis," *Syria Studies* 8, no. 2 (2016): 7.

¹⁰³ Mordechai Chaziza, "Soft Balancing Strategy in the Middle East: Chinese and Russian Vetoes in the United Nations Security Council in the Syria Crisis," *China Report* 50, no. 3 (2014): 247.

¹⁰⁴ Daher, "The Political Economic Context of Syria's Reconstruction: A Prospective in Light of a Legacy of Unequal Development."

¹⁰⁵ Nadine Almanasfi, "State-Led Urban Development in Syria and the Prospects for Effective Post-Conflict Reconstruction," *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 72-74.

Yeni politika çerçevesi Suriye'de toplumsal güçlerin yeniden konumlanmasına dair de önemli sonuçlar doğurmuştur. Savaş ekonomisi yapılarının güç ve iktidar ağları ülkeyi terk eden ve iktidar karşıtı sermayeyi etkisizleştirirken¹⁰⁶, iktidar yanlısı sermaye kesimleri iktidar eliyle gücünü ve etkinliğini arttırmaktadır. Örneğin, Şam ve Halep Ticaret Odalarında 2014 yılında yapılan seçimler üye olanların yapısındaki değişimi göstermektedir.¹⁰⁷ Yine 2014 yılında Sanayi Bakanlığı tarafından Halep, Şam, Humus ve Hama gibi şehirlerdeki Sanayi Odalarının yönetim kurullarına yeni adaylar gösterilmiş ve adayların genellikle rejim yanlısı kişilerden oluşmasına dikkat edilmiştir. Bu gelişmeler iktidar yanlısı grupların ülkenin siyasi ve iktisadi yapılarındaki baskın konumlarını pekiştirdiğine önemli örneklerdir.¹⁰⁸ Ayrıca yeniden inşa sürecinde hazırlanan altyapı ve konut gibi projelerde ayrıcalıklı konumlar ederek ekonomik faydalar elde etmişlerdir.¹⁰⁹ Bu bakımdan, yeniden inşa sürecinin Suriye'de hâlihazırda var olan sosyo-politik ve ekonomik ağları ortadan kaldırmak yerine bunlara yeni biçimler kattığı tartışılabilir. Diğer bir deyişle, Suriye'nin sosyo-politik gelişimine liderlik eden "askeri-ticari kompleks" neoliberal politikaları hem kendi baskın konumlarını pekiştirmek hem de zenginleşmek amacıyla uygulamaya devam etmektedir.

Fakat söz konusu politikaların geniş toplumsal kesimlere etkisi aynı şekilde olumlu değildir. Özellikle iktidarın kontrolünü ve hassas kesimlerin bağımlılığını arttıracak sonuçlar üzerinde durulabilir. Bu sonuçlardan bir tanesi mezhepçi kimliklerin ağırlık kazandığı dini temelli politikalara dayalı ayrımcılıkla ilişkilidir. Daha önce tartışıldığı gibi iktidar bilinçli şekilde siyasallaştırılan mezhepçi kimlikleri Arap İsyancıları sonrası süreçte de toplumsal kesimler üzerindeki siyasal-ekonomik baskı ve kontrol kapasitelerini arttırmak amacıyla kullanmaya devam etmektedir. Bu bakımdan, dini temelli hayır ve yardımlaşma kurumları kontrol edilebilir bir sivil toplum yaratmak isteyen iktidar için oldukça önemli bir araçtır. Sivil toplumu kont-

¹⁰⁶ Samer Abboud, "Economic Transformation and Diffusion of Authoritarian Power in Syria.," *Democratic Transition in the Middle East: Unmaking Power* içinde, ed. Sadiki, Larbi Sadiki, Heiko Wimmen ve Layla Al Zubaidi (New York: Routledge, 2013), 6.

¹⁰⁷ Jihad Yazigi, "No Going Back: Why Decentralisation Is the Future for Syria," Policy Brief, 2016, 4, https://ecfr.eu/wp-content/uploads/ECFR185_-_no_going_back_-_why_decentralisation_is_the_future_for_syria.pdf.

¹⁰⁸ Hazem Sabbagh, "President Al-Assad Issues Law on Public-Private Partnership," SANA, 2016, <https://sana.sy/en/?p=66150>.

¹⁰⁹ Siham, "The Role of the Syrian Business Elite in the Syrian Conflict: A Class Narrative," 1-2.

rol mekanizması olarak bu tip dernek ve örgütler gerek Arap İsyanları öncesinde uygulanmaya başlanan neoliberal reformlar gerekse de isyanlar sonrası hükümet ya da muhaliflerin kontrolü altında olan bölgelerde devlet otoritesinin aşınmasıyla günlük hayatta etkili hale gelmiştir. Fakat dikkat edilmesi gereken nokta şudur ki her ne kadar Arap İsyanları öncesi başlayan ve dini kurum/derneklerin sosyo-ekonomik alanda faaliyetlerinin artmasını destekleyen reformlarla iktidar bir yandan bu aktörlerin faaliyet alanlarının genişlemesine izin verse de bunları kontrol edebilecek hukuki altyapıyı da oluşturmaya önem vermektedir. Örneğin, 2018 Ekim ayında geçen 31. Madde Evkaf Bakanlığının imtiyazlarını genişletirken devletin düzenleyici yetkisini de pekiştirmiş ve iktidarın Suriye'deki dini ağları kontrol ederek devletin baskı ve kontrol mekanizmalarını çeşitlendirmesini sağlamıştır. Bu bağlamda dini süreçleri belirlemenin yanı sıra devlet-toplum ilişkisine de giderek artan şekilde müdahil olan bir yapı ortaya çıkmıştır.¹¹⁰ İkincisi, dini temelli yardım kurumları alternatif bir dağıtım sistemi sağlarken şimdi hâlihazırdaki patrimonial ve asimetrik güç yapılarına da dâhil olmuştur. İktidarın kontrolü yeniden ele geçirdiği bölgelerde yeni örgüt ve derneklerin kurulmasına izin vermesi bu dernek ve örgütlerin toplumsal hayattaki etkinliğinden faydalanmaya devam ettiğini göstermektedir.¹¹¹ Çünkü bu yasa iktidara daha önce muhaliflerin hâkim olduğu alanlarda yetkiyi daha sadık olan kurum ve kuruluşlara devretme imkânı vermektedir. Üçüncüsü, iktidar yanlısı dini kurum ve kuruluşlara ayrıcalıklar ve görece özgürlükler sağlanmaktadır. Örneğin, Körfez sermayesinden yararlanan dini temelli örgütler muhaliflerin hâkim olduğu bölgelerde yerel idari birimlerin görevlerini üstlenerek yardımların dağıtımını, sosyal hizmetler, eğitim, yiyecek imalatı, mülteci kamplarının idaresi gibi işlevleri yerine getirebilmektedir.¹¹² Böylelikle, iktidar Salwa İsmail'in ulema sınıfı ve tüccarlar arasındaki ittifakı tanımlamak için kullandığı dini-tüccar kompleksi¹¹³ gibi bir toplumsal yapının gelişmesine izin vererek geniş toplumsal kesimlerin kendisine bağlılığını kontrol ederken Körfez sermayesinden faydalanan bu kolu da Suriye'ye çekmeye planlamaktadır. Yine iktidarın dini temelli kimliklerin siyasallaştırılması yoluyla toplumsal güçleri birbirleriyle dengeleme politi-

¹¹⁰ Harout Akdedian, "The Religious Domain Continues to Expand in Syria," Carnegie Middle East Center, 2019, <https://carnegie-mec.org/2019/03/19/religious-domain-continues-to-expand-in-syria-pub-78624>.

¹¹¹ A.g.e.

¹¹² A.g.e.

¹¹³ Ismail Salwa, "Changing Social Structure, Shifting Alliances and Authoritarianism in Syria," *Demystifying Syria* içinde, ed. Fred Lawson (Londra: Saqi Books, 2009), 13-28.

kasımın önemli bir örneği olarak Hristiyan örgütlerin Suriye'deki Hristiyan nüfusa oranının İslami örgütlerin Müslüman nüfusa oranına kıyasla daha fazla oluşu gösterilebilir.¹¹⁴ Dolayısıyla, Suriye siyasal hayatında oldukça görünür olan mezhepçi/dini kimliklere dayalı ayrımcılıkların tek başlarına etkili olan nedensel mekanizmalar olmaktan çok uluslararası ve yerel toplumsal dinamiklerin etkileşimi sonucu şekillenen ve Suriye'nin yerel siyasal-iktisadi yapılarında bir kontrol aracı olarak siyasallaştırılan dinamikler olduğu tartışılabilir.

Sonuçta, iktidar Arap İsyancıları sonrası her ne kadar toplumsal tabanını yeniden şekillendirmeyi başararak ayakta kalabilmiş olsa da müttefiklerine daha bağımlı hale gelmiş, neoliberalleşme politikalarını daha da ilerletmiş, askeri ve güvenlik aparatlarını yeniden organize etmiştir.¹¹⁵ Savaş ekonomisi koşulları ve yeniden inşa politikaları iktidarın sermaye birikim ilişkilerini kendi lehine pekiştirmesine imkan sağlamış, rejim yanlısı özel sektör siyasal etki alanını genişletmiş ve zenginleşmiştir.¹¹⁶ Bu bakımdan, iktidarın iç savaştan kendisinin daha baskıcı, daha fazla mezhepçi, patrimony ve militarize olmuş haliyle çıktığı tartışılabilir. Diğer yandan, hâlihazırda var olan sosyo-ekonomik yapılar temelinde uygulanan neoliberal politikalar Suriye'nin uluslararası ekonomik yapılara daha da eşitsiz biçimde eklenmesine ve yerel ekonomik eşitsizliklerin-ayrımcılıkların daha da derinleşmesine yol açmıştır.

4. Sonuç

Çalışma Arap İsyancıları sonrası Suriye'de sosyo-politik ve ekonomik yapıların dönüşümden kaynaklanan gelişmeleri anlayabilmek adına EBG yaklaşımının hem uluslararası hem de yerel dinamiklerin etkileşiminin sonuçlarını bir arada incelemeye imkân veren bütüncül çerçevesinden faydalanmıştır. Bu çerçevenin Suriye'de yaşanan sosyo-politik dönüşümün neden ve sonuçlarını daha derinlemesine analiz etmeye imkân verdiğini tartışmıştır.

¹¹⁴ Laura Ruiz de Elvira ve Tina Zintl, *Civil Society and the State in Syria: The Outsourcing of Social Responsibility* (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2012), 52.

¹¹⁵ Steven Heydemann, "Beyond Fragility: Syria and the Challenges of Reconstruction in Fierce States," 2018, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2018/06/FP_20180626_beyond_fragility.pdf.

¹¹⁶ Adam Hanieh, *Money, Markets, and Monarchies. The Gulf Cooperation Council and the Political Economy of the Contemporary Middle East* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 202-17.

Bu doğrultuda, Arap İsyancıları sonrası gelişmelerin Suriye'nin sosyo-politik gelişimine yeni nitelikler kazandırdığı söylenebilir. Bu niteliklerin somutlaştırılmasında uluslararası ve yerel dinamiklerin etkileşimi belirleyicidir. Çalışma bu etkileşimin sonuçlarını değerlendirirken savaş ekonomisi koşulları ve yeniden inşa süreçlerine odaklanmanın faydalı olacağına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, söz konusu etkilerin Suriye'nin sosyo-politik gelişimine dair üç belirgin sonucu olduğu tartışılabilir: 1) Suriye'nin üretim, ticaret ve yatırım yapıları her ne kadar savaş ekonomisi yapıları içinde istikrarsızlaşmış ve karmaşıklaşmış olsa da neoliberal politikalar çerçevesinde dönüştürülmeye ve uluslararasılaşmaya devam etmektedir. 2) Neoliberal politikalar toplumun geniş kesimleri üzerinde ekonomik eşitsizlikleri ve siyasal baskıyı daha da arttırmıştır. 3) Arap İsyancıları öncesinde olduğu gibi sosyo-politik dönüşümün baskın toplumsal gücü Esad iktidarının yakın çevresi, askeri elitler ve rejim yanlısı sermaye kesimlerini kapsayan askeri-ticari kompleks olmaya devam etmektedir. Sonuç olarak bu nitelikler bize yapısal olarak Arap İsyancıları öncesindeki temel unsurların devamlılığını koruduğunu tartışma imkânı vermektedir. Diğer yandan, Arap İsyancıları sonrası Suriye'nin sosyo-politik dönüşümüne ilişkin en belirgin değişiklik sürecin küresel-bölgesel rekabetin ayrılmaz bir parçası haline dönüşmesidir.

Kaynakça

- Ababsa, Myraim. "The End of a World Drought and Agrarian Transformation in Northeast Syria (2007-2010)." *Syria: From Authoritarian Upgrading to Revolution?* içinde, edited by R. Hinnebusch. Syracuse: Syracuse University Press, 2015.
- Abboud, Samer. "Syrian Trade Policy." *Syrian Foreign Trade and Economic Reform* içinde, edited by Raymond Hinnebusch, 3-28. Fife, Scotland: niversity of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2010.
- Abboud, Samer. "Economic Transformation and Diffusion of Authoritarian Power in Syria." *Democratic Transition in the Middle East: Unmaking Power* içinde, edited by Sadiki, L., H. Wimmen, ve L. Al-Zubaidi, 159-77. New York: Routledge, 2013.
- Abboud, Samer. "Locating the 'Social' in the Social Market Economy." *Syria from Reform to Revolt: Political Economy and International Relations* içinde, edited by R. Hinnebusch ve T. Zintl, 45-65. Syracuse,: Syracuse University Press, 2015.

- Abboud, Samer. "The Economics of War and Peace in Syria," 2017. <https://tcf.org/content/report/economics-war-peace-syria/?agreed=1&session=1>.
- Aboultaif, Eduardo W. "Regional and International Factors That Prolong the Syrian Crisis." *Syria Studies* 8, no. 2 (2016): 1-11.
- Abu-İsmail, Khalid, Ali Abdel-Gadir ve Heba El-Laithy. "Poverty and Inequality in Syria (1997-2007)," 2011.
- Akbar, Ali. "Iran's Soft Power in Syria after the Syrian Civil War." *Mediterranean Politics*, June 14, 2021, 1-23. <https://doi.org/10.1080/13629395.2021.1938856>.
- Akdedian, Harout. "The Religious Domain Continues to Expand in Syria." Carnegie Middle East Center, 2019. <https://carnegie-mec.org/2019/03/19/religious-domain-continues-to-expand-in-syria-pub-78624>.
- Al-Ahsan, Syed. "Economic Policy and Class Structure in Syria: 1958-1980." *International Journal of Middle East Studies* 16 (1984): 301-23.
- Al-Khalidi, Suleiman. "Syrian Pound Hits New Lows over Regional Tensions-Traders." *Reuters*, 2020. <https://www.reuters.com/article/syria-economy-pound-idUSL8N29I5PO>.
- AlJazeera. "Iran Signs Deal to Repair Syria's Power Grid," 2017. <https://www.aljazeera.com/economy/2017/9/12/iran-signs-deal-to-repair-syrias-power-grid>.
- Allinson, Jamie. "The Middle East and North Africa in the Lens of Marxist International Relations Theory." *The Routledge Handbook to the Middle East and North African State and States System* içinde, edited by R. Hinnebusch ve J. K. Gani. Londra: Routledge, 2019.
- Almanasfi, Nadine. "State-Led Urban Development in Syria and the Prospects for Effective Post-Conflict Reconstruction." *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 58-99.
- Arslanian, Ferdinand. "Growth in Transition and Syria's Economic Performance." *Syria's Economy and the Transition Paradigm* içinde, edited by R. Hinnebusch, 33-74. Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2009.
- Ayubi, Nazih N. "Withered Socialism or Whether Socialism? The Radical Arab States as Populist-Corporatist Regimes." *Third World Quarterly* 13, no. 1 (1992): 89-105.
- Ayubi, Nazih N. *Over-Stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East*. Londra: I.B. Tauris, 1995.

- Ayubi, Nazih N. "Etatism versus Privatization: The Changing Economic Role of the State in Nine Arab Countries." *Economic Transition in the Middle East: Global Challenges and Adjustment Strategies* içinde, edited by H. Handoussa, 125-66. Egypt: American University in Cairo Press, 2000.
- Barany, Zoltan. "Comparing the Arab Revolts: The Role of the Military." *Journal of Democracy* 22, no. 4 (2011): 24-35.
- BP. "Statistical Review of World Energy," 2019. <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2019-full-report.pdf>.
- Chaziza, Mordechai. "Soft Balancing Strategy in the Middle East: Chinese and Russian Vetoes in the United Nations Security Council in the Syria Crisis." *China Report* 50, no. 3 (2014): 243-58.
- Daher, Joseph. "The Political Economic Context of Syria's Reconstruction: A Prospective in Light of a Legacy of Unequal Development." Badia Fiesolana, 2018.
- Daher, Joseph. "The Political Economy of Syria: Deepening Pre-War Orientations," 2020. <https://www.arab-reform.net/publication/the-political-economy-of-syria-deepening-pre-war-orientations/>.
- Dahi, Omar S. ve Yasser Munif. "Revolts in Syria: Tracking the Convergence between Authoritarianism and Neoliberalism." *Journal of Asian and African Studies* 47, no. 4 (2012): 323-32.
- Droz-Vincent, Philippe. "The Military amidst Uprisings and Transitions in the Arab World." *The New Middle East: Protest and Revolution in the Arab World* içinde, edited by F A Gerges, 180-208. New York: Cambridge University Press, 2014.
- ESCWA. "Syria at War, Five Years On," 2016. <https://archive.unescwa.org/sites/www.unescwa.org/files/publications/files/syria-war-five-years.pdf>.
- Farsoun, Samih. K. "Class Structure and Social Change in the Arab World." *The Next Arab Decade* içinde, 221-38. Boulder: Westview Press, 1988.
- Farsoun, Samih. K. "Oil, State, and Social Structure in the Middle East." *Arab Studies Quarterly* 10, no. 2 (1988): 155-75.
- Friberg Lyme, Rune. "Sanctioning Assad's Syria: Mapping the Economic, Socioeconomic and Political Repercussions of the International Sanctions Imposed on Syria since March 2011." Copenhagen, 2012. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/97034/1/729058492.pdf>.

- Gobat, Jeanne, Kristina Kostial ve Annalisa Fedelino. "Syria's Conflict Economy." *International Monetary Fund* 2016, no. 123 (2016): 29. <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2016/123/article-A001-en.xml>.
- Hanieh, Adam. *Lineages of Growth: Issues of Contemporary Capitalism in the Middle East*. Londra: Haymarket Books, 2013.
- Hanieh, Adam. *Money, Markets, and Monarchies. The Gulf Cooperation Council and the Political Economy of the Contemporary Middle East*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Hertog, Stephen. "The GCC and Arab Economic Integration: A New Paradigm." *Middle East Policy* 14, no. 1 (2007): 52-69.
- Heydemann, Steven. *War, Institutions, and Social Change in the Middle East*. Edited by University of California Press. Londra, 2000.
- Heydemann, Steven. "Beyond Fragility: Syria and the Challenges of Reconstruction in Fierce States," 2018. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2018/06/FP_20180626_beyond_fragility.pdf.
- Hinnebusch, Raymond. *Syria: Revolution from Above*. Londra: Routledge, 2001.
- Hinnebusch, Raymond. "Syria: From Authoritarian Upgrading to Revolution." *International Affairs* 88, no. 1 (2012): 95-113.
- Hinnebusch, Raymond. "The Battle over Syria's Reconstruction." *Global Policy* 11, no. 1 (2020): 113-23.
- Huntington, Samuel. P. "The Change to Change: Modernization, Development, and Politics." *Comparative Politics* 3, no. 3 (1971): 283-322.
- ILO. "Gender, Employment and the Informal Economy in Syria," 2010. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---gender/documents/publication/wcms_144219.pdf.
- Imady, Omar. "The Weaponization of Syria's Reconstruction, a Preliminary Sketch." *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 6-21.
- Ismail, Salwa. "Changing Social Structure, Shifting Alliances and Authoritarianism in Syria." *Demystifying Syria* içinde, edited by F. Lawson, 13-28. Londra: Saqi Books, 2009.
- Issawi, Charles. *An Economic History Of The Middle East And North Africa*. New York: Columbia University Press, 1982.
- Itany, Faysal. "Geo-Economics: Russia and Iran in Syria." *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 23-31.

- Joya, Angela. "Syria's Transition, 1970-2005: From Centralization of the State to Market Economy." *Transitions in Latin America and Poland and Syria* içinde, edited by P. Zarembka, 163-201. Londra: Emerald Group Publishing Limited, 2007.
- Kadri, Ali. "The Political Economy of the Syrian Crisis." Working Papers in Technology, Governance and Economic Dynamics. Talinn, 2012.
- Kadri, Ali. "A Depressive Pre-Arab Uprisings Economic Performance." *The New Middle East: Protest and Revolution in the Arab World* içinde, 80-106. New York: Cambridge University Press, 2014.
- Kadri, Ali. *Arab Development Denied: Dynamics Of Accumulation By Wars Of Encroachment*. Londra: Anthem Press, 2015.
- Khatip, Lina. *Islamic Revivalism in Syria, The Rise and Fall of Ba'thist Secularism*. Londra: Routledge, 2011.
- Khlebnikov, Alexey. "Russia and Syrian Military Reform: Challenges and Opportunities," 2020. <https://carnegie-mec.org/2020/03/26/russia-and-syrian-military-reform-challenges-and-opportunities-pub-81154>.
- Leenders, Reinoud ve Kholoud Mansour. "Humanitarianism, State Sovereignty and Authoritarian Regime Maintenance in the Syrian War." *Political Science Quarterly* 133, no. 2 (2018): 225-57.
- Lenin, Vladimir. *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism*. Londra: Lawrence and Wishart, 1937.
- Marshall, Shana. "Syria and the Financial Crisis: Prospects for Reform?" *Middle East Policy* 16, no. 2 (2009): 106-15. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/j.1475-4967.2009.00394.x>.
- Marx, Karl. *Capital: A Critique of Political Economy Volume 3*. Londra: Penguin/NLR, 1981.
- Marx, Karl. *Grundrisse*. Harmondsworth: Penguin, 1973.
- Marzouq, Nabul. "The Syrian Conflict: Selective Socioeconomic Indicators." *Syria: From National Independence to Proxy War* içinde, edited by Matar L. ve Kadri A., 115-31. Cham: Palgrave Macmillan, 2019.
- Matar, Linda. "Twilight of 'State Capitalism' in Formerly 'Socialist' Arab States." *The Journal of North African Studies* 18, no. 3 (2013): 416-30.
- Matar, Linda. *The Political Economy Of Investment In Syria*. New York: Palgrave Macmillan, 2016.
- Matin, Kamran. "Lineages of Islamic State: An International Historical Sociology of State (de-)Formation in Iraq." *Journal of Historical Sociology* 31, no. 1 (2018): 6-24.

- Munif, Yasser. "The Arab Revolts: The Old Is Dying and the New Cannot Be Born." *Rethinking Marxism* 25, no. 2 (2013): 202-17.
- Perthes, Volker. "A Look at Syria's Upper Class: The Bourgeoisie and the Ba'ath." *Middle East Report* 170 (1991): 31-37.
- Perthes, Volker. "The Syrian Economy in the 1980s." *Middle East Journal* 46, no. 1 (1992): 37-58.
- Perthes, Volker. *Syria under Bashar Al-Assad: Modernisation and the Limits of Change*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Philips, Christopher. "Sectarianism and Conflict in Syria." *Third World Quarterly* 36, no. 2 (2015): 357-76.
- Philips, David L. *Frontline Syria: From Revolution to Proxy War*. Londra: I.B. Tauris, 2021.
- Pierret, Thomas ve Kjetil Selvik. "Limits of 'Authoritarian Upgrading' in Syria: Private Welfare, Islamic Charities, and the Rise of the Zayd Movement." *International Journal of Middle East Studies* 41, no. 4 (2009): 595-614.
- Raphaeli, Nimrod. "Syria's Fragile Economy." *Middle East Review of International Affairs* 11, no. 2 (2007): 34-51.
- Richani, Nazih. "The Political Economy and Complex Interdependency of the War System in Syria." *Civil Wars* 18, no. 1 (2016): 45-68.
- Rosenberg, Justin. "Basic Problems in the Theory of Uneven and Combined Development. Part II: Unevenness and Political Multiplicity." *Cambridge Review of International Affairs* 23, no. 1 (2010): 165-89.
- Rosenberg, Justin. "Results and Prospects: An Introduction to the CRIA Special Issue on UCD." *Cambridge Review of International Affairs* 34, no. 2 (2021): 146-63.
- Rostow, Walt W. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Londra: Cambridge University Press, 1960.
- Ruiz de Elvira, Laura. "State-Charity Relations in Syria: Between Reinforcement, Control, and Coercion." *Civil Society and the State in Syria: The Outsourcing of Social Responsibility* içinde, edited by Raymond Hinnebusch, 7-31. Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2012.
- Ruiz de Elvira, Laura. "Syrian Charities at the Turn of the Twenty-First Century: Their History, Situation, Frames and Challenges." *Syrian Voices From Pre-Revolution Syria: Civil Society Against All Odds* içinde, edited by S. Kawakibi. HIVOS and Knowledge Programme Civil Society in West Asia, 2013.

- Ruiz de Elvira, Laura., ve T. Zintl. *Civil Society and the State in Syria: The Outsourcing of Social Responsibility*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2012.
- Sabbagh, Hazem. "President Al-Assad Issues Law on Public-Private Partnership." SANA, 2016. <https://sana.sy/en/?p=66150>.
- Said, Salam. "The Effect of Trade Liberalization on Syrian Industry: The Case of Textile and Olive Oil Industry." *Syrian Foreign Trade and Economic Reform* içinde, edited by Raymond Hinnebusch, 29-62. Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2009.
- SCPR. "Syria Squandering Humanity Socioeconomic Monitoring Report on Syria." Damascus, 2014. https://www.unrwa.org/sites/default/files/scpr_report_q3-q4_2013_270514final_3.pdf.
- SCPR. "Alienation and Violence, Impact of Syria Crisis Report 2014." Damascus, 2015. https://www.unrwa.org/sites/default/files/alienation_and_violence_impact_of_the_syria_crisis_in_2014_eng.pdf.
- Seale, P. *Asad of Syria: The Struggle for the Middle East*. Londra: University of California Press, 1988.
- Seifan, Samir. "The Reform Paradox in Syria." *The Road to Economic Reform in Syria* içinde, edited by Raymond Hinnebusch, 6-34. Fife, Scotland: University of St Andrews Centre for Syrian Studies, 2011.
- Siham, Alatassi. "The Role of the Syrian Business Elite in the Syrian Conflict: A Class Narrative." *British Journal of Middle Eastern Studies*, May 10, 2021, 1-13. <https://doi.org/10.1080/13530194.2021.1920210>.
- Syria Report. "Government Prioritises Spending on Core Constituency," 2018. <https://www.syria-report.com/news/economy/government-prioritises-spending-core-constituency>.
- Todman, Will. "Sieges in Syria: Profiteering from Misery," 2016. http://education.mei.edu/files/publications/PF14_Todman_sieges_web_0.pdf.
- Totten, Michael, David Schenker ve Hussain Abdul-Hussain. "Arab Spring Or Islamist Winter? Three Views." *World Affairs* 174, no. 5 (2012): 23-42.
- Trotsky, Lenin. *The History of the Russian Revolution*. Chicago: Haymarket Books, 1980.
- Turkmani, Rim. "ISIL, JAN and the War Economy in Syria." 2015. <http://www.securityintransition.org/wp-content/uploads/2015/08/ISIL-JAN-and-the-war-economy-in-Syria1.pdf>.

- Veen, Erwin Van. "The Geopolitics Of Syria's Reconstruc-Tion: A Case Of Matryoshka." *Syria Studies* 11, no. 1 (2019): 33-56.
- World Bank. "The Toll of War: The Economic and Social Consequences of the Conflict in Syria." 2017. <http://www.worldbank.org/en/country/syria/publication/the-toll-of-war-the-economic-and-social-consequences-of-the-conflict-in-syria>.
- World Bank. "Will Arab Workers Prosper or Be Left Out in the Twenty-First Century." Washington DC, 1995. <http://documents.worldbank.org/curated/en/166341468051251942/pdf/multi-page.pdf>.
- Yazigi, Jihad. "Syria's War Economy." Policy Brief, 2014. https://www.mediterraneanaffairs.com/wp-content/uploads/2015/07/ECFR97_SYRIA_BRIEF_AW.pdf.
- Yazigi, Jihad. "No Going Back: Why Decentralisation Is the Future for Syria." Policy Brief, 2016. https://ecfr.eu/wp-content/uploads/ECFR185_-_No_Going_Back_-_Why_Decentralisation_Is_The_Future_For_Syria.pdf.
- Zunes, Stephen. "U.S. Policy Towards Syria And The Triumph Of Neoconservatism." *Middle East Policy* 11, no. 1 (2004): 52-69.

Rusya'nın Ortadoğu'ya Dönüşünün Askeri Boyutu

Melih Yıldız*

Öz

Sovyetler Birliği Soğuk Savaş döneminde Ortadoğu'da önemli bir nüfuz alanı oluşturmayı başarmış, ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte 1990'larda Rusya hızla Ortadoğu'daki nüfuzunu kaybetmeye başlamıştır. Rusya'nın bölgede tekrar önemli bir aktöre dönüşme süreci ise 2010'larda gerçekleşmiştir. Moskova'nın Suriye'deki iç savaşa yönelik politikası Rusya'nın hem Suriye'deki nüfuzunu artırmış hem de Ortadoğu'daki gelişmelere daha aktif müdahil olmasını sağlamıştır. Rusya'nın son yıllarda Ortadoğu'da artan nüfuzu Sovyetler Birliği döneminde de olduğu gibi büyük oranda askeri araçlar ile sağlanmıştır. Bu çalışma Rusya'nın Ortadoğu'daki nüfuzunun en önemli göstergesi olan bölgedeki askeri varlığının son dönemde geçirdiği dönüşümü analiz etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca çalışmada, Ortadoğu'ya dönüş sürecinin başarısını değerlendirmek amacıyla Rusya'nın bölgedeki askeri nüfuzu Sovyetler Birliği'nin Soğuk Savaş döneminde sahip olduğu nüfuz ile karşılaştırılmıştır. Değerlendirme sonucunda Rusya'nın Ortadoğu'da yeniden bir nüfuz alanı oluşturmayı başardığı sonucuna ulaşılmıştır. Rusya'nın bu başarısının arkasındaki en büyük etken Suriye ve Mısır ile askeri ilişkilerini 2010'larda hızla geliştirmesi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Ortadoğu, Suriye, Mısır, Silah Ticareti, Askeri Nüfuz

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, TR, Ortadoğu Enstitüsü, Ortadoğu Çalışmaları, 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri, orcid.org/0000-0001-8226-6299, melihyildizh@gmail.com.

The Military Dimension of Russia's Return to the Middle East

Melih Yıldız*

Abstract

During the Cold War, the Soviet Union succeeded in establishing an important sphere of influence in the Middle East. However, with the dissolution of the Soviet Union, Russia began to rapidly lose its influence in the 1990s in the Middle East. The process of Russia's transformation into an important actor again in the region took place in the 2010s. Moscow's policy toward the civil war in Syria has increased Russian influence in Syria and enabled it to be more actively involved in the developments in the Middle East. Similar to the Soviet era, Russia's increasing influence in the Middle East in recent years, was largely achieved by military means. This study aims to analyze the recent transformation of Russia's military presence in the region, which is the most important indicator of its influence in the Middle East. In addition, in order to evaluate the success of its return to the Middle East, Russia's military influence in the region was compared with the influence of the Soviet Union during the Cold War. As a result of the evaluation, it was concluded that Russia managed to reestablish a sphere of influence in the Middle East. The biggest factor behind this success of Russia is the rapid development of its military relations with Syria and Egypt in the 2010s.

Keywords: Russia, Middle East, Syria, Egypt, Arms Trade, Military Influence

---

* PhD Candidate, Sakarya University, TR, Middle East Institute, Middle Eastern Studies, 100/2000 CoHE PhD Scholarship Holder, orcid.org/0000-0001-8226-6299, melihyildizh@gmail.com.

1. Giriş

Ortadoğu coğrafyası yüzyıllardır Rus dış politikası için öncelikli bölgelerden biri olmuştur. Bu sebeple Moskova çok uzun bir süredir bölgede nüfuz alanları oluşturmaya çalışmaktadır. Moskova bu amacını İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası sistemde en güçlü iki aktörden biri olarak konumlandığı zaman gerçekleştirme imkânı bulmuştur. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) 1950'lerin ortalarından itibaren Ortadoğu'daki nüfuzunu artırmaya başlamış ve bölgede önemli bir aktör konumuna gelmiştir. SSCB bu konumunu dağılma sürecine girdiği 1980'lerin ortalarına kadar korumayı başarmış ancak dağılmanın beraberinde getirdiği sorunlar Moskova'nın Ortadoğu'daki etkisini ve varlığını sürdürmesini zorlaştırmıştır. Bunun sonucunda ise dağılma sürecini takip eden yaklaşık çeyrek asırlık sürede Moskova'nın bölgedeki etkisi sınırlı bir düzeye gerilemiştir. Bu durum 2010'larda değişmeye başlamıştır. Son yıllarda Rusya'nın Ortadoğu'daki faaliyetlerinde ve etkisinde büyük bir artış yaşanırken bu artış Moskova'nın Ortadoğu'ya dönüşü değerlendirilmelerini de beraberinde getirmiştir.¹

Rusya'nın son yıllarda Ortadoğu'da artan etkisinin en belirgin olduğu alan bölgedeki askeri varlığı ve hareketliliği olmuştur. Rusya'nın Ortadoğu'ya dönüşü ifadesi ile de büyük oranda Moskova'nın bölgede artan askeri nüfuzuna işaret edilmektedir. Bu çerçevede Moskova'nın, SSCB döneminde bölgede sahip olduğu nüfuzla benzer bir nüfuz oluşturmaya başladığı kastedilmektedir. Zira SSCB'nin de Ortadoğu'daki nüfuzu büyük oranda askeri araçlara dayanmaktaydı.

Rusya'nın 2010'larda Ortadoğu'daki etkisini hızla artırmaya başlaması Moskova'nın bölgede önemli bir aktör olarak tekrar ortaya çıkmasını sağlarken son dönemde yaşanan bu süreç Rusya'nın dönüşüm geçiren Ortadoğu politikası ve bu politikanın bölgesel ve küresel yansımaları üzerine çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmiştir.² Bununla birlikte Rusya'nın bölgedeki etkisinin artmasındaki en önemli etkenlerden biri olan bölge ülkeleriyle artan askeri ilişkileri büyük oranda silah ticareti üzerinden tartış-

¹ Roland Dannreuther, "Understanding Russia's return to the Middle East," *International Politics* 56, no.4 (2019): 726.

² Roland Dannreuther, "Russia and the Middle East: A Cold War Paradigm?," *Europe-Asia Studies* 64, no.3 (2012); Leonid Issaev, "Russia and the New Middle East," *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 23, no.3 (2021); Dannreuther, "Understanding Russia's return to the Middle East"; Pavel K. Baev, "Russia as Opportunist or Spoiler in the Middle East?," *The International Spectator* 50, no. 2 (2015).

şılmaktadır.³ Rusya'nın son dönemde Ortadoğu'da artan etkisinin askeri boyutunun incelendiği bu çalışmayla iki bakımdan literatüre katkı sağlanması hedeflenmektedir. Öncelikle Rusya'nın son dönemde bölge ile olan askeri ilişkileri silah ticareti boyutunun yanı sıra Moskova'nın bölgedeki askeri varlığı ve bölge ülkeleri ile askeri ilişkilerinin dönüşümü boyutuyla da incelenmiştir. Ayrıca çalışmada Rusya'nın Ortadoğu'ya dönüşünün düzeyini analiz etmek amacıyla, Moskova'nın günümüzde Ortadoğu'da sahip olduğu askeri alandaki nüfuzu SSCB dönemindeki askeri nüfuzu ile karşılaştırılmıştır. 1955-2020 dönemini kapsayan bu inceleme Soğuk Savaş'ın ilk yıllarından günümüze kadar geçen süreçte Moskova'nın bölgedeki askeri nüfuzunun dönüşüm sürecini değerlendirmesi sebebiyle önemli görülmektedir.

Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde SSCB'nin Ortadoğu'daki askeri nüfuzunun geçirdiği dönüşüm, ikinci bölümde ise Rusya'nın son dönemde bölgede artan askeri etkisi incelenmiştir. Silah transferleri ülkeler üzerinde nüfuz oluşturmak için etkili bir araçtır.⁴ Moskova da Ortadoğu'daki askeri nüfuzunu genişletmek amacıyla bu aracı etkili bir şekilde kullanmıştır. Bu sebeple her iki bölümde de ilk olarak Moskova'nın Ortadoğu'ya yönelik silah ihracatı değerlendirilmiş, ardından da bölgedeki askeri varlığı incelenmiştir. Suriye, Irak, Mısır ve İran, Soğuk Savaş döneminde SSCB'nin, son dönemde de Rusya'nın hem bölgeye yönelik silah ihracatlarından aldıkları pay ile hem de askeri ilişkilerinin en yoğun olduğu ülkeler olarak öne çıkmaktadır. Bu sebeple çalışmada özellikle bu dört bölge ülkesinin SSCB ve Rusya ile olan askeri ilişkilerinin seyrine odaklanılmıştır.

2. Ortadoğu'daki Sovyet Askeri Nüfuzunun Yükselişi ve Çöküşü

SSCB İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan yeni uluslararası sistemde iki süper güçten biri olarak yerini alırken Moskova'nın, eski müttefiki Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile olan ve Soğuk Savaş olarak adlandırılan küresel mücadelesi de başlamıştır. İki süper güç arasındaki bu mücadele kısa süre içinde dünyanın birçok bölgesini olduğu gibi Ortadoğu'yu da et-

³ Stephen Blank ve Edward Levitzky, "Geostrategic aims of the Russian arms trade in East Asia and the Middle East," *Defence Studies* 15, no. 1 (2015); Zvi Magen, Yiftah Shapir ve Olena Bagno-Moldavsky, "Russian Arms Exports to the Middle East: A Means or an End?," *Strategic Assessment* 13, no. 2 (2010); Hamidreza Azizi, "Russian Arms Trade Approach in the Middle East and North Africa (MENA): Economic and Strategic Aspects," *Geopolitics Quarterly* 14, no. 4 (2019).

⁴ Keith Krause, "Military Statecraft: Power and Influence in Soviet and American Arms Transfer Relationships," *International Studies Quarterly* 35, no.3 (1991): 314.

kilemeye başlamıştır. Ortadoğu'nun stratejik önemi süper güç rekabetini bölgeye çekmiş ve hem Washington'u hem de Moskova'yı bölge ülkeleri üzerindeki nüfuzlarını artırmaya yöneltmiştir. Bu süreçte SSCB 1950'lerin ortalarından itibaren bazı bölge ülkeleri üzerinde hızla büyüyen bir nüfuz oluşturmaya başlamıştır. SSCB'nin bunu yaparken kullandığı en etkili araç ise askeri alandaki gelişmiş imkânları olmuştur.

2.1. Silah Tedarikleri ile Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'daki Askeri Nüfuzunun Artışı

İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde Ortadoğu'da meydana gelen siyasi gelişmeler SSCB'nin bölgede nüfuz alanları oluşturabileceği uygun koşulları sağlamıştır. 1952'de meydana gelen Hür Subaylar darbesi ile Mısır'da Cemal Abdül Nasır döneminin başlaması Moskova'nın Ortadoğu ile ilişkilerinde de yeni bir dönemi başlatmıştır. Mısır ile İsrail arasında devam eden düşmanlık Nasır'ı ülkenin askeri gücünü geliştirmeye zorlayan en önemli nedenlerden biri olmuştur. Nasır, 1955 yılına gelindiğinde Amerikan büyükelçisine “Mısır ordusu, sorumluluklarını yerine getirmek için gerekli silahlara sahip olmalıdır. ABD bize silah satmaya hazır değilse, kesin olarak söylesin ki ne yapacağımızı bilelim” ifadeleriyle de belirttiği gibi silah tedariki konusunda Batı'ya alternatifleri değerlendirmeye başlamıştır.⁵ Eylül 1955'te yapılan 200 milyon dolar değerindeki Mısır-Çekoslovakya (gerçekte SSCB) silah anlaşması ise bu alternatifin esas itibarıyla SSCB ve Doğu Bloku olduğunu göstermiştir.⁶ Anlaşma, ABD ve müttefikleri tarafından çevrenemeye çalışılan ve bu çabaların Batı Almanya'nın NATO'ya katılması ve Bağdat Paktı'nın oluşturulması gibi adımlarla yoğunluk kazandığı bir dönemde SSCB için önemli bir stratejik alan açmıştır. Moskova bu silah anlaşması ile kendisinin küresel nüfuzunu sınırlandırmak amacıyla oluşturulan kuşağın üzerinden atlarken Ortadoğu'daki büyük güç rekabetine de hızlı bir giriş yapmıştır.⁷

1955'te yapılan silah anlaşması ve bir sonraki yıl yaşanan Süveyş Krizi'nde Moskova'nın saldırganlara yönelik tehditleriyle Nasır'a desteğini açık bir şekilde göstermesi, ilerleyen süreçte Mısır'daki Sovyet nüfuzunun hız-

⁵ Jon B. Alterman, “American Aid to Egypt in the 1950s: From Hope to Hostility,” *Middle East Journal* 52, no.1 (Kış 1998): 59.

⁶ William L. Cleveland ve Martin Bunton, *A History of the Modern Middle East* (Boulder: Westview Press, 2009), 310.

⁷ George W. Breslauer, “On Collaborative Competition,” içinde *Soviet Strategy in the Middle East*, ed. George W. Breslauer (New York: Routledge, 2016), 4.

la artmasını sağlayan güçlü bir zemin oluşturmuştur. SSCB'nin kısa süre içinde Mısır'da sahip olduğu konum ise Ortadoğu'daki çıkarlarının Sovyet yayılması karşısında tehlikede olduğunu düşünen Washington'un Ocak 1957'de Eisenhower Doktrini'ni ilan etmesini beraberinde getirmiştir.⁸

Moskova'nın, Mısır ile başlayan Ortadoğu ile ilişkilerini geliştirme ve bölgede nüfuzunu artırma süreci kısa süre içinde bölgenin diğer ülkelerine doğru genişlemiştir. Mısır-Çekoslovakya silah anlaşmasından altı ay sonra, Mart 1956'da Suriye de Sovyet silahlarını almak için bir anlaşma yapmıştır. Batı'ya karşı olan düşmanlık ve komşularıyla artan gerginlikler Şam'ı SSCB'ye yakınlaştıran temel nedenler olmuştur. Suriye 1957 sonbaharında ABD ve Türkiye ile büyük bir kriz yaşarken, SSCB Süveyş Krizi sırasında olduğu gibi bu krizi de Ortadoğu'daki yeni müttefikleri geliştirmek için bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Moskova'nın Suriye'ye bir saldırı olması halinde kendisinin müdahale edeceği yönünde hem Türkiye hem de ABD'ye yaptığı uyarılar krizin sonlanmasında etkili olurken aynı zamanda da gelişmekte olan Moskova-Şam ilişkilerine büyük katkı sağlamıştır.⁹

Soğuk Savaş döneminde SSCB'nin Ortadoğu'daki askeri nüfuzunun temel direklerinden bir diğerini de Irak oluşturmuştur. Irak'ta 1958'de meydana gelen darbe sonrasında Abdülkerim Kasım yönetimi dış politikada büyük değişiklikler yapmıştır. Kasım, Irak'ı Bağdat Pakti'ndan çekerek Moskova ile ilişkileri geliştirmeye yönelirken öncelikli meselelerinden biri de silah tedariki olmuştur. Darbeyi takip eden dört yıl içinde SSCB ile toplam değeri 370 milyon dolar olan üç silah anlaşması yapılmıştır.¹⁰

SSCB'nin Ortadoğu'da sahip olduğu askeri nüfuzun temeli 1950'lerde Mısır, Suriye ve Irak ile yaptığı silah anlaşmalarına dayanmaktadır. Moskova Soğuk Savaş'ın ilerleyen döneminde bölgedeki etkisini artırmak amacıyla silah ticaretini bir araç olarak kullanmaya devam etmiştir. SSCB'nin Ortadoğu'ya yönelik hızla artan silah ihracatı bölgenin, Moskova'nın çıkarları için taşıdığı önemi göstermektedir. Ortadoğu'ya yapılan silah ihracatının SSCB'nin toplam silah ihracatındaki payı özellikle 1960'ların başından itibaren hızla artmıştır. Bu artışta Moskova'nın müttefiklerinin İsrail ile savaşlarının ve Irak'ın 1980'lerde İran ile olan uzun savaşının büyük etkisi olmuştur. Örneğin Ortadoğu'nun 1965'te SSCB'nin toplam silah ihraca-

⁸ Henry Kissinger, *Diplomacy* (New York: Simon & Schuster, 1994), 549.

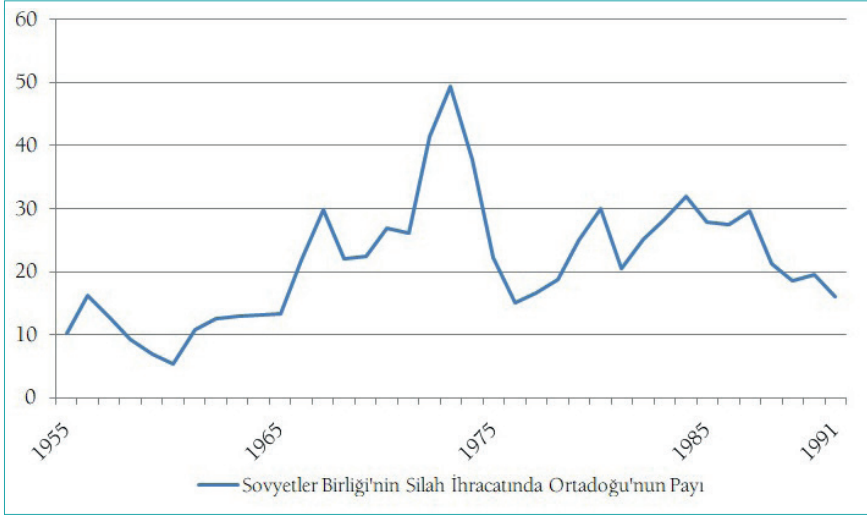
⁹ Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East: From World War Two to Gorbachev* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 141.

¹⁰ Alexander J. Bennett, "Arms Transfer as an Instrument of Soviet Policy in the Middle East," *The Middle East Journal* 39, no.4 (1985): 759.

tındaki payı yaklaşık yüzde 13 iken bu oran Altı Gün Savaşı'nın yaşandığı 1967'de yüzde 30'a kadar çıkmıştır. Bu artışı sağlayan en büyük etken ise Moskova'nın, Mısır'ın savaşta büyük kayıplar yaşamış olan askeri gücünü hızla yeniden oluşturmasıdır. Mısır ordusunun savaşta kaybettiği uçak, tank ve topçu sistemlerinin yaklaşık yüzde 80'i savaşı takip eden altı ay içinde SSCB tarafından Mısır'a verilmiştir.¹¹ 1973 Savaşı da benzer bir durum ortaya çıkarmıştır. 1971'de Sovyet silah ihracatında Ortadoğu'nun payı yüzde 26 seviyesindeyken bu oran savaşın yaşandığı 1973'te yaklaşık yüzde 50'ye çıkmıştır. 1970'lerde Enver Sedat dönemiyle birlikte Kahire'nin Moskova ile ipleri kopararak ABD ile yakınlaşması SSCB'den Mısır'a olan silah ihracatının 1973 sonrasında hızla azalmasına ve 1978'de tamamen kesilmesine yol açmıştır. Bu durum 1975 sonrasında Sovyet silah ihracatında Ortadoğu'nun payının hızla gerilemesine neden olurken 1980'lerde İran-İrak Savaşı sebebiyle Irak'a yönelik artan silah ihracatı payının yaklaşık yüzde 30 seviyelerinde gerçekleşmesini sağlamıştır (Grafik 1).

Grafik 1: Sovyetler Birliği'nin Silah İhracatında Ortadoğu'nun Payı 1955-91 (yüzde olarak)

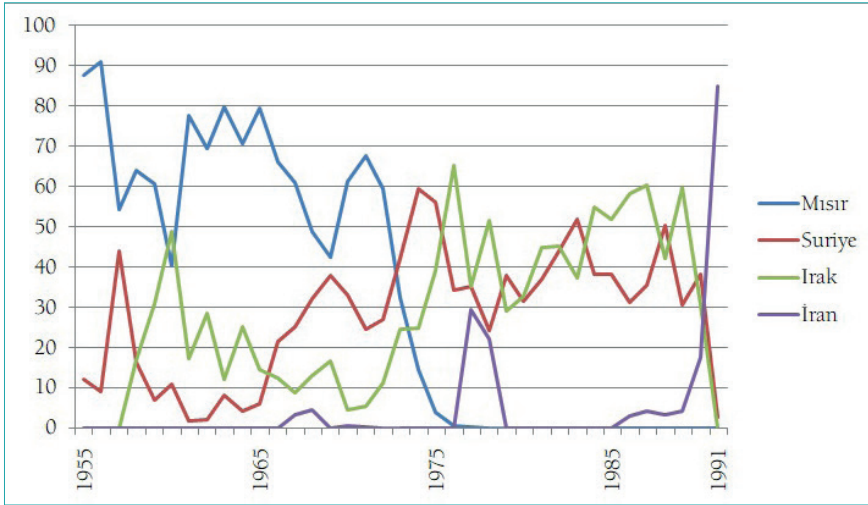
Kaynak: SIPRI verilerinden derlenmiştir.¹²

¹¹ Craig A. Daigle, "The Russians are Going: Sadat, Nixon and the Soviet Presence in Egypt, 1970-1971," *Middle East Review of International Affairs* 8, no.1 (2004): 2-3.

¹² "TIV of arms exports from Soviet Union, 1955-1991," *SIPRI Arms Transfers Database*, Son erişim: 27 Kasım 2021, https://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_values.php.

Ortadoğu'nun Soğuk Savaş döneminde SSCB'nin silah ihracatındaki payı hem bölgenin Moskova'nın küresel çıkarları için taşıdığı önemi hem de Moskova'nın bölgede sahip olduğu askeri nüfuzu yansıtmaktadır. Bununla birlikte bu pay çok büyük oranda üç ülkeye yapılan silah ihracatının sonucudur. Her ne kadar SSCB, İran ile 1967 ve 1976'da olduğu gibi, belirli dönemlerde çeşitli bölge ülkeleriyle silah anlaşmaları yapmış ve 1968-1989 döneminde Güney Yemen'e düzenli bir şekilde silah tedarikinde bulunmuş olsa da Moskova'nın 1955-1991 döneminde bölgeye yaptığı silah ihracatının neredeyse tamamı Mısır, Suriye ve Irak'a gerçekleştirilmiştir (Grafik 2).

Grafik 2: Bazı Bölge Ülkelerinin Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'ya Silah İhracatındaki Payları 1955-1991 (yüzde olarak)

Kaynak: SIPRI verilerinden derlenmiştir.¹³

Bu üç ülkeye gerçekleştirilen silah tedarikinin boyutu, bu ülkelerin SSCB'nin küresel politikası açısından taşıdıkları öneme de bir işarettir. SSCB Mısır'a, ilk silah anlaşmasının yapıldığı 1955 yılı ile Sedat'ın Sovyet askeri danışmanlarını ülkeden çıkarttığı 1972 yılı arası dönemde, kendisi için en büyük tehditlerin başında yer alan NATO'nun sınırında bulunan müttefiki Doğu Almanya'ya gerçekleştirdiği silah tedarikinin yaklaşık yüzde 34 fazlasını gerçekleştirmiştir. Benzer durum Suriye ve Irak için de geçerlidir. Suriye'ye 1955-1991 döneminde gerçekleştirilen silah tedariki aynı dönemde Polonya'ya gerçekleştirilenden yaklaşık yüzde 6 daha fazla

¹³ "TIV of arms exports from Soviet Union, 1955-1991," SIPRI Arms Transfers Database.

iken Irak'a 1958-1991 döneminde gerçekleştirilen silah tedariki de Çekoslovakya'ya gerçekleştirilen tedarikten yaklaşık yüzde 33 fazla olmuştur.¹⁴ Silah ihracatı Moskova'nın bu üç ülke üzerinde askeri nüfuz oluşturmalarının yolunu açarken Mısır, Suriye ve Irak ordularında Sovyet silahlarının artması ise bu ülkelerde Sovyet askeri varlığının ve etkisinin artmasını beraberinde getirmiştir.

2.2. Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'daki Askeri Varlığı

Sovyet silahlarının 1950'lerde hızla Ortadoğu'ya akmaya başlaması kısa süre içinde bölgedeki Sovyet askeri varlığının da artmasını sağlamıştır. Bu varlığın en yoğun olduğu ülkeler ise Mısır, Suriye ve Irak olmuştur. Moskova'nın Mısır ile askeri ilişkileri 1960'ların başında ivme kazanmış ve on yılı aşkın süre artarak devam etmiştir. ABD ile küresel boyutta gerçekleşen mücadelenin, Sovyet askeri gücünün dünyanın birçok bölgesinde konuşlandırılmasını zorunlu kıldığı bir dönemde Kahire ile kurulan bu ilişkiler SSCB için büyük bir stratejik öneme sahip olmuştur.

1960'larda SSCB'yi Mısır ile askeri ilişkilerini geliştirmeye iten en önemli sebeplerden biri Moskova'nın, süper güç statüsünün bir gereği olarak Akdeniz gibi önemli bir coğrafyada etkili olmak istemesidir. Arnavutluk ile ilişkilerin 1961'de bozulması ve bu sebeple Sovyet donanma gemilerinin Valona'daki donanma üssünden çekilmek zorunda kalması Akdeniz'deki sınırlı Sovyet askeri varlığına büyük darbe vurmuştur. Bu olay Moskova'yı Kahire'ye yaklaştıran önemli bir gelişme olmuştur. Sovyet Deniz Kuvvetleri Komutanı Amiral Gorshkov Akdeniz'de donanma üssü elde edebilmek amacıyla ilki Valona'daki üssü kaybetmenin altı ay sonrasında olmak üzere 1960'lar boyunca Mısır'a çok sayıda ziyaret gerçekleştirmiştir.¹⁵ Bu ziyaretlerin de büyük katkısıyla Kahire ile geliştirilen askeri ilişkiler Moskova'nın 1964 yılı başında Akdeniz'de sürekli savaş gemisi bulundurma kararı almasını ve 1967'de ise resmi olarak Sovyet Akdeniz filosunun (Mediterranean Eskadra) oluşturulmasını sağlamıştır.¹⁶ Donanma üslerinin yanı sıra Mısır'ın SSCB'ye sağladığı hava üsleri de Moskova'nın Akdeniz'deki gücüne büyük katkı sağlamıştır. Sovyet donanmasında 1976'ya kadar uçak

¹⁴ "TIV of arms exports from Soviet Union, 1955-1991," SIPRI Arms Transfers Database.

¹⁵ Michael McCwire, "The Mediterranean and Soviet naval interests," *International Journal* 27, no.4 (1972): 525.

¹⁶ Lyle J. Goldstein ve Yuri M. Zhukov, "A Tale of Two Fleets: A Russian Perspective on the 1973 Naval Standoff in the Mediterranean," *Naval War College Review* 57, no.2 (2004): 38.

gemisi bulunmaması hava desteğinin karadan yapılmasını zorunlu kılmış, bu sorun ise Akdeniz’de 1972’ye kadar yedi Mısır hava alanında bulunan Sovyet pilotları ile çözülmüştür.¹⁷

1967 yılı Mısır üzerindeki Sovyet askeri nüfuzunun hızla arttığı ve 1972’ye kadar sürecek olan bir dönemin başlangıcı olmuştur. Moskova Altı Gün Savaşı’nda büyük bir hezimete uğrayan Mısır ordusunun yeniden silahlandırılması ve teşkilatlandırılması sürecinde büyük rol oynamıştır. Bu iş için bizzat Genelkurmay Başkanı Matvei Zakharov Kahire’ye gönderilmiştir. Bu süreçte her tugaya bir Sovyet danışman atanmış ve bütün üst düzey Mısırlı subaylar eğitim için Moskova Savaş Akademisi’ne gönderilmiştir.¹⁸

Sina’yı işgal altında bulunduran İsrail’e karşı yürütülen Yıpratma Savaşı’nın 1969’da Mısır’a büyük zarar vermeye başlaması üzerine Nasır’ın Ocak 1970’de daha fazla askeri yardım istemek için Moskova’ya bir ziyaret gerçekleştirmesi SSCB’ye Mısır’daki askeri nüfuzunu artırmak için önemli bir fırsat sunmuştur. Kısa süre içinde Sovyet askeri personelinin Mısır’a sevkıyatı başlamış, 1970 yılı sonunda ise iki yüzün üzerinde Sovyet pilotu Mısır hava sahasının korunması için uçarken 12.000-15.000 arasında Sovyet askeri personeli de Mısır’a gönderilen hava savunma sistemlerinde görevlendirilmiş duruma gelmiştir. Moskova’nın bu müdahalesi Sovyet muharip personelin komünist olmayan bir ülkeye ilk defa gönderilmesi sebebiyle de önemlidir.¹⁹ Ayrıca bu müdahale Afganistan müdahalesine kadar SSCB’nin Varşova Paketi dışındaki en büyük askeri operasyonu olmuştur.²⁰

1960’larda hızla artan Mısır’daki Sovyet askeri varlığı 1970’lerin başında zirve noktasına ulaşmasına rağmen Mısır’da yaşanan lider değişimi bu varlığın 1970’lerin ortalarında sona ermesine yol açmıştır. Bu süreci başlatan ise Enver Sedat’ın Temmuz 1972’de yaklaşık 20 bin Sovyet askerini Mısır’dan göndermesi olmuştur.²¹ Takip eden birkaç yıl içinde Mısır’daki Sovyet askeri nüfuzu ortadan kalkmıştır. Sedat’ın bu adımı Moskova’nın

¹⁷ Karen Dawisha, *Soviet Foreign Policy Towards Egypt* (Londra: The Macmillan Press, 1979), 183.

¹⁸ Dawisha, *Soviet Foreign Policy Towards Egypt*, 182.

¹⁹ Laura M. James, “Military/political means/ends: Egyptian decision-making in the War of Attrition,” içinde *The Cold War in the Middle East: Regional conflict and the superpowers 1967-73*, ed. Nigel J. Ashton (New York: Routledge 2007), 101; Dawisha, *Soviet Foreign Policy Towards Egypt*, 182.

²⁰ Isabella Ginor ve Gideon Remez, *The Soviet-Israeli War 1967-1973: The USSR’s Military Intervention in the Egyptian-Israeli Conflict* (New York: Oxford University Press, 2017), 361.

²¹ Ginor ve Remez, *The Soviet-Israeli War*, 275.

Ortadoğu'da olduğu kadar Akdeniz'deki varlığına da büyük bir darbe vurmuştur. Her ne kadar Sovyet donanmasının İskenderiye, Port Said, Mersa Matruh ve Sollum'daki limanlara erişimi 1972'de Mısır ile gerilen ilişkilerden önemli ölçüde etkilenmezken bu durum uzun sürmemiştir. Mayıs 1975'te Sovyet gemilerinin İskenderiye'deki üssü kullanımı şartlara bağlanarak kısıtlanmış, bunu Sedat'ın 1971'de imzalanan Mısır-Sovyet Dostluk ve İşbirliği Anlaşması'nı Mart 1976'da feshetmesi ve Mayıs'ta da kalan tesislerin kapatılması için SSCB'ye bir ay süre vermesi izlemiştir.²² Bu süreç Sovyet donanmasının Akdeniz'deki etkinliğinin azalmasına yol açarken, 1964'ten itibaren hızlı bir artış gösteren Türk Boğazları'ndan her yıl geçiş yapan Sovyet savaş gemilerinin sayısının 1973'te 126 gemiden 1975'te 79 gemiye düşmesi ise bunun bir göstergesi olmuştur.²³

SSCB'nin 1970'lerde Mısır'daki askeri nüfuzunu kaybetmeye başlaması, Moskova'yı bu kaybı Suriye ile askeri ilişkileri geliştirerek telafi etmeye yöneltmiştir. Moskova'nın, Akdeniz filosu için Suriye'nin limanlarını genişletmesi, hava alanları inşa etmesi, danışman sayısını hızla artırması ve Temmuz 1972'de büyük bir silah anlaşması yapması bu doğrultuda attığı ilk adımlar olmuştur.²⁴ İsrail ile yapılan savaşlar ve alınan yenilgiler Mısır örneğinde de olduğu gibi SSCB'nin Suriye'deki askeri nüfuzunun artmasında rol oynamıştır. 1973 Savaşı sonrasında Moskova Şam'ı hızla yeniden silahlandırırken Suriye'deki askeri danışman sayısını da yaklaşık üç bine çıkarmıştır.²⁵

Her ne kadar Moskova ile Şam arasındaki askeri ilişkiler 1970'lerin başında hızlı bir gelişim göstermiş olsa da Suriye'nin 1976'da Lübnan'ı işgali ile ciddi bir krizle karşılaşmıştır. İşgalin sonlandırılması yönündeki taleplerine olumsuz yanıt verilmesi sonucunda SSCB, Suriye'ye silah tedarikini durdurmuş ve Hafız Esad da buna çok sayıda Sovyet askeri danışmanını sınır dışı ederek ve Sovyet donanmasının Suriye limanlarına erişimini durdurarak cevap vermiştir.²⁶ 1970'lerin sonunda bölgede yaşanan gelişmeler ise iki ülkenin krizi aşarak tekrar yakınlaşmasını sağlamıştır. Bu gelişmelerin en önemlisi Mısır'ın İsrail ile barış yapmasıdır. İsrail karşısında en önemli

²² Dawisha, *Soviet Foreign Policy Towards Egypt*, 183.

²³ Robert G. Weinland, "Land support for naval forces: Egypt and the Soviet Escadra 1962-1976," *Survival: Global Politics and Strategy* 20, no.2 (1978): 74.

²⁴ Golan, *Soviet Policies in the Middle East: From World War Two to Gorbachev*, 146.

²⁵ A.g.e., 148.

²⁶ Aron Lund, "From Cold War to Civil War: 75 Years of Russian-Syrian Relations," *The Swedish Institute of International Affairs* (2019): 9.

müttefikini kaybeden Şam, 1980'lerde giderek artan bir şekilde SSCB'ye yakınlaşırken bunun ilk göstergesi de Hafız Esad'ın 1970'lerde reddettiği SSCB ile Dostluk ve İşbirliği Anlaşması'nı 1980'de kabul etmesi olmuştur. 1984'e gelindiğinde Suriye'deki Doğu Bloku danışmanlarının sayısı 13 bin gibi yüksek bir sayıya ulaşırken SSCB'nin Akdeniz'deki filosu da çok büyük oranda Tartus Limanı'na bağlı duruma gelmiştir.²⁷ Ancak 1980'lerin ilk yarısında ivme kazanan iki ülke arasındaki askeri ilişkiler SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle yeniden gerilemeye başlamıştır. Bu süreçte Moskova'nın çok daha acil sorunlarla meşgul olması ve Suriye'deki askeri nüfuzunu destekleyecek imkânlarının azalmış olması bu ülkedeki Sovyet askeri varlığının düşüşünü beraberinde getirmiştir.

Mısır ve Suriye ile karşılaştırıldığında daha düşük düzeyde olmakla birlikte SSCB'nin askeri ilişkiler içerisinde bulunduğu bir diğer Ortadoğu ülkesi ise Irak olmuştur. 1960'larda büyük oranda silah ticareti ile sınırlı kalan bu ilişkiler 1972'de Dostluk ve İşbirliği Anlaşması'nın imzalanmasıyla ivme kazanmıştır. Moskova bu anlaşma ile Um Kır Limanı'ndaki çıkarları gibi Irak'taki birçok askeri çıkarını güvence altına alarak nüfuzunu artırma imkânı bulmuştur.²⁸ Her ne kadar Mısır ve Suriye ile karşılaştırıldığında sınırlı bir düzeyde kalmış olsa da, anlaşma sonrasında Irak'taki Sovyet danışmanlarının sayısı da hızla artmış, 1970'de yaklaşık dört yüz olan sayı 1975'de bine çıkmış ve 1991'e kadar bu seviyede kalmıştır.²⁹ Soğuk Savaş'ın sonuna kadar belirli bir seviyede ilerleyen iki ülke arasındaki askeri ilişkiler 1991 yılı başına gelindiğinde ise gerek SSCB'nin dağılmasının eşliğinde olması gerekse de Irak'ın Körfez Savaşı'nda ABD liderliğindeki koalisyon tarafından büyük bir yenilgiye uğratılması sebebiyle kopma noktasına gelmiştir.

3. Rusya'nın Son Dönemde Ortadoğu'da Artan Etkisinin Askeri Boyutu

SSCB her ne kadar 1980'lerde gerileme aşamasında olsa da Ortadoğu'daki nüfuzunu Soğuk Savaş'ın sonuna kadar muhafaza etmeyi başarmıştır. Ancak 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla mirasçısı Rusya bölgeye yabancılaşmaya başlamıştır. Hem dağılmanın çok öncesinden başlayan hem de dağıl-

²⁷ Lund, "From Cold War to Civil War: 75 Years of Russian-Syrian Relations," 10.

²⁸ Golan, *Soviet Policies in the Middle East: From World War Two to Gorbachev*, 167.

²⁹ Michael Eisenstadt ve Kenneth M. Pollack, "Armies of Snow and Armies of Sand: The Impact of Soviet Military Doctrine on Arab Militaries," *Middle East Journal* 55, no.4 (2001): 553.

ma sürecinin beraberinde getirdiği ekonomik sorunlar ve iç istikrarsızlık Rusya'nın 1990'larda Ortadoğu'ya olan ilgisini sınırlı bir düzeye çekerken bölgedeki nüfuzunu korumasını oldukça zorlaştırmıştır. Moskova'nın, ABD'nin 1991 Körfez Savaşı ve sonrasında bölgedeki etkisini hızla artırmasına yönelik hiçbir ciddi adım atamaması bu durumu açık bir şekilde göstermektedir.³⁰

Rusya'nın, kendisi için stratejik önemi büyük bir coğrafya olan Ortadoğu'daki gelişmelere uzun süre ilgisiz kalması oldukça zordur. Bu sebeple Rusya 21. yüzyılın başından itibaren, her ne kadar başta ABD olmak üzere Batı ile krizlere yol açmamak için iddialı bir boyutta olmasa da Ortadoğu'daki gelişmelere müdahil olmaya başlamıştır. Moskova'nın Ortadoğu'daki nüfuzunu artırarak tekrar bölgede önemli bir aktör konumuna gelme süreci ise 2010'ların başında başlamıştır. Rusya'nın bölge ile ilişkilerinin askeri boyutu da Moskova'nın bölgede artan bu nüfuzunun önemli bir göstergesi olmuştur.

3.1. Rusya'nın Ortadoğu'ya Yönelik Silah İhracatı

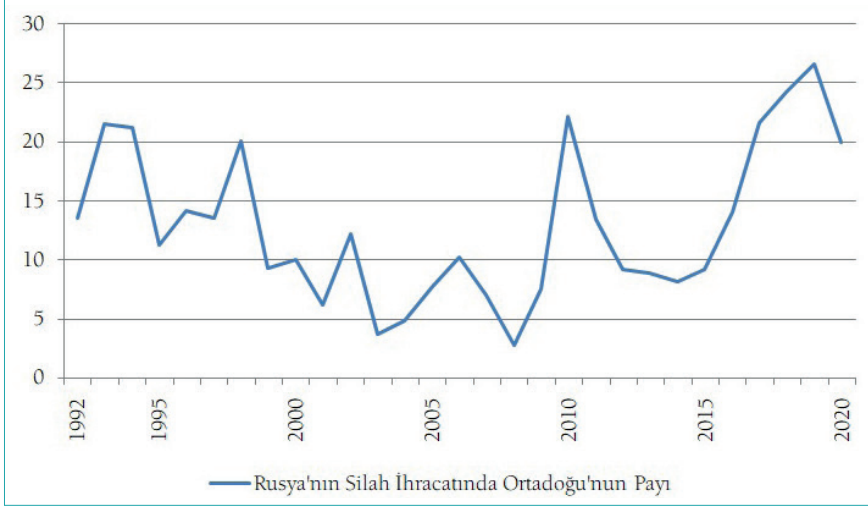
SSCB'nin dağılması birçok alanda olduğu gibi Rusya'nın savunma sanayii ve silah ihracatında da önemli etkiler meydana getirmiştir. 1991 sonrasında silah ihracatında büyük bir düşüş yaşanmıştır. 1980'lerin ikinci yarısı boyunca on beş milyar doların üzerinde seyreden Sovyet silah ihracatı 1991'de on milyar doların altına gerilerken, dağılma sonrasında ise beş milyar doların altına düşmüş ve 1990'ların sonuna kadar ciddi bir büyüme gerçekleştirememiştir.³¹ 1980'lerin ikinci yarısında Sovyet silah ihracatındaki payı hızla azalan Ortadoğu ise Rusya'nın azalan bu silah ihracatında da 1990'lar boyunca sınırlı bir paya sahip olmuştur. 2000'ler de Ortadoğu'nun, Rusya'nın silah ihracatındaki payının hızla gerilediği bir dönem olmuştur. Bu pay 2003'te yüzde 3,7'ye ve 2008'de ise 2,8'e kadar gerilemiştir. Ortadoğu'nun, Rusya'nın silah ihracatında önem kazanması ise 2010'larda gerçekleşmiştir. Özellikle 2014 sonrasında bölgenin, Rusya'nın silah ihracatındaki payı hızlı bir artış göstermiştir (Grafik 3).

---

³⁰ Dannreuther, "Understanding Russia's return to the Middle East," 727.

³¹ Ian Anthony, "Economic dimensions of Soviet and Russian arms exports," içinde *Russia and the Arms Trade*, ed. Ian Anthony (New York: Oxford University Press, 1998), 74.

Grafik 3: Rusya'nın Silah İhracatında Ortadoğu'nun Payı 1992-2020 (yüzde olarak)

Kaynak: SIPRI verilerinden derlenmiştir.³²

SSCB'nin dağılmasının ardından 1990'larda Rusya'nın Ortadoğu'ya yaptığı silah ihracatını büyük oranda İran'a yönelik ihracat oluşturmuştur. SSCB ile İran arasındaki ilişkiler 1980'lerin ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlarken bunun bir yansıması olarak iki ülke arasındaki silah ticareti de hızla artmaya başlamıştır. Rusya-İran ilişkileri 1991 sonrasında da gelişimini sürdürmüştü ve 1990'ların ilk yarısında silah ticareti konusunda önemli adımlar atılmıştır. Bu dönemde yeni silah anlaşmaları üzerine çalışmalar yapılırken SSCB döneminde yapılan anlaşmalar doğrultusundaki teslimatlar da devam etmiştir.³³

Rusya ile İran arasındaki silah ticaretinin ABD tarafından bir tehdit olarak değerlendirilmesi Washington'un 1995'te Moskova'yı, Tahran'a yönelik silah tedarikini sınırlandıran bir anlaşma (Gore-Chernomyrdin Anlaşması) imzalamaya zorlamasına yol açmıştır. İki ülke arasındaki silah ticaretine kısa bir dönem için olumsuz etkide bulunan bu anlaşma Rusya'nın 2000'de İran'a silah satışını tekrar başlatacağını ilan etmesiyle etkisini kay-

³² "TIV of arms exports from Russia, 1992-2020", SIPRI Arms Transfers Database, Son erişim: 6 Aralık 2021, https://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_values.php.

³³ Eric D. Moore, *Russia-Iran Relations Since the End of the Cold War* (New York: Routledge, 2014), 20.

betmiştir.³⁴ Ancak ABD'nin Rusya ve İran arasındaki silah ticaretine müdahale etme çabaları sonraki süreçte de devam etmiştir. Tahran'ın Rusya'dan S-300 hava savunma sistemi alma sürecinde yaşadığı sıkıntılar bunun açık bir örneğidir. 2007'de imzalanan silah anlaşması ABD'nin baskıları ve BM yaptırımları nedeniyle 2010'da askıya alınmış ve teslimatlar 2015'teki nükleer anlaşmanın ardından 2016 yılında gerçekleşebilmiştir.³⁵

ABD baskıları ve BM yaptırımları Rusya'nın İran ile olan silah ticaretini 2008 sonrasında durma noktasına getirirken aynı dönemde Moskova'nın Irak ile silah ticareti gelişmeye başlamıştır. Irak Rusya'nın Ortadoğu'daki en önemli müttefiklerinden biri iken 1991'de hem SSCB'nin dağılması hem de Körfez Savaşı Moskova'nın Irak'taki nüfuzunu koruyamamasına yol açmıştır. Ancak bu durum 2003 sonrasında Moskova ile Bağdat arasında artan silah ticareti ile değişmeye başlamıştır. Irak, ABD işgali ve Saddam Hüseyin'in devrilmesinin ardından ordusunun yeniden inşasına ve 2004'ten itibaren de silah ithalatına başlamıştır. İşgal sonrasında Washington'un Irak'ta sahip olduğu büyük etki silah ithalatında ABD'yi ayrıcalıklı bir konuma getirirse de Bağdat 2006'dan itibaren Rusya'dan da silah almaya başlamıştır. Rusya özellikle 2012'de imzalanan 4,2 milyar dolar değerindeki silah anlaşmaları ile Irak'ın silah ithalatındaki payını hızla artırmıştır.³⁶ Irak'a yönelik artan silah ihracatı Moskova'yı ABD'nin ardından Bağdat'ın ikinci en büyük silah tedarikçisi yapmıştır. 2004-2020 döneminde ABD'nin Irak'ın silah ithalatındaki payı yüzde 51,8 iken Rusya'nın payı ise yüzde 26,2 olmuştur.³⁷

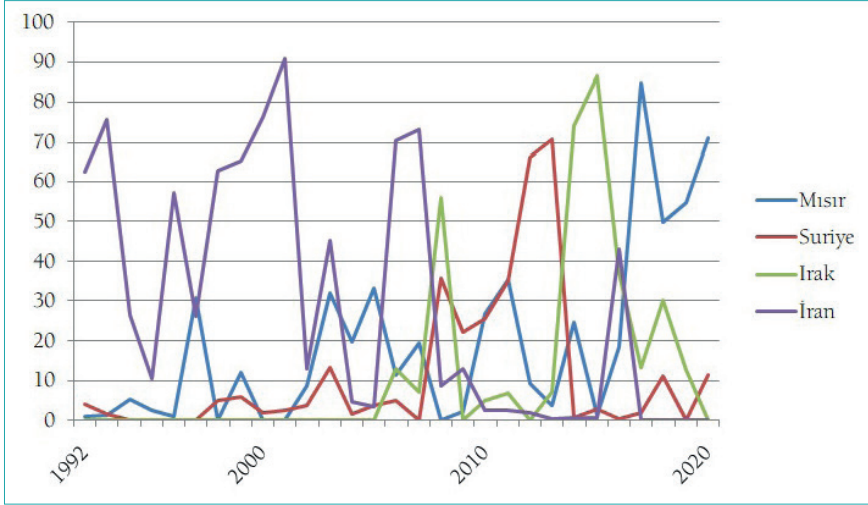
³⁴ Ali A. Jalali, "The Strategic Partnership of Russia and Iran," *The US Army War College Quarterly: Parameters* 31, no.4 (2001): 98.

³⁵ April Brady, "Russia Completes S-300 Delivery to Iran," *Arms Control Association*, Aralık 2016, Son Erişim: 9 Aralık 2021, <https://www.armscontrol.org/act/2016-11/news-briefs/russia-completes-s-300-delivery-iran>.

³⁶ "Russia to become Iraq's second-biggest arms supplier," *BBC*, 9 Ekim 2012, Son Erişim: 9 Aralık 2021, <https://www.bbc.com/news/world-europe-19881858>.

³⁷ "TIV of arms exports to Iraq, 2004-2020," SIPRI Arms Transfers Database, Son Erişim: 9 Aralık 2021, https://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_values.php.

Grafik 4: Bazı Bölge Ülkelerinin Rusya'nın Ortadoğu'ya Silah İhracatındaki Payları 1992-2020 (yüzde olarak)

Kaynak: SIPRI verilerinden derlenmiştir.³⁸

Rus silahlarının son dönemde Ortadoğu'daki bir diğer büyük müşterisi ise Suriye olmuştur. Rusya'nın, Soğuk Savaş döneminde SSCB'nin bölgedeki en önemli müttefiklerinden biri olan Suriye ile ilişkileri Hafız Esad'ın SSCB'ye olan borçlarını Rusya'ya ödemeyi kabul etmemesi sebebiyle sorunlu bir şekilde başlamıştır. Şam'ın 1994'te 11 milyar dolar borcu kabul etmesiyle kriz çözülürken iki eski müttefik 1990'ların sonlarında tekrar yakınlaşmaya başlamıştır.³⁹ İki ülke arasındaki silah ticaretinin tekrar canlanması ise 2008 sonrasında başlarken Şam'ın Rus silahlarının bölgedeki en büyük alıcısına dönüşmesi 2010'ların başında gerçekleşmiştir. Suriye'nin silah ithalatının artmasında ülkede çıkan iç savaş önemli rol oynamıştır. Suriye, iç savaşın başladığı 2011'de Rusya'dan yaklaşık bir milyar dolar değerinde silah almıştır.⁴⁰

2010'ların başında Irak ve Suriye'ye gerçekleştirilen silah ihracatı 2000'lerde büyük bir düşüş yaşayan Ortadoğu'nun, Moskova'nın silah ihracatındaki payında kısa süreli bir yükseliş (2010'da yüzde 22,2) sağlamış olsa da bölgenin,

³⁸ "TIV of arms exports from Russia, 1992-2020," SIPRI Arms Transfers Database.

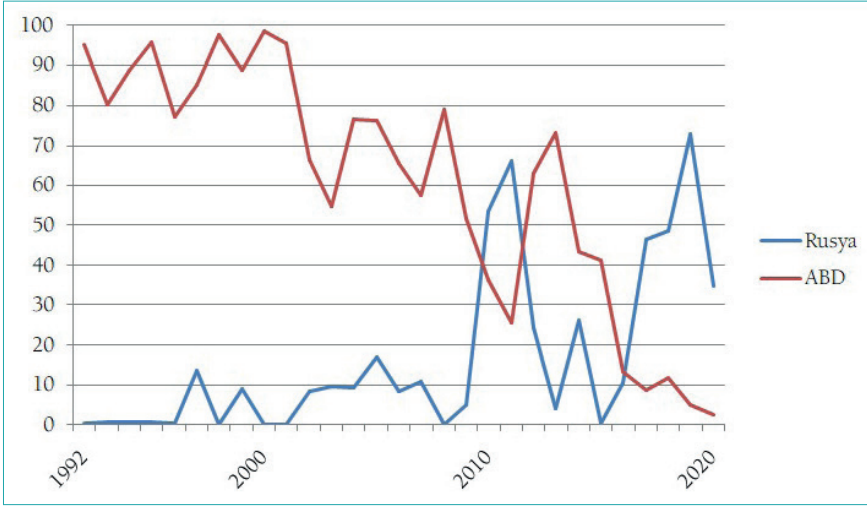
³⁹ Lund, "From Cold War to Civil War: 75 Years of Russian-Syrian Relations," 12.

⁴⁰ Thomas Grove ve Erika Solomon, "Russia boosts arms sales to Syria despite world pressure," *Reuters*, 21 Şubat 2012, Son Erişim: 9 Aralık 2021, <https://www.reuters.com/article/us-syria-russia-arms-idUSTRE81K13420120221>.

Rusya'nın silah ihracatında istikrarlı şekilde artan bir paya sahip olmaya başlaması 2014 sonrasında gerçekleşmiştir. Bunun arkasındaki en büyük etken ise bu dönemde Mısır'a yönelik silah ihracatında yaşanan büyük artış olmuştur.

Mısır, Abdulfettah es-Sisi döneminde hızla silahlanmaya başlamış ve dünyanın en büyük silah ithalatçılarından birine dönüşmüştür.⁴¹ Mısır'ın son dönemdeki bu silahlanma sürecinde ise ana tedarikçi olarak Rusya ön plana çıkmaktadır. Bu süreçte özellikle S-300 (Antey-2500) hava savunma sistemi, Mig-29 ve Su-35 savaş uçaklarının alımı gibi büyük silah anlaşmaları Moskova'yı Kahire'nin en büyük silah tedarikçisine dönüştürürken, Rusya'nın artan bu payı ise 1970'lerin sonundan itibaren Kahire'nin en büyük silah tedarikçisi olan ABD'nin konumuna büyük zarar vermiştir.⁴² Rusya'nın payının hızla arttığı 2015 sonrası dönemde ABD'nin payı 2017'de yüzde 8,6'ya ve 2020'de ise yüzde 2,4'e kadar gerilemiştir (Grafik 5).

Grafik 5: Mısır'ın Silah İthalatında Rusya ve ABD'nin Payı 1992-2020 (yüzde olarak)

Kaynak: SIPRI verilerinden derlenmiştir.⁴³

⁴¹ Mısır 2016-2020 döneminde dünya silah ithalatında sahip olduğu yüzde 5,8 pay ile Suudi Arabistan ve Hindistan'ın ardından dünyanın en büyük üçüncü silah ithalatçısı olmuştur. Pieter D. Wezeman, Alexandra Kuimova ve Siemon T. Wezeman, "Trends in International Arms Transfers, 2020," *SIPRI Fact Sheet* (Mart 2021): 6.

⁴² Melih Yıldız, "Mısır-Rusya İlişkilerinde Askeri Boyut," *ORSAM Bakış*, no.160 (Mart 2021): 6-7.

⁴³ "TIV of arms exports to Egypt, 1992-2020," SIPRI Arms Transfers Database, Son Erişim: 12 Aralık 2021, https://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_values.php.

3.2. Rusya'nın Son Dönemde Ortadoğu'da Artan Askeri Varlığı

Washington'un İran'a yönelik baskıları ve 2003 sonrasında Irak'ta oluşan Amerikan varlığı Rusya'nın İran ve Irak ile olan silah ticaretini bu ülkeler ile askeri işbirliğini geliştirmek amacıyla değerlendirme imkânını azaltmıştır. Bu sebeple Moskova'nın bu ülkelerde askeri nüfuz oluşturma imkânı da sınırlanmıştır. Rusya'nın son dönemde Ortadoğu'daki askeri varlığının artış göstermesi ise büyük oranda Suriye üzerindeki askeri nüfuzunun artışına bağlı bir durumdur.

Şam, özellikle SSCB'nin 1970'lerde Mısır ile ilişkilerinin bozulmasının ardından Soğuk Savaş döneminde Moskova'nın Ortadoğu'daki en önemli müttefiki olmuştur. SSCB'nin dağılmasının ardından yaşanan krizlerin kısa sürede aşılmasıyla birlikte 1990'ların sonlarından itibaren Rusya ile de benzer bir ilişki kurulmaya başlanmıştır. Moskova'nın 21. yüzyılın başında askeri ilişkilerin tekrar gelişmeye başladığı döneme kadar Suriye'deki askeri nüfuzunu büyük oranda korumayı başardığını söylemek mümkündür. 2006 yılında Suriye ordusunda hem Sovyet hem de Rus askeri akademilerinde eğitim almış yaklaşık 10 bin subay bulunurken yaklaşık iki bin Rus askeri danışman da Suriye'de bulunmaktaydı.⁴⁴ Moskova-Şam askeri ilişkileri 2000'lerin ikinci yarısında zaten mevcut olan güçlü bir temelin üzerinde yükselmeye başlamıştır.

Rusya'nın hem Suriye'deki askeri nüfuzunu hem de Ortadoğu'daki etkisini artırmasını sağlayan süreç ise Suriye'deki iç savaşa müdahalesiyle başlamıştır. Rusya, iç savaşın başından itibaren silah tedarikini artırarak Beşar Esad'a destek verirken bu desteğin yetersiz kalmaya başlaması üzerine Esad rejimini ayakta tutmak amacıyla Eylül 2015'te iç savaşa doğrudan müdahil olmuştur. 2015 sonrası dönem Rusya'nın Suriye'de daha önce sahip olmadığı bir düzeyde askeri nüfuz oluşturduğu bir süreç olmuştur. Bunu sağlayan ise büyük oranda Rusya'nın iç savaş sırasındaki yoğun askeri faaliyetleridir. Müdahalenin ilk üç yılı boyunca 68 binden fazla Rus subayı ve profesyonel askeri birkaç aylık süreler ile dönüşümlü olarak Suriye'de görevlendirilmiştir. 2019 yılı başına gelindiğinde ise Rus askeri polis personelinin yaklaşık yüzde 60'ı belirli dönemlerde Suriye'de görevlendirilmişken muharip havacılık personelinin de yaklaşık yüzde 87-97'si en az bir kez Suriye'de

⁴⁴ Roy Allison, "Russia and Syria: explaining alignment with a regime in crisis," *International Affairs* 89, no.4 (2013): 802.

görev yapmıştır.⁴⁵ Moskova'nın Suriye'deki bu askeri hareketliliği Şam'ı giderek artan bir şekilde Rusya'nın etkisi altına sokmuştur.

Rusya'nın Suriye'de artan askeri nüfuzu Akdeniz'deki askeri varlığının da artmasını beraberinde getirmiştir. SSCB'nin dağılma sürecinde Rus filosu Akdeniz'den çekilmiş ve Rusya'nın 1990'larda Akdeniz'deki askeri faaliyetleri durma noktasına gelmişti.⁴⁶ Moskova'nın Akdeniz'de yeniden askeri olarak etkili bir aktöre dönüşme süreci ise Suriye ile ilişkilerin ivme kazandığı 2000'lerin ikinci yarısında başlamıştır. Bu doğrultuda Tartus Limanı'ndaki tamirat çalışmaları da 2006'da başlamıştır.⁴⁷

Rusya'nın Akdeniz'e geri dönüşünü hızlandıran ise Suriye İç Savaşı olmuştur. Rusya'nın, iç savaşın ilk yıllarında dolaylı, 2015 sonrasında ise doğrudan müdahalesi hem Akdeniz'deki varlığını artırmasını sağlamış hem de bunu zorunlu kılmıştır. 2013'te Rus Akdeniz filosunun tekrar oluşturulması ve 2017'de ise Rusya ile Suriye arasında yapılan bir anlaşma ile Tartus Üssü'nün 49 yıllık süre ile Rusya'ya tahsis edilmesi Rusya'nın Akdeniz'deki askeri varlığını güçlendiren adımlar olmuştur. Rusya 2021'de hem Tartus'taki donanma üssünü hem de Hmeymim Hava Üssü'nü genişletme çalışmalarında olduğu gibi sonraki süreçte de Akdeniz'deki varlığını ve etkisini artırmaya yönelik adımlar atmaya devam etmiştir.⁴⁸ Bu iki üs Rusya'nın Akdeniz'deki varlığının ana merkezini oluşturmaktadır. Tartus'taki savaş gemileri ve Hmeymim Hava Üssü'ndeki hava savunma sistemleri Rusya'nın Doğu Akdeniz'de geniş bir A2/AD (Anti Access/ Area Denial) alanı oluşturmaya imkân sağlamaktadır.⁴⁹

Rusya'nın son yıllarda askeri ilişkilerini geliştirdiği diğer bir Ortadoğu ülkesi ise Mısır olmuştur. Mısır'ın 1970'lerde SSCB ile ilişkilerini bozup ABD'ye yakınlaşmasının ardından kopan Moskova ile Kahire arasındaki askeri ilişkiler 2013 sonrası dönemde hızla onarılmaya başlanmıştır. Kasım 2013'te Rus Savunma ve Dışişleri bakanlarının Kahire'yi ziyareti ve aynı

⁴⁵ Anton Lavrov, "Russia in Syria: A Military Analysis," içinde *Russia Rising: Putin's Foreign Policy in the Middle East and North Africa*, ed. Dimitar Bechev, Nicu Popescu ve Stanislav Secieru (Londra: I. B. Tauris, 2021), 36.

⁴⁶ "Mediterranean Eskadra," *Federation of American Scientists*, 7 Eylül 2000, Son Erişim: 10 Aralık 2021, <https://nuke.fas.org/guide/russia/agency/mf-med.htm>.

⁴⁷ Lund, "From Cold War to Civil War: 75 Years of Russian-Syrian Relations," 16.

⁴⁸ Jamie Dettmer, "Russia Expands Military Facilities in Syria," *Voice of America*, 12 Mayıs 2021, Son Erişim: 9 Aralık 2021, https://www.voanews.com/a/middle-east_russia-expands-military-facilities-syria/6205742.html.

⁴⁹ Arda Mevlütoğlu, "Rusya: Eski Oyuncu Yeni Rol," içinde *Ortadoğu'da Güvenlik, Savunma ve Silahlanma*, ed. Murat Yeşiltaş ve Rifat Öncel (İstanbul: SETA, 2020), 375.

günlerde bir Rus kruvazörünün de İskenderiye limanına bir ziyaret gerçekleştirilmesi bu durumun ilk göstergelerinden biri olmuştur.⁵⁰ Mart 2014'te iki ülke arasında Askeri-Teknik İşbirliği Protokolü'nün imzalanmasıyla ilk somut adımlar da birkaç ay içinde atılmaya başlanmıştır.

Muhammed Mursi sonrasındaki geçiş döneminde gelişmeye başlayan Rusya ile Mısır arasındaki askeri ilişkiler Sisi'nin cumhurbaşkanlığı döneminde ivme kazanmıştır. Sisi'nin cumhurbaşkanı olarak Arap dünyası dışında ziyaret ettiği ilk ülke Rusya olmuştur.⁵¹ İki ülke arasında askeri alandaki işbirliği Ekim 2018'de imzalanan Stratejik İşbirliği Anlaşması ve Ağustos 2021'de imzalanan Askeri-Güvenlik İşbirliği Protokolü ile geliştirilmiştir.⁵² Bu dönemde gelişen ilişkilerin en önemli göstergesi ise iki ülke arasında gerçekleştirilen askeri tatbikatlar olmuştur. Rusya ve Mısır ilki 2016'da gerçekleştirilen "Dostluk Savunucuları" (Defenders of Friendship) tatbikatlarının beşincisini Ekim 2021'de gerçekleştirirken, Aralık 2021'de ise ilki 2015'te gerçekleştirilen "Dostluk Köprüsü" (Friendship Bridge) deniz tatbikatlarının dördüncüsünü gerçekleştirmiştir.⁵³ Rusya ile Mısır arasında son yıllarda gerçekleşen çok sayıdaki bu tatbikatlar Moskova'nın Ortadoğu'daki askeri varlığını Suriye'nin dışında da göstermesine büyük katkı sağlamaktadır.

4. Sonuç

Ortadoğu'nun stratejik önemi ve coğrafi yakınlığı bölgeyi Rusya'nın çıkarları için önemli bir coğrafya yapmaktadır. Bu sebeple Rusya bölgede etkili olabilmek amacıyla imparatorluk döneminden itibaren yoğun çaba içeri-

⁵⁰ Bu savaş gemisinin ziyareti yirmi yıl aradan sonra Mısır'ı ziyaret eden ilk Rus savaş gemisi olması sebebiyle de önemlidir. Alexey Vasiliev, *Russia's Middle East Policy: From Lenin to Putin* (New York: Routledge, 2018), 437.

⁵¹ Vasiliev, *Russia's Middle East Policy: From Lenin to Putin*, 437.

⁵² "Upper house ratifies Russian-Egyptian strategic cooperation treaty," TASS, 26 Temmuz 2019, Son Erişim: 11 Aralık 2021, <https://tass.com/world/1070519>; "Egypt, Russia sign military, security cooperation protocol," *Egypt Today*, 26 Ağustos 2021, Son Erişim: 11 Aralık 2021, <https://www.egypttoday.com/Article/1/107242/Egypt-Russia-sign-military-security-cooperation-protocol>.

⁵³ "Joint Egyptian-Russian naval exercise "Friendship Bridge-4" kicks off in the Mediterranean," *Egypt Today*, 6 Aralık 2021, Son Erişim: 11 Aralık 2021, <https://www.egypttoday.com/Article/1/110596/Joint-Egyptian-Russian-naval-exercise-%E2%80%9CFriendship-Bridge-4-%E2%80%9D-kicks-off>; "5th Defenders of Friendship 2021 joint exercise of Russian and Egyptian paratroopers ends near Cairo," *Ministry of Defence of the Russian Federation*, 26 Ekim 2021, Son Erişim: 11 Aralık 2021, https://eng.mil.ru/en/news_page/country/more.htm?id=12391081@egNews.

sinde olurken Moskova'nın bu çabaları 1950'lerin ortalarından itibaren sonuç vermeye başlamıştır. Bu dönemde bazı bölge ülkeleri ile kurulan ilişkiler SSCB'nin Ortadoğu'da nüfuz alanları oluşturmasını ve dağılma sürecine kadar bölgedeki etkisini sürdürmesini sağlamıştır. SSCB'nin bu dönemde bölgede oluşturduğu nüfuz büyük oranda askeri araçlara dayanmaktadır. 1950'lerde Mısır, Suriye ve Irak ile yapılan ilk silah anlaşmaları Moskova'nın Ortadoğu'ya giriş kapısı olmuştur. Bu silah anlaşmalarını bu ülkelere yönelik artan silah tedarikleri ve Sovyet danışmaları takip etmiştir. Bu dönemde SSCB'nin silah ihracatında Ortadoğu'nun büyük bir paya sahip olması ise hem bölgenin Sovyet çıkarları için taşıdığı önemi hem de bölgedeki Sovyet askeri varlığı ve nüfuzunu yansıtmaktadır. Moskova bölgedeki en önemli müttefiki Mısır'ı 1970'lerin ortasında kaybetmesine rağmen hızla Suriye'deki askeri nüfuzunu artırarak bunu telafi etmiş ve Ortadoğu'daki askeri nüfuzunu Soğuk Savaş'ın sonuna kadar korumayı başarmıştır.

SSCB'nin dağılmasının ardından Rusya Ortadoğu'dan hızla uzaklaştığı bir döneme girmiş ve bu dönem Moskova'nın bölgedeki askeri nüfuzunun sınırlı bir düzeye çekilmesini beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Rusya'nın silah ihracatında Ortadoğu'nun payının hızla gerilemesi bu durumun bir göstergesi olmuştur. Bu süreç 2010'ların başında Rusya'nın Ortadoğu'ya dönüşü olarak ifade edilen dönem ile birlikte sona ermiştir. Moskova'nın Ortadoğu'daki nüfuzunun yeniden artmaya başlamasına yol açan ise Arap isyanlarının Suriye ve Mısır'da yol açtığı dönüşümler olmuştur. Rusya'nın, bölgedeki en önemli müttefiki olan Esad rejimini ayakta tutmak amacıyla ilk olarak silah tedarikini artırma yoluyla dolaylı, 2015 sonrasında ise doğrudan müdahalesi Moskova'nın Suriye üzerinde daha önce sahip olmadığı kadar büyük bir nüfuz oluşturmasını sağlamıştır. Bunun yanı sıra Rusya eski müttefiki Mısır ile de uzun bir aranın ardından 2013 sonrasında silah anlaşmaları ile askeri ilişkilerini geliştirmeye başlamış ve silah tedarikleri kısa süre içinde iki ülke arasında işbirliği anlaşmalarını ve çok sayıda askeri tatbikatı beraberinde getirmiştir.

Rusya günümüzde bir büyük güç olmakla birlikte SSCB dönemi ile karşılaştırıldığında askeri ve özellikle de ekonomik araçları çok daha sınırlı bir aktördür. Ancak buna rağmen Rusya'nın, Suriye'deki askeri varlığı ve Mısır ile kısa süre içinde oluşturduğu askeri ilişkileri sayesinde SSCB'nin Ortadoğu'daki askeri nüfuzuna benzer ölçekte bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra Rusya'nın askeri nüfuzunun SSCB'ye göre çok daha sağlam bir temel üzerinde yükseldiğini de belirtmek gerekir.

SSCB Kahire ile 1960'larda hızla artan askeri ilişkilerine rağmen 1970'lerin ortalarında kısa süre içinde Mısır'daki askeri nüfuzunu kaybetmiştir. Benzer şekilde Suriye'deki Sovyet askeri varlığı da Suriye'nin 1976'da Lübnan'ı işgali üzerine yaşanan gerginlikten olumsuz etkilenmiştir. Günümüzde ise Rusya'nın Esad rejimine verdiği destek ve Suriye'deki Rus askeri varlığının rejimin ayakta kalması için önemi Moskova'nın Şam üzerinde daha önce sahip olmadığı kadar büyük bir askeri nüfuz oluşturmasını sağlamıştır.

Kaynakça

- Allison, Roy. "Russia and Syria: explaining alignment with a regime in crisis." *International Affairs* 89, no.4 (2013): 795-823.
- Alterman, Jon B. "American Aid to Egypt in the 1950's: From Hope to Hostility." *Middle East Journal* 52, no.1 (Kış 1998): 51-69.
- Anthony, Ian. "Economic dimensions of Soviet and Russian arms exports." İçinde *Russia and the Arms Trade*, Editör: Ian Anthony, 71-92. New York: Oxford University Press, 1998.
- Azizi, Hamidreza. "Russian Arms Trade Approach in the Middle East and North Africa (MENA): Economic and Strategic Aspects." *Geopolitics Quarterly* 14, no. 4 (2019): 84-103.
- Baev, Pavel K. "Russia as Opportunist or Spoiler in the Middle East?" *The International Spectator* 50, no. 2 (2015): 8-21.
- Bennett, Alexander J. "Arms Transfer as an Instrument of Soviet Policy in the Middle East." *The Middle East Journal* 39, no.4 (1985): 745-774.
- Blank, Stephen ve Edward Levitzky. "Geostrategic aims of the Russian arms trade in East Asia and the Middle East." *Defence Studies* 15, no. 1 (2015): 63-80.
- Breslauer, George W. "On Collaborative Competition." İçinde *Soviet Strategy in the Middle East*, Editör: George W. Breslauer, 3-22. New York: Routledge, 2016.
- Cleveland, William L. ve Martin Bunton. *A History of the Modern Middle East*. Boulder: Westview Press, 2009.
- Daigle, Craig A. "The Russians are Going: Sadat, Nixon and the Soviet Presence in Egypt, 1970-1971." *Middle East Review of International Affairs* 8, no.1 (2004): 1-15.
- Dannreuther, Roland. "Russia and the Middle East: A Cold War Paradigm?" *Europe-Asia Studies* 64, no.3 (2012): 543-560.

- Dannreuther, Roland. "Understanding Russia's return to the Middle East." *International Politics* 56, no.4 (2019): 726-742.
- Dawisha, Karen. *Soviet Foreign Policy Towards Egypt*. Londra: The Macmillan Press, 1979.
- Eisenstadt, Michael ve Kenneth M. Pollack. "Armies of Snow and Armies of Sand: The Impact of Soviet Military Doctrine on Arab Militaries." *Middle East Journal* 55, no.4 (2001): 549-578.
- Ginor, Isabella ve Gideon Remez. *The Soviet-Israeli War 1967-1973: The USSR's Military Intervention in the Egyptian-Israeli Conflict*. New York: Oxford University Press, 2017.
- Golan, Galia. *Soviet Policies in the Middle East: From World War Two to Gorbachev*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Goldstein, Lyle J. ve Yuri M. Zhukov. "A Tale of Two Fleets: A Russian Perspective on the 1973 Naval Standoff in the Mediterranean." *Naval War College Review* 57, no.2 (2004): 27-63.
- Issaev, Leonid. "Russia and the New Middle East." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 23, no.3 (2021): 423-442.
- Jalali, Ali A. "The Strategic Partnership of Russia and Iran." *The US Army War College Quarterly: Parameters* 31, no.4 (2001): 98-111.
- James, Laura M. "Military/political means/ends: Egyptian decision-making in the War of Attrition." İçinde *The Cold War in the Middle East: Regional conflict and the superpowers 1967-73*, Editör: Nigel J. Ashton, 92-112. New York: Routledge, 2007.
- Kissinger, Henry. *Diplomacy*. New York: Simon & Schuster, 1994.
- Krause, Keith. "Military Statecraft: Power and Influence in Soviet and American Arms Transfer Relationships." *International Studies Quarterly* 35, no.3 (1991): 313-336.
- Lavrov, Anton. "Russia in Syria: A Military Analysis." İçinde *Russia Rising: Putin's Foreign Policy in the Middle East and North Africa*, Editörler: Dimitar Bechev, Nicu Popescu ve Stanislav Secieru, 31-38. Londra: I. B. Tauris, 2021.
- Lund, Aron. "From Cold War to Civil War: 75 Years of Russian-Syrian Relations." *The Swedish Institute of International Affairs*, 2019.
- Magen, Zvi, Yiftah Shapir ve Olena Bagno-Moldavsky. "Russian Arms Exports to the Middle East: A Means or an End?" *Strategic Assessment* 13, no. 2 (2010): 83-95.

- Mccgwire, Michael. "The Mediterranean and Soviet naval interests." *International Journal* 27, no.4 (1972): 511-527.
- Mevlütöğlü, Arda. "Rusya: Eski Oyuncu Yeni Rol." İçinde *Ortadoğu'da Güvenlik, Savunma ve Silahlanma*, Editörler: Murat Yeşiltaş ve Rifat Öncel, 339-384, İstanbul: SETA, 2020.
- Moore, Eric D. *Russia-Iran Relations Since the End of the Cold War*. New York: Routledge, 2014.
- Vasiliev, Alexey. *Russia's Middle East Policy: From Lenin to Putin*. New York: Routledge, 2018.
- Weinland, Robert G. "Land support for naval forces: Egypt and the Soviet Escadra 1962-1976." *Survival: Global Politics and Strategy* 20, no.2 (1978): 73-79.
- Wezeman, Pieter D., Alexandra Kuimova ve Siemon T. Wezeman. "Trends in International Arms Transfers, 2020." *SIPRI Fact Sheet*. (Mart 2021).
- Yıldız, Melih. "Mısır-Rusya İlişkilerinde Askeri Boyut." *ORSAM Bakış*, no. 160 (Mart 2021).

İnternet Kaynakları

- "5th Defenders of Friendship 2021 joint exercise of Russian and Egyptian paratroopers ends near Cairo." *Ministry of Defence of the Russian Federation*. 26 Ekim 2021, Son erişim: 11 Aralık 2021, https://eng.mil.ru/en/news_page/country/more.htm?id=12391081@egNews.
- Bradly, April. "Russia Completes S-300 Delivery to Iran." *Arms Control Association*. Aralık 2016, Son erişim: 9 Aralık 2021, <https://www.armscontrol.org/act/2016-11/news-briefs/russia-completes-s-300-delivery-iran>.
- Dettmer, Jamie. "Russia Expands Military Facilities in Syria." *Voice of America*. 12 Mayıs 2021, Son erişim: 10 Aralık 2021, https://www.voanews.com/a/middle-east_russia-expands-military-facilities-syria/6205742.html.
- "Egypt, Russia sign military, security cooperation protocol." *Egypt Today*. 26 Ağustos 2021, Son erişim: 11 Aralık 2021, <https://www.egypttoday.com/Article/1/107242/Egypt-Russia-sign-military-security-cooperation-protocol>.
- Grove, Thomas ve Erika Solomon. "Russia boosts arms sales to Syria despite world pressure." *Reuters*. 21 Şubat 2012, Son erişim: 9 Aralık 2021, <https://www.reuters.com/article/us-syria-russia-arms-idUSTRE81K13420120221>.

- “Joint Egyptian-Russian naval exercise “Friendship Bridge-4” kicks off in the Mediterranean.” *Egypt Today*. 6 Aralık 2021, Son erişim: 11 Aralık 2021 <https://www.egypttoday.com/Article/1/110596/Joint-Egyptian-Russian-naval-exercise-%E2%80%9CFriendship-Bridge-4%E2%80%9D-kicks-off>.
- “Mediterranean Eskadra.” *Federation of American Scientists*. 7 Eylül 2000, Son erişim: 10 Aralık 2021, <https://nuke.fas.org/guide/russia/agency/mf-med.htm>.
- “Russia to become Iraq’s second-biggest arms supplier.” *BBC*. 9 Ekim 2012, Son erişim: 9 Aralık 2021, <https://www.bbc.com/news/world-europe-19881858>.
- “TIV of arms exports from Russia, 1992-2020.” *SIPRI Arms Transfers Database*. Son erişim: 6 Aralık 2021, https://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_values.php.
- “TIV of arms exports from Soviet Union, 1955-1991.” *SIPRI Arms Transfers Database*. Son erişim: 27 Kasım 2021, https://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_values.php.
- “TIV of arms exports to Egypt, 1992-2020.” *SIPRI Arms Transfers Database*. Son erişim: 8 Aralık 2021, https://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_values.php.
- “TIV of arms exports to Iraq, 2004-2020.” *SIPRI Arms Transfers Database*. Son erişim: 9 Aralık 2021, https://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_values.php.
- “Upper house ratifies Russian-Egyptian strategic cooperation treaty.” *TASS*. 26 Temmuz 2019, Son erişim: 11 Aralık 2021, <https://tass.com/world/1070519>.

Türkiye'nin Somali Politikasının İncelenmesi: 2011-2020 Dönemi¹

Mustafa Şahin*

Öz

Türkiye'de 1998 Afrika Eylem Planı'yla başlayan Afrika'yla ilişkilerin geliştirilmesi süreci Türk dış politikasındaki değişimlerin uzantısı olarak 2005'in Afrika Yılı ilan edilmesiyle derinleştirilmiş ve 2008'den itibaren Afrika'yla ilişkiler ciddi bir seviyeye ulaşmıştır. 2011'de bahsedilen doğrultuda, 1991'den sonra devlet otoritesinin tesis edilemediği ve 21. yüzyılın ilk kırılığını yaşayan Somali, Türk dış politikasının hareket sahalarından biri haline gelmiştir. İnsani diplomasi odağında başlayan Türkiye-Somali ilişkileri, yumuşak güç araçlarının kamu diplomasisiyle tatbik edildiği ve devlet inşa sürecine dâhil olunan bir boyuta ulaşmıştır. Çalışmada, Türkiye'nin 2011'den günümüze Somali'de yürüttüğü faaliyetler değerlendirilerek Türkiye'nin Somali politikası incelenmiştir. Türkiye'nin Somali'de yürüttüğü faaliyetler, Türkiye Yardım Modeli olarak kavramsallaştırılarak, model sayesinde insani diplomasi açısından Somalililere ve birçok araştırmacıya göre Türkiye'nin Somali'deki en başarılı aktör olduğu görülmüştür. Aynı zamanda Türkiye'nin, barışa ulaşılması ve devlet otoritesinin egemen kılınması adına Somalililer nezdinde sahip olduğu olumlu görüntüsünün kendisine Somali'de başka bir aktörün sahip olmadığı bir hareket sahası sunduğu görülmüş ve yapılması iktiza eden faaliyetlerin derinleştirilerek sürdürülmesi olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Çalışmada basında çıkan haberler, karar alıcıların ifadeleri, akademik geçerliliği olan kitaplar, makaleler ve Somali'de faaliyet yürüten Türk kurumlarının faaliyet raporları kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dış Politikası, Somali, Devlet İnşası, Türkiye Yardım Modeli

¹ Bu makale, yazarın Milli Savunma Üniversitesi Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ve Bölgesel Çalışmalar Anabilim dalında yüksek lisans tezi olarak hazırladığı "Somali devlet inşa sürecine Türkiye'nin etkisi ve Türk yumuşak güç kapasitesi: 2011-2019" başlıklı tez çalışmasından üretilmiştir.

* Araştırma Görevlisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, TR, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, <https://orcid.org/0000-0002-0948-3198>, mustafasahinakademik@gmail.com

Analyzing Turkey's Somalia Policy: The period of 2011-2020

Mustafa Şahin*

Abstract

The process of developing Turkey-Africa relations began with the 1998 African Action Plan. In the following period, relations intensified with the 2005 declaration as the Year of Africa as a result of changes in Turkish foreign policy. Since 2008, Turkish-African relations have reached high levels. In 2011, Somalia, where state authority could not be established after 1991 and the first famine of the 21st century was experienced, has become one of the important areas of action of Turkish foreign policy. Turkey-Somalia relations started with the focus of humanitarian diplomacy and the process has reached a stage where soft power tools are applied within public diplomacy and included in the state building process. In this article, Turkey's Somalia policy has been assessed by taking into account Turkey's activities in Somalia since 2011. Turkey's activities in Somalia were conceptualized as the Turkey Assistance Model, and it was seen that Turkey is the most successful actor in Somalia in terms of humanitarian diplomacy, according to Somalians and many researchers. At the same time, it was found that Turkey's positive image in the eyes of Somalians grants Ankara a range of taking actions that no other actor in Somalia has. It was found that what is required to achieve peace and establish state authority is to deepen and continue these activities. In the study, press reports, policy-makers' statements, academic books, articles and reports on the activities of Turkish institutions operating in Somalia were used.

Keywords: Turkish Foreign Policy, Somalia, State-Building, Turkish Assistance Model.

---

* Research Assistant, Yıldız Technical University, TR, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and International Relations, <https://orcid.org/0000-0002-0948-3198>, mustafasahinakademik@gmail.com

1. Giriş

Türkiye, 2011'de Somali'de kıtlık nedeniyle oluşan insani krizi ortadan kaldırmak için ciddi bir maddi kaynakla ve kendi personeliyle yardımda bulunmuş ve Somali'yle ilişkisini derinleştirerek günümüzdeki seviyesine ulaştırmıştır. 2011'den günümüze kadarki dönemde Türkiye'nin Suriye hariç tutulduğunda toplamda en çok kaynak aktardığı ülke Somali'dir. Dış politika etkinliği açısından önemli sahalarda gerçekleştirilen faaliyetler, Türkiye'nin Somali'ye büyük önem verdiğini göstermektedir. Türkiye'nin en büyük diplomatik misyon şefliği Mogadişu'dadır. Türkiye, ciddi sayıda Somalili öğrenciyi ilköğretimden lisansüstü düzeye kadar Türkiye'de ve Somali'de eğitim imkânı sunmakta, Somali Silahlı Kuvvetleri'ni her düzeyde eğitip donatmakta, Somali Polis Gücü'nü eğitmekte, Somali Sahil Güvenlik Ekipleri'ni yetiştirmekte, Doğu Afrika'nın en gelişmiş hastanesinde Somalililere hizmet sunmakta, Somalililere tarım teknikleri eğitimi vermekte, uluslararası kamuoyunda Somali farkındalığı geliştirmeye çalıştırmakta ve Somali için bürokrat/diplomat yetiştirmektedir. Bu sebeple, Türkiye'nin Somali politikasının bilançosunun ortaya çıkartılması ve değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Türkiye'yi Somali için ve Somalililer nezdinde önemli yapan faktör, kendine has bir yönteminin olmasıdır. Türkiye'nin Somali'de etkin biçimde bulunmaya başlamasından evvel bölgedeki en önemli aktörler Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Avrupa Birliği (AB), Britanya, Afrika Birliği (AfB) ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)'dir. Mevzubahis aktörlerin tamamı, Türkiye'den önce benzer politikalarla Somali'de bulunmuşlardır. Türkiye öncesi diğer aktörler açısından tercih edilen politika ise (1) barış sağlanmadan altyapı-eğitim-ticaret hizmetlerine girişmemek, (2) ulusal personeller yerine üçüncü ülkelerin personelleriyle faaliyet yürütmek, (3) Mogadişu'dan değil Nairobi'den Somali politikası yürütmek, (4) ordu oluşturmak yerine uluslararası misyon askerleriyle güvenliği tesis etmeye çalışmak, (5) Somali devlet kurumlarını işler hale getirmeye ağırlık vermemek, (6) Somali hükümetlerini Somali dışında kurmak, (7) tecrübe ve organizasyon eksikliği nedeniyle bürokratik süreçleri tamamlamaları zor olan Somalilileri bürokrasiye boğmak, (8) Somalililere gereken saygıyı göstermemek, (9) Somali'de Somali çıkarlarından ziyade kendi çıkarları uyarınca hareket etmek, (10) sorunların sebeplerini değil sonuçlarını ortadan kaldırmaya çalışmak ve (11) kabileci anlayışın parçasına dönüşmek unsurlarından oluşan ve harcanan milyarlarca dolara rağmen gelişim sağlayamayan bir çerçeveye sahiptir.

Bu çalışma, 2011-2020 dönemini kapsamaktadır. Çalışmanın tematik sınırı Türkiye'nin Somali'de devlet kurumları aracılığıyla gerçekleştirdiği faaliyetlerdir. Çalışmanın sınırlılığı, Türkiye'nin Somali politikası hakkındaki literatürün kısıtlı olması ve Somali'de faaliyet yürüten kurumların ayrıntılı raporları kamuoyuyla paylaşmaması hususları etrafında şekillenmiştir. Çalışmada Somali'de faaliyet yürüten kurumların faaliyet raporları, siyasi sorumluluğu bulunan karar alıcıların ifadeleri, makaleler, akademik kitaplar, araştırma kuruluşlarının yayınları, basında çıkan haberler kaynak olarak kullanılmıştır. Çalışma ulusal literatürde eksik olan Türkiye'nin Somali politikasının bütüncül değerlendirilmesi ihtiyacının giderilmesine katkıda bulunacaktır. Çalışmada Türkiye'nin Somali politikası, beklentileri, kaynakların aktarımı ve devlet inşa sürecine dahil oluşu boyutlarıyla ele alınmıştır. Araştırmacıya göre Türkiye, Somali'ye başlangıçta insani nedenlerle müdahil olmuştur. Ancak faaliyete başladığı süreçte Somali politikası aracılığıyla kazanabileceklerini fark etmiş ve politikasını derinleştirmiştir. Türkiye'nin Somali politikası sıfır toplamlı oyun değil kazan/kazan stratejisi üzerine inşa edilmiştir. Türkiye, Somali politikası aracılığıyla insani yardım noktasında prestij kazanmış ve dış politika dilini kurarken örnek olarak sıklıkla Somali'ye başvurmuştur. Türkiye, kırılgan devletler arasında ön sıralarda bulunan Somali'nin istikrara kavuşma sürecinde oynadığı rolle istikrar sorunu yaşayan devletlerle ilişki kurarken sunabileceği bir tecrübeye sahip olmuştur. Bir Afrika ülkesi olan Somali'de gerçekleştirdiği faaliyetler sayesinde Afrika'da ilişki kurma konusunda başarı elde etmiştir.

1960'lardan beri arzulanan, 1998 itibariyle resmî belgelere yansıyan Afrika ülkeleriyle ilişkilerin derinleştirilmesi anlamına gelen Afrika açılım sürecinde Somali'nin önemli bir eşik olduğu araştırmacı tarafından düşünülmektedir. Somali ise süreçte istikrara kavuşma yolunda daha önce alamadığı bir mesafeyi kat etmiş ve eğitim, sağlık, askeriye, polis kuvveti ve altyapı alanları başta olmak üzere birçok kaynağa erişmiştir. Süreçte Somali, 20 yıl boyunca kuramadığı devlet otoritesini gereken düzeyde olmamakla birlikte Türkiye'nin etkisiyle tesis etmiştir. Merkezi Hükümete bağlı ordunun oluşmaya başlaması Somali'nin en büyük kazanımlarından biri olarak sürece hizmet etmektedir.

1.1. Türkiye'nin Somali Devlet İnşa Sürecine Etkisinin Değerlendirileceği Çerçeve

Türkiye'nin Somali'de yürüttüğü faaliyetlerin Somali'de devlet inşasına

olan etkisinin değerlendirilmesinde uluslararası hukukun devlet için kurucu kabul ettiği unsurlar ve Hans Morgenthau'nun ulusal gücü belirlemek için kullandığı unsurlar kullanılmıştır. Morgenthau, bir ülkenin gücünü, “ulusun gücü” olarak ele almakta, ülkenin gücünün esasında ulusal güç anlamına geldiğini ifade etmektedir.² Morgenthau, ulusal gücü belirleyen unsurları sabit olanlar ve sürekli değişim içinde olanlar halinde ikiye ayırmıştır. Coğrafya, bir ulusun sabit güç unsurları arasındadır, doğal kaynakları -nispi- sabit güç unsurları arasındadır. Coğrafya ve bilhassa doğal kaynakların varlığının gerçek anlamda işlev görmesi ise endüstriyel kapasiteyle alakalıdır. Kadim bir coğrafyada zengin doğal kaynaklara sahip olmak ancak var olan kaynakları kullanabilir kılmakla bir anlam kazanmaktadır.³ Coğrafya, doğal kaynaklar ve bunları işleyecek endüstriyel kapasite ise askeri kapasitenin hazırlıklı olmasını belirleme amacıyla ilişkilidir. Aktörün dış politika hedeflerine uygun bir askeri hazırlığı haiz olması mecburiyettir. Askeri hazırlık ise dönemin şartlarına göre değişebilir bir mahiyet arz etmektedir. Nüfus, ulusal gücün unsurları arasında önemli bir mevki işgal etmektedir. Ancak salt nüfus, en güçlü olmaya yetecek bir unsur olmaktan uzaktır. Niceliğin yanı sıra nüfusun niteliği de unsura etki etmektedir.⁴ Ulusun karakteri de gücü oluşturan unsurlar arasında sayılmaktadır. Ulusal karakter, herhangi bir ulusun diğer uluslara nazaran daha çok başvurduğu yol ve yöntemleri, dünyaya bakışı ve tarihsel birikimi ifade etmektedir. Ulusun maneviyatı da gücün unsurları arasındadır. Ulusun maneviyatı, savaşta ve barışta ulusun dış politikalarına olan inancını ve buna göre gayretini ifade etmektedir.⁵ Tüm unsurlar içinde en önemli ve en az sabit olan unsur ise diplomasinin niteliğidir. Ulusal gücün tüm unsurlarını harmanlayarak gerçek güç haline dönüştürecek olan unsur, yürütülecek diplomasinin niteliğidir. Diplomasinin nitelikli olmadığı durumlarda coğrafya, doğal kaynaklar, endüstriyel kapasite, nüfus, ulusal karakter, ulusun maneviyatı unsurlarını belirli bir amaç uğruna uluslararası arenada etkili kılmak mümkün görülen bir ihtimal olmaktan uzaktır. Nitelikli diplomasinin ortaya çıkması ise belirli bir geleneğin, yerleşmiş kurumların ve liyakat sahibi personelin varlığıyla kaim hale gelmektedir.⁶

² Hans Morgenthau, *Politics Among Nations* (New York: Alfred A. Knopf, 1948), 73.

³ Morgenthau, *Politics*, 80-86.

⁴ Morgenthau, *Politics*, 88-94.

⁵ Morgenthau, *Politics*, 96-101.

⁶ Morgenthau, *Politics*, 105-107.

Uluslararası hukukta devletin, 3 temel kurucu unsuru bulunmaktadır. Sürekli olarak bir arada bulunan bir insan topluluğu, insan topluluğunun üzerinde ve içinde yaşayacağı kara, deniz, hava bölümlerinden oluşan ülke, siyasi ve hukuki veçhelerden örgütlenmiş bir otoriteyle otoritenin egemen ve bağımsız olması, uluslararası hukukun devletin varlığını kabul etmesi için aradığı kurucu unsurlardır. Uluslararası hukuk nezdinde meşru bir aktör olarak kabul edilmenin, “uluslararası hukuktan kaynaklanan haklara ve yükümlülöklere sahip olma yeteneği” ve “uluslararası hukuktan doğan haklarını uluslararası düzeyde doğrudan koruyabilme yeteneği” olmak üzere iki temel özelliği vardır.⁷

2. Türkiye-Somali İlişkileri

1960-1969 arasında kısa bir demokrasi tecrübesi olan Somali, 1969'daki SSCB yanlısı darbe sonrasında SSCB bloğunda yer almış ve Somali'yle Türkiye arasında, Somali SSCB bloğundan Etiyopya'ya açtığı savaş yüzünden çıkartılıp Batı Bloğuna girmek zorunda kalıncaya dek ilişki kurulmamıştır. Resmi ilişkiler, 1980'lerde karşılıklı büyükelçiliklerin açılmasıyla başlamıştır. Ancak Somali'deki kaos hali Türkiye'nin ilişkileri derinleştirmesine müsaade etmemiş ve 1993'teki Somali İç Savaşı nedeniyle Türkiye'nin Mogadişu Büyükelçiliği kapatılmıştır. 2011'e kadar resmi olmayan kanallar ve bölgeye yakın Türk büyükelçilikleri yoluyla sürdürölen ilişkiler, 2011 sonrasında derinleştirilmiştir.

2.1. Somali Ülke Görümü

Somali, Afrika'nın doğusunda, Aden Körfezi'nin güneyinde, Hint Okyanusu'nun batısında ve Arap Yarımadası'nın güneybatısında, Babül Mendep Boğazı'nın çıkışından itibaren sahil boyunca uzanan Afrika Boynuzu olarak adlandırılan bölgede yer almaktadır. Kuzeyinde Cibuti, batısında Etiyopya ve güneybatısında Kenya'yla kara sınırı bulunmaktadır. 657.540 km² yüzölçümüne, 3025 km sahil şeridinde sahiptir.⁸ Bayrağı, mavi zemin üzerindeki beş köşeli yıldızdan oluşur. Köşeler, tarihsel olarak Somali toprağı addedilen Cibuti, Etiyopya'ya ait Ogaden Bölgesi, Kenya'nın doğusundaki bölge ve sömürge zamanında İngiliz kolonisi olan bölgeyle İtalyan kolonisi olan

⁷ Hüseyin Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2011), 137-148.

⁸ Helen Chapin Metz, “Country Profile,” içinde *Somalia A Country Study*, ed. Helen Chapin Metz (Virginia: DAPAM, 1993), xiv.

bölgeyi sembolize eder.⁹ Ülke, kuzeybatısında yer alan ve 1991'den beri bağımsızlık isteyen Somaliland¹⁰, kuzeyinden başlayarak Hobyo hattına kadar olan bölgedeki özerk Putland ve güney-orta Somali olarak üç parçalı bir yapı arz etmektedir.

Ülkede başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır.¹¹ Federal Cumhuriyet olan Somali'nin nüfusu çeşitli raporlarda 11-12 milyon civarında kabul edilmektedir.¹² Lâkin Somali'de uzun süredir genel nüfus sayımı gerçekleştirilememiştir. BM tahminlerine göre 2019 itibarıyla Somali, 16 milyondan fazla nüfusa sahiptir.¹³ Başkenti Mogadişu olan Somali'nin önemli şehirleri Hargeysa, Baioa, Kismayo, Berbera ve Marka'dır.¹⁴ Ülkenin resmi dili Afro-Asya dil ailesi grubunda olan Somalice ve Arapça'dır ama İngilizce ve ondan daha az olmasına rağmen İtalyanca dilleri de yaygın olarak kullanılmaktadır.¹⁵ Somalice 20. yüzyıla kadar sözlü bir dil olarak var olmuştur, ilk olarak resmi olmamakla birlikte Arap Alfabesi kullanılmış ve 1970'lerde resmi olarak Latin Alfabesine geçilmiştir.¹⁶

Somali, İslam'ı resmi din olarak kabul etmiştir ve nüfusun tamamına yakını Sünni Müslüman'dır.¹⁷ Mısır merkezli İhvan Hareketi ve Suudi Arabistan merkezli Selefi Hareketler 1960 sonrasında ülkeye girmiştir ve hatırı sayılır takipçileri bulunmaktadır.¹⁸ Somali'de gücün dağılımı kabile ayırımına göre yapılmaktadır. 4.5 Modeli denilen ve 4 büyük kabilenin belirleyici olduğu bir sistem yürürlüktedir.¹⁹ Belirleyici kabileler Darod, Dir, Hawiye ve Ra-hanweyn olarak kabul edilmektedir. Yasama, 275 koltuklu meclis ve 54

⁹ Said S. Samatar, "Historical Setting," içinde *Somalia A Country Study*, ed. Helen Chapin Metz (Virginia: DAPAM, 1993), 28.

¹⁰ Somaliland, herhangi bir ülke tarafından tanınmamıştır. "The Administration," Son Erişim: Ocak 1, 2021, <http://somalilandgov.com/the-administration/>.

¹¹ Afyare Abdi Elmi, *Somali: Kimlik İslami Hareketler ve Barış*, çev. Zekiye Baykul (İstanbul: Açılım Kitap, 2012), 54.

¹² "Somalia Country Review," *Intelligence, Country Watch*, Son Erişim: 1 Şubat 2020, <https://www.countrywatch.com/intelligence/countryreviews?countryid=158>.

¹³ "Somalia Population," *World Meters*, Son Erişim: 2 Şubat 2021, <http://www.worldometers.info/world-population/somalia-population/>.

¹⁴ Ahmet Kavas, *Tarihten Bugüne Somali* (İstanbul: AFAM, 2017), 4.

¹⁵ "Somalia: Language & Culture," *RBERN* (New York: 2012), 9.

¹⁶ Mohamed Osman Omar, *The Road to Zero* (Londra: Haan, 1992), 24.

¹⁷ I. M. Lewis, *Understanding Somalia: Guide to Culture, History and Social Institutions* (Londra: Haan Associates, 1993), 9-10.

¹⁸ Lewis, *Understanding Somalia*, 110-111.

¹⁹ "The Rotation Convention: The Real Scandal of Somalia's 4.5 Power Sharing System," *Somalia News*, 22 Ocak 2016, <https://somalianewsroom.com/the-rotation-convention-the-real-scandal-of-somalias-4-5-power-sharing-system/>.

koltuklu senato olmak üzere çift meclisli bir yapıdadır. 18 bölgeden oluşan Somali'de hâlihazırda Mohamed Farmajo Cumhurbaşkanlık vazifesini yürütmektedir.

2.2. 2011 Öncesi Dönemde İlişkiler

Türk-Somali ilişkileri, derin bir tarihe sahiptir. Osmanlı Devleti'yle Somali arasındaki ilk ilişki 16. Yüzyılın başında Harar Emirliği aracılığıyla kurulmuş, Portekiz'in Habeşistan'la birlikte bölgedeki faaliyetlerine karşı Osmanlı'dan yardım isteyen emirliğe destek verilmiştir. Osmanlı desteğinin ardından bölgede güç kazanan Harar Emirliği, iç meseleler sebebiyle yıkılmış, müteakip dönemde Osmanlı'nın sınırları Kuzey Somali'yi içeren bir kapsama ulaşmıştır.²⁰ Mısır'da Kavalalı döneminde Somali'nin sorumluluğu Mısır'a bırakılmış ancak 1880'lerden sonra Osmanlı'nın bölgedeki fiili hakimiyeti sona ermiştir.²¹ 20. yüzyıla kadar Osmanlı'ya bağlı yahut yakından ilişkili beylik, emirlik ve kabilelerin hüküm sürdüğü Somali'de Britanya, Fransa ve İtalya'nın sömürgeleştirme faaliyetlerine karşı bölgedeki yerel unsurlara destek verilerek bölgenin sömürgeleştirilme süreci engellenemese bile uzatılmıştır. Seyyid Hasan'ın önderliğindeki Derviş Hareketi, yerel unsurların en önemlisidir. 1899'da başlayan mücadelesini öldürülene dek sürdüren Hasan, süreçte Osmanlı devletinden danışman ve silah desteği almıştır. Habeşistan Şehbenderi Mazhar Bey aracılığıyla kurulan ilişkide, Enver Paşa, Habeşistan Kralı ve Hasan'ı dahil ettiği planıyla sömürgeci güçleri bölgeden çıkarmak istemiştir. Ancak Habeşistan Kralı'nın Türk yanlısı tutumu nedeniyle tahttan indirilmesiyle plan başarısız olmuştur.²² I. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle Osmanlı desteğinden mahrum kalan Hasan, süreçte maddi imkansızlıklar nedeniyle başarısız olmuş ve 1920'de hava saldırısıyla öldürülmüştür. Hasan sonrasında Somali'de sömürgecilere karşı direniş görülmemiştir.²³

Somali'nin bağımsız ve demokratik bir devlet olduğu 1960'larda çeşitli temaslar olmuş, Türk uzmanlar, Somali'de danışmanlık hizmeti vermişlerdir. Ancak 1969'da Somali'nin SSCB bloğuna geçmesiyle ilişkiler ilerlememiş ve resmi boyut kazanmadan durmuştur. Somali 1979'da SSCB tarafından yalnız bırakılınca ise ABD'ye yakınlaşmış ve Batı Bloğu ülkeleriyle ilişki-

²⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti* (Ankara: TTK Yayınları, 1996), 23-29, 35.

²¹ Ahmet Kavas, "Doğru Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskelesinin Konumu," *İslam Araştırmaları Dergisi*, no. 5 (2001): 127.

²² Orhonlu, *Osmanlı*, 171-174.

²³ Omar, *The Road*, 473, 475.

lerini kurmaya başlamıştır. İlgili dönemde Türkiye, Somali'yle diplomatik ilişki tesis etmiş ve 1981'de ilk Mogadişu büyükelçisini atamıştır. Büyükelçiliklerin açılmasını müteakip ilişkilerin derinleştirilmesi adına üst düzey temaslar söz konusu olmakla birlikte Somali'de başlayan iç savaş sebebiyle tarafların arzuladığı düzeyde bir seviyeye ulaşmadan resmi ilişkiler 1993'te Türkiye'nin Mogadişu Büyükelçiliğini kapatmasıyla durmuş, sadece BM Misyonu aracılığıyla ilişkiler sürmüştür.²⁴ 1993'te Türkiye, tabur düzeyinde bir birliği BM Misyonu'na göndermiş ve dönemin Genelkurmay Harekât Başkanlığı Komutanı Korgeneral Çevik Bir, UNOSOM II Misyonu'nun komutanlığını yürütmüştür.²⁵ Misyondaki birlik, 1992-1994 arasında Mogadişu Havalimanı'nın güvenliğinden sorumlu olarak faaliyet göstermiştir. Havalimanını koruyan Türk Taburu, Somalililere insani yardımda bulunarak Mogadişu'da Türklere karşı olumlu bir intiba oluşmasını sağlamıştır.²⁶ ABD'nin bölgeden çekilmesinin ardından Türk taburu 1994'te Somali'den çekilmiştir.

2.3. 2011 Sonrası Dönemde İlişkiler

Türk dış politikasında 1960'larda yaşanan Kıbrıs Krizi'yle elzemliği idrak edilen dış politikanın çok boyutlu hale getirilmesi ihtiyacı, uluslararası sistem, bölgesel krizler ve iç siyasette yaşanan istikrarsızlıklar gibi nedenlerle 2000'lere kadar giderilememiştir.²⁷ Türkiye'nin Somali'yle kurduğu ilişki, 2011 kılıfıyla başlamasına rağmen ilişkinin zemini 1998'de ilan edilen Afrika Eylem Planı Belgesi'dir. Belgeyi 2005'in Afrika yılı ilan edilmesi takip etmiştir. 2008'de Türkiye- Afrika Birliği Zirvesi gerçekleştirilmiştir. 2010'da ise Afrika Strateji Belgesi yayınlanmıştır. Türkiye, kıta ölçeğinde düşünüldüğünde iktisadi ilişkilerin geliştirilmesi yoluyla başladığı süreçte ilişkiler belirli seviyelere ulaştıkça siyasi ilişkileri derinleştirme yoluyla Afrika Açılım Politikası'nı sürdürmüştür.²⁸ Afrika Strateji Belgesi, ilişkilerin

²⁴ "Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz," *Mogadişu Büyükelçiliği*, 1 Ocak 2020, <http://mogadisuu.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>.

²⁵ Çevik Bir, *Somali'ye Bir Umut* (İstanbul: Sabah Kitapları, 1993), 29.

²⁶ Bir, *Somali'ye*, 46.

²⁷ Giray Saynur Derman ve Vefa Kurban, "Kıbrıs Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi ve ABD-SSCB ile İlişkiler," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16, no. 33 (2016): 463.

²⁸ "Türkiye-Afrika İlişkileri Tarihi Perspektif," *Dışişleri Bakanlığı*, Son Erişim: 20 Haziran 2019, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>; "Uluslararası Kuruluşlarla İlişkimiz: Afrika Birliği," *Dışişleri Bakanlığı*, Son Erişim: 20 Haziran 2019, <http://www.mfa.gov.tr/afrika-birliigi.tr.mfa>.

ortaklık anlayışına bağlı bir biçimde sürdürülebilir bir mahiyette derinleştirilmesini öngörmüştür.²⁹ Ortaklık anlayışına dayalı ilişkilerde amaçlar, “bölgede barış ve istikrara katkıda bulunmak, kıtadaki ülkelerin siyasi, sosyal ve ekonomik açılardan gelişmesine yardımcı olmak, Afrika kaynaklarının sömürülmesinin önüne geçilerek Afrikalılarca kullanılmasına katkıda bulunmak ve mevzubahis amaçlara yönelik insani yardım, güvenlik, yeniden yapılanma, arabuluculuk ve kamu diplomasisi alanlarında karşılıksız yardımda bulunmak” olarak kabul edilmiştir.³⁰ 2013’ten bu yana Afrika’yla ilişkiler “Afrika Ortaklık Politikası” başlığı altında sürdürülmektedir.³¹

Tablo 1: Türkiye’nin Somali’ye Devlet Kurumları Aracılığıyla Aktardığı Maddi Yardımlar

Yıllar	Türkiye’nin Somali’ye Yardımları
2007	3,55
2008	7,51
2009	5,69
2010	5,81
2011	93,39
2012	86,61
2013	115,74
2014	75,4
2015	314,8
2016	59,63
2017	60,6
2018	60,0
Toplam	888,73

TİKA, Türkiye Kalkınma Yardımları Raporları, Ankara:2007-2018. (Milyon Dolar)

Türkiye’nin Somali Politikası, Türkiye’nin Afrika politikası bağlamında bir anlam ifade etmektedir. Türkiye, 2010’da yayınladığı Afrika Strateji Belgesi’nde öngördüğü ve I. Türkiye-Afrika İşbirliği Zirvesi’nde ilan ettiği ilkeler

²⁹ “27533 sayılı Genelge,” *Resmi Gazete*, Mart 2010.

³⁰ “Türkiye-Afrika İlişkileri, İlişkilerin Kurumsallaşması-Dördüncü Dönem,” *Dışişleri Bakanlığı*, Son Erişim: 20 Haziran 2019, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>.

³¹ Mevlüt Çavuşoğlu, *2019 Yılına Girerken Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Girişimci ve İnsani Dış Politikamız* (Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2018), 107.

ışığında Somali'de bulunmaktadır. Dışişleri Bakanlığı'nın Afrika'yla ilişkilerde kabul ettiği amaçların tamamına yönelik faaliyetlerde bulunmaktadır. Tablo 1, Türkiye'nin süreçte yaklaşık 900 milyon dolarlık kaynağı Somali'ye aktardığını göstermektedir.

Türkiye'nin Somali'yle ilişkilerinde gerçek bir dönüm noktası yaşanan ve ağır sonuçlar doğuran kıtlıktır. Türkiye'nin insani krizi ele alma biçimi, zamanla derinleşecek ilişkilerin zeminini inşa etmiştir. Somali'de yaşanan insani krizin çözümüne yönelik ilgi sadece karar alıcı düzeyinde kalmamış, Türk milleti de Somalililere yardım etmek için seferber olmuştur. Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, 19 Ağustos'ta Somali'ye gitmiştir. Başbakan'ın kalabalık bir katılımcı ekibiyle Mogadişu'ya gitmesi Türkiye'nin Somali'ye karşı ilgisinin boyutunun kamuoyuna duyurulması olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Başbakan'ın Somali ziyareti Siad Barre sonrası dönemde ilk kez Afrika kıtası dışından bir liderin Mogadişu'yu ziyareti olmuştur.³² Başbakan, Türkiye'nin ve uluslararası kamuoyunun ilgisini, Somali'ye çekmiştir.

Erdoğan, Foreign Policy Dergisi'nde "*Somali'nin Gözyaşları*" isimli bir yazı kaleme alarak, uluslararası toplumu Somali için göreve çağırarak kıtlığa giden sürecin siyasi altyapısından bahsetmiştir. Güvenlik ve istikrar tesis edilmeden Somali'de aynı problemlerin tekrarlanacağını vurgulayan Erdoğan, Türkiye'nin Somali'de kısa sürede gerçekleştirdiği faaliyetlerin yalnızca kıtlığın etkisini ortadan kaldırmaya yönelik faaliyetler olmadığını, aynı zamanda güvenlik ve istikrara katkı sunan faaliyetler olduğunu belirtmiştir.³³ Somalili karar alıcılar Türkiye'nin çabalarını memnuniyetle karşılayarak Türkiye'yi 'Stratejik Ortak' olarak gördüklerini ifade etmişlerdir.³⁴

Türkiye, Kızılay ve AFAD başta olmak üzere devlet kurumları ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla acil insani yardım kategorisine giren ihtiyaçları Somali'ye göndermeye başladıktan kısa bir süre sonra 1993'de kapattığı büyükelçiliğini yeniden ve diğer uluslararası aktörlerin aksine Nairobi'de değil Mogadişu'da açmış, büyükelçi olarak Yeryüzü Doktorları Derneği'nin

³² "Başbakan Somali'de," *Sabah*, 19 Ağustos 2011, <https://www.sabah.com.tr/dunya/2011/08/19/basbakan-somalide>.

³³ Recep Tayyip Erdoğan, "The Tears of Somalia," *Foreign Policy*, 10 Ekim 2011, <https://foreignpolicy.com/2011/10/10/the-tears-of-somalia/>.

³⁴ "Türkiye ile Somali stratejik ortak," *Anadolu Ajansı*, 6 Şubat 2012, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ile-somali-stratejik-ortak/364131>.

bilinen isimlerinden Cemalettin Kani Torun'u atamıştır.³⁵ Torun'un ardından atanan Dr. Olgan Bekar, 2019'a kadar Somali Büyükelçiliği görevini sürdürmüştür. 2019'da atanan Mehmet Yılmaz hâlihazırda büyükelçilik görevini icra etmektedir.

2011'den itibaren Sağlık Bakanlığı, Sahra Hastaneleri kurarak Somalililere sağlık hizmetleri sunmaya başlamıştır. Kızılay Mogadişu'da 20 bin kişilik bir kamp açarak yerinden edilmiş Somalililere destek olmaya başlamış ve aynı tesisle yetimhanelerin günlük yemek ihtiyaçlarını karşılamıştır. Tarım projeleri başlatılarak gelecekte yaşanması muhtemel kıtlıkların önüne geçilmek istenmiştir. Su kuyusu açma ve asfalt yol yapımı başta olmak üzere birçok altyapı projesi süreçte devlet kurumlarının öncülüğünde gerçekleştirilmiştir.³⁶ Türk Hava Yolları'nın Mogadişu seferleriyle Somali'yle dünya arasındaki doğrudan bağlantı yeniden sağlanmıştır.³⁷ Türkiye Bursları programı başta olmak üzere çeşitli programlarla Somalililerin Türkiye'ye getirilerek eğitim almaları sağlanmıştır.

Süreçte Dışişleri Bakanlığı, Somalili personelleri Diplomasi Akademisi'nde yetiştirmeye başlamış, Milli Savunma Bakanlığı Somalili subayların daha iyi eğitim almaları adına Türkiye'de çeşitli eğitimler vermiştir. Aynı durum Emniyet Teşkilatı için de söz konusu olmuş, Somali'de etkin bir polis gücü kurulması adına Somalililer, İçişleri Bakanlığı'nın eğitimlerine dâhil edilmişlerdir. Ancak orduda gerçekleşmesi gereken gelişimin salt Türkiye'ye öğrenci getirilmesi yöntemiyle olması iktiza edenden yavaş gerçekleşeceğinin görülmesi üzerine Somali Ordusu'nun teşkili adına Mogadişu'da Harp Okulu, Subay Okulu ve Er Eğitim Tesisi'ni kapsayan Türk Somali Askeri Eğitim Üssü (TÜRSOM) açılmıştır. 2013'te Eş-Şebab'ın Türk Büyükelçiliği'ni hedef alması ve bir özel harekât polisinin şehit olması, Türkiye'nin kararlılığının ciddi bir sınanma geçirdiği bir hadise olarak kayıtlara geçmiştir.³⁸ Türkiye, Eş-Şebab'ın meydan okumasına en büyük Misyonu'nu Başbakan Erdoğan'ın katıldığı bir törenle Mogadişu'da açarak cevap vermiş ve

³⁵ "Türkiye'nin ilk Somali Büyükelçisi belli oldu," *Hürriyet*, 13 Eylül 2011, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiyenin-ilk-somali-buyukelcisi-belli-oldu-18719810>.

³⁶ "No: 49, 16 Şubat 2014, Ülkemizin Somali'ye yapmakta olduğu yardımlar hk.," *Dışişleri Bakanlığı*, 16 Şubat 2014, http://www.mfa.gov.tr/no_-49_-16-subat-2014_-ulkemizin-somali_je-yapmakta-oldugu-yardimlar-hk.tr.mfa.

³⁷ "THY Mogadişu Seferlerine Başladı," *BBC*, 12 Mart 2012, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/03/120306_turkish_airlines.

³⁸ "Elçiliğe hain saldırı: 1 şehit," *Milliyet*, 28 Temmuz 2013, <http://www.milliyet.com.tr/elcilige-hain-saldiri-1-sehit/gundem/detay/1742622/default.htm>.

Somali'de devletin işler hale gelmesi adına sürdürdüğü faaliyetlerinden vazgeçmeyeceğini göstermiştir.³⁹ Türkiye'nin faaliyetlerinden müteşekkiri olduklarını Somalili karar alıcılar dile getirmişlerdir.⁴⁰ TİKA'nın Mogadişu Ofisi'nin açılması, Kızılay ve AFAD başta olmak üzere acil insani yardım kuruluşlarının gerçekleştirdiği faaliyetlerin ötesinde Türkiye'nin Somali'de geçici insani yardım aktörü olarak değil kalıcı ve devlet inşa sürecinin önemli bir aktörü olacağına emaresi olarak görülmüştür.

Somaliland'la Somali arasındaki görüşmeler Türkiye'nin arabuluculuğunda yeniden başlatılarak ulusal mutabakat adına çaba sarf edilmiştir. 2020 itibarıyla Somali Eski Büyükelçisi Dr. Olgan Bekar, Somali-Somaliland Görüşmeleri özel temsilcisi sıfatıyla çözüm ve uzlaşma için çaba sarf etmektedir.⁴¹ Somalililerin asgari müşterekte buluşturulması amacıyla Somalili aktörlerin davet edildiği Somali Konferansları düzenlemiştir. Ayrıca başta Birleşmiş Milletler olmak üzere uluslararası toplantılarda Somali'ye dikkat çekilerek uluslararası kamuoyunun ilgisinin çekilmesi amaçlanmıştır. Mogadişu Havalimanı ve Deniz Limanı İşletmeleri Türk şirketler tarafından üstlenilerek Federal Hükümet'in yoksun olduğu ciddi bir maddi kaynağa ulaşması sağlanmış, Türkiye-Somali İş Konseyi teşkil edilerek hem Türk iş insanlarının Somali'de yatırım yapmaları hem de Somalili iş insanlarının Türkiye'de yatırım yapmaları adına zemin oluşturulmuştur. Türkiye'yle Somali arasındaki ticaret hacmini gösteren Tablo 2'de görülebileceği üzere ticaret hacmi aritmetik değil geometrik bir artış göstermiş, artmaya devam etmektedir. Somali'nin en çok ithalat yaptığı 2. ülke ve en çok ihracat yaptığı 5. ülke Türkiye'dir.⁴²

Cumhurbaşkanı Erdoğan, "Türkiye, tüm devlet kurumları ve sivil toplum kuruluşlarıyla resmi ve gönüllü çalışanlarıyla Somali'nin yeniden inşasına omuz veriyor. Somali, ülkemizin Afrika kıtasına yönelik bakış açısının, bizim Afrikalı kardeşlerimizle kurmak istediğimiz ilişkinin adeta sembolü olmuştur. Uluslararası toplumla ve bölge ülkeleriyle işbirliği halinde inşallah Somali huzura erene, tam

³⁹ "Cumhurbaşkanı Erdoğan Somali'de Büyükelçilik açtı, 9 anlaşmayı imzaladı," *Habertürk*, 3 Haziran 2016, <https://www.haberturk.com/dunya/haber/1248751-cumhurbaskani-erdogan-somalide-buyukelcilik-acti-9-anlasmayi-imzaladi>.

⁴⁰ "Erdoğan Somali'nin fatihi," *Anadolu Ajansı*, 12 Temmuz 2013, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/erdogan-somali-nin-fatihi/232798>.

⁴¹ Bahsedilen sıfat Sn. Büyükelçi'nin sosyal medya hesabında yer almaktadır. Olgan Bekar (@olganbekar), "Somali-Somaliland Görüşmeleri Özel Temsilcisi," Twitter Biyografisi, 20 Haziran 2019, <https://twitter.com/olganbekar>.

⁴² Yücel Akova, *Somali Ülke Bülteni* (Ankara: Ekonomi Bakanlığı, İhracat Genel Müdürlüğü, 2018), 8-9.

bir barış ve istikrar ülkesi haline gelene kadar bu çalışmalarımızı devam ettireceğiz.” sözleriyle ilişkinin mevcut durumunu izhar etmektedir.⁴³

Tablo 2: Türkiye-Somali Ticareti

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim
2001	198	318	516
2005	2,207	839	3,562
2010	4,810	1,361	6,171
2011	39,548	2,465	42,013
2012	43,788	1,165	44,953
2013	58,315	1,052	59,397
2014	62,119	1,523	63,642
2015	71,035	1,343	72,378
2016	115,882	2,156	118,038
2017	143,026	1,030	144,055
2018 (Ocak- Haziran)	88,316	3,441	91,757

Akova, Yücel. *Somali Ülke Bülteni*. Ankara: Ekonomi Bakanlığı, İhracat Genel Müdürlüğü, 2018. (Bin ABD doları)

İlişkinin yüksek seviyede tutulduğu Somalili karar alıcıların söylemlerinde de görülmektedir. Eski Somali Başbakanı Hasan Ali Khayre, “*Türk halkına minnettarız*”⁴⁴ ve Cumhurbaşkanı Farmajo, “*Türkiye bize yardım eli uzatan tek ülke oldu*”⁴⁵ açıklamalarıyla ilişkinin mevcut durumunu ortaya koyan açıklamalar gerçekleştirmişlerdir. İlişkinin boyutu karar alıcıların söylemlerinde kalan bir çerçevede değildir. Somalililer, Türkiye’yi yakından takip etmektedir ve Türk isimleri Somalililer arasında popüler isimler haline gelmiş haldedir. En bariz ve güncel örnek, ‘İstanbul’ isminin Somalili kız çocuklarına en çok verilen isimler arasına girmesidir.⁴⁶ Bahsedilen durum

⁴³ “Somali 6. Yüksek Düzeyli Ortaklık Forumu’nda Yaptıkları Konuşma,” *Cumhurbaşkanlığı*, 23 Şubat 2016, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/39904/somali-6-yuksekduzeyli-ortaklik-forumunda-yaptiklari-konusma>.

⁴⁴ “Somali Başbakanı Ali Hayri: Somali halkı sonsuza kadar Türkiye’ye minnettar kalacak,” *Anadolu Ajansı*, 28 Eylül 2017, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/somali-basbakani-alihayri-somali-halki-sonsuzakadar-turkiyeye-minnettar-kalacak/949999>.

⁴⁵ “Somali Cumhurbaşkanı Fermacu: Türkiye bize yardım eli uzatan tek ülke oldu,” *Anadolu Ajansı*, 16 Ekim 2017, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/somali-cumhurbaskani-fermacu-turkiye-bize-yardim-eli-uzatan-tek-ulke-oldu/939237>.

⁴⁶ “Somali’de kız çocuklarının popüler ismi: İstanbul,” *Anadolu Ajansı*, 7 Temmuz 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/somalide-kiz-cocuklarinin-populer-ismi-istanbul/1196335>.

Dr. Bekar'ın Somali gözlemlerinde de ortaya konulmuştur.⁴⁷ Cumhurbaşkanı Erdoğan, en son 2016'da Somali'yi ziyaret etmiştir.⁴⁸ Somali Başbakanı Khayre, 2017'de biri New York'ta ve diğeri Türkiye'de olmak üzere iki defa Cumhurbaşkanı Erdoğan'la görüşmüştür.⁴⁹ Somali Cumhurbaşkanı Farmajo ise 2017'de bir defa ve 2018'de iki defa Türkiye'yi ziyaret etmiştir.⁵⁰ 2017 sonrasında Somali'ye sunulan bütçe desteklerinin ve diğer desteklerin yanı sıra, 2020'de Somali'nin IMF'ye borcunun vadesi geçen 3.5 milyon dolarını Türkiye ödemiştir.⁵¹

3. Somali'de Yürütülen Faaliyetlerin Analiz Edilmesi

Çalışmamızda Türkiye'nin Somali'de yürüttüğü faaliyetleri 3 ana esas etrafında şekillendirdiği görülmüştür. Somali politikasını oluşturan esaslar, Türkiye'nin beklentilerine de zemin olmaktadır. 3 ana esas etrafında şekillenen ve beklentiler zeminlerinde yürütülen ilişkilerde hem Türkiye hem Somali kazançlı çıkmaktadır. Türkiye'nin Somali politikası hakkında yapılmış çalışmalar mevzubahis durumu göstermektedir. Çok fazla faaliyet bulunması sebebiyle ayrıntılı bilançoya çalışmada yer verilmemiştir. 2007'den günümüze kadar yayımlanan TİKA Faaliyet Raporları'nda ayrıntılı bilançolar bulunmaktadır.

⁴⁷ “Cumhurbaşkanı Erdoğan Somali'ye umut oldu,” *Anadolu Ajansı*, 10 Şubat 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cumhurbaskani-erdogan-somaliye-umut-oldu/1059396>.

⁴⁸ “Cumhurbaşkanı Erdoğan Somali'de,” *Cumhurbaşkanlığı*, 3 Haziran 2016, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/44254/cumhurbaskani-erdogan-somalide>.

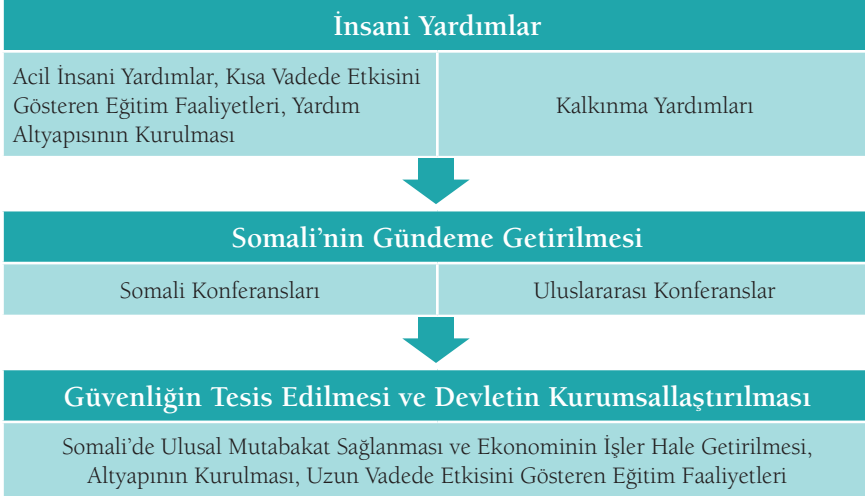
⁴⁹ “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Somali Başbakanı Hayri'yi Kabul Etti,” *Cumhurbaşkanlığı*, 20 Eylül 2017, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/83566/cumhurbaskani-erdogan-somali-basbakani-hayriyi-kabul-etti>; “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Somali Başbakanı Hayri'yi Kabul Etti,” *Cumhurbaşkanlığı*, 26 Ekim 2017, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/86102/cumhurbaskani-erdogan-somali-basbakani-hayriyi-kabul-etti>.

⁵⁰ “Somali Cumhurbaşkanı Muhammed Cumhurbaşkanlığı Külliyesinde,” *Cumhurbaşkanlığı*, 25 Nisan, 2017, <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari/365/74908/somali-federal-cumhuriyeti-cumhurbaskani-muhammed-abdullah-muhammed-farmajonun-ulkemizi-ziyareti>; “Türkiye-Afrika ilişkileri 2018'de hız kazandı,” *Anadolu Ajansı*, 23 Aralık 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiye-afrika-iliskileri-2018de-hiz-kazandi/1346417>.

⁵¹ “Türkiye, Somali'nin IMF Borcunu Ödedi,” *Dünya*, 5 Kasım 2020, <https://www.dunya.com/ekonomi/turkiye-somalinin-imf-borcunu-odedi-haberi-487913>.

3.1. Türkiye'nin Somali Politikasının Esasları ve Beklentileri

Şekil 1: Türkiye'nin Somali Politikasının Esasları

Araştırmacı tarafından Türkiye'nin faaliyetlerine göre oluşturuldu.

Türkiye'nin Somali'de ve Somali için yürüttüğü faaliyetler şekil 1⁵²'de görülebileceği üzere temelde acil insani ihtiyaçların giderilmesi, Somali'nin uluslararası kamuoyunda gündem haline getirilmesi ve Somali'de devlet inşaa sürecine katkıda bulunulması olarak üç başlık altında toplanması mümkün faaliyetlerdir. Mevzubahis üç başlık kendi içinde farklı alt başlıklara ayrılmaktadır. İnsani yardım, Somalili fertlerin hayatlarına doğrudan dokunan yardımlar ve ülkenin bütününde etkisi daha uzun sürede görülebilecek kalkınma yardımları olarak ikiye ayrılmaktadır. Somali'nin uluslararası kamuoyunda gündem haline getirilmesi, hem Somali adına çeşitli konferans ve toplantıların tertip edilmesi hem de BM gibi uluslararası örgütlerin rutin olarak gerçekleştirdiği toplantılarda Somali'ye dikkat çekilmesi olarak ikiye ayrılmaktadır. Somali devlet inşaa sürecine katkıda bulunulması ise güvenliğin tesisi, ekonominin işler hale getirilmesi, devletin kurumsallaştırılması ve Somali'de ulusal mutabakat sağlanması olarak dörde ayrılmaktadır. Türkiye'nin Somalililer nezdinde en çok karşılık gören faaliyetlerinden olan eğitim ve altyapı hizmetleri hem insani yardım hem de Somali devlet inşaa sürecine katkıda bulunulması başlıklarının altında bulunmaktadır. Kısa vadede

⁵² Şekil 1, Türkiye'nin faaliyetleri esas alınarak TİKA Faaliyet Raporları, Ulusal/Uluslararası Basında Çıkan Haberler ve Türkiye'nin Somali politikası hakkındaki değerlendirmeler esas alınarak hazırlanmıştır.

etkisini gösteren eğitim faaliyetleri ve yardım altyapısının oluşturulması insani yardıma, orta-uzun vadede etkisini gösteren eğitim faaliyetleri ve genel anlamıyla altyapının kurulması ise Somali devlet inşa sürecine dâhildir.

Türkiye'nin Somali politikasından beklentileri kısa vadeli beklentiler ve uzun vadeli beklentiler olmak üzere iki gruptan müteşekkildir. Kısa vadeli beklentiler, Türk dış politikasının hareket ve etki sahasının genişletilmesi, Afrika ülkeleriyle kuvvetli ilişkiler kurulması, Doğu Afrika'da rol kazanılması, insani yardımlar aracılığıyla uluslararası prestij kazanılması, dış politika söyleminin oluşturulmasına zemin olması ve Doğu Afrika'da müttefik kazanılmasıdır. Uzun vadeli beklentiler ise bölge ticaretinin canlandırılması ve kazanım elde edilmesi, bölge limanlarından faydalanılabilmesi ve Afrika kıtasının bugününde olduğu gibi geleceğinde de aktör olunması olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.2. Türkiye'nin Somali Politikasının Oluşturduğu Model

Şekil 2: Türkiye Yardım Modeli⁵³

Türkiye, acil insani yardımlarla kıtlığın ölümcül boyutunun etkisini azalttıktan sonra kalkınma yardımlarıyla ekonominin canlanmasına katkı sunmuş ve süreçte ulusal bir mutabakat tesis edip devleti kurumsallaştırarak istikrarlı bir Somali'ye ulaşmak amacıyla hareket etmiştir. Maksada ulaşabilmek için sadece kendi imkânlarının yeterli olmadığını bilen Türkiye

⁵³ Şekil 2, Türkiye'nin faaliyetleri esas alınarak TİKA Faaliyet Raporları, Ulusal/Uluslararası Basında Çıkan Haberler ve Türkiye'nin Somali politikası hakkındaki değerlendirmeler esas alınarak hazırlanmıştır.

eş zamanlı olarak gündemi Somali olan uluslararası toplantılar tertiplemiş ve uluslararası toplantılarda durumu dile getirerek Somali'ye dikkat çekmiş ve dünyayı Somali'ye yardım etmeye çağırmıştır. Araştırmacı tarafından Şekil 2'de 'Türkiye Yardım Modeli' olarak adlandırılan model, ciddi bir maddi kaynak ayırmak, doğrudan sahada kendi personeliyle faaliyet yürütmek, muhataplarının ihtiyaç ve isteklerine göre ajanda güncellemek, muhatabına saygıyla davranmak, altyapı hizmetlerine doğrudan girişmek, eğitim alanında farklı alan ve seviyelerde ciddi bir nüfusa olanak sunmak, söylemleriyle değil eylemleriyle öne çıkmak, herhangi bir tarafa yaslanmadan amacına yürümek, faaliyetlerini gerçekleştirirken uğrayabileceği zararı göze almak, sorunu çok boyutlu ele almak, üstyapı faaliyetlerine girişmek ve karar alıcıların ciddiyetle yaklaşımı unsurlarından oluşmaktadır.

3.3. Türkiye'nin Somali Devlet İnşa Sürecine Etkisi

Somali'de uluslararası hukukta devlet olmanın gerektirdiği kurucu unsurların tamamından yetersiz miktarda bulunduğu görülebilmektedir. İnsan topluluğu, ülke ve egemenlik olarak ifade edilecek unsurların niteliğinin ve niceliğinin tam olmayışı, araştırmacının çalışması esnasında ulaştığı kanaati içermektedir. Somali'yi oluşturan insan topluluğu esasında ciddi bir düzensizlik içermektedir. Somali'de güvenlik tesis edilemediğinden dolayı yüksek sayıda nüfus yurtdışında göçmen, mülteci ve sığınmacı statüsünde bulunmaktadır. Somali'deki nüfus devletin yetersizliği sebebiyle öğrenilememektedir ve nüfusun ciddi bir kısmı göçebe olduğundan nüfusun yatay hareketliliğine, devletin ihtiyaçları uyarınca müdahale edilememektedir.

Somali'de ülkeyi oluşturan kara, hava ve deniz sahaları üzerinde komşu ülkelerle anlaşmazlık söz konusudur. Devletin yetersizliği sebebiyle kara sınırları, deniz sınırları ve hava sınırları gereken ehemmiyette kontrol edilememektedir. Federal Hükümet, belirlenmiş sınırlar içinde tam bağımsızlığını ve egemenliğini tesis edecek güçten mahrum olarak varlığını sürdürmektedir. Somaliland, Federal Hükümet'in kendi üzerindeki otoritesini tanımamakta ve bağımsızlık iddiasıyla varlığını sürdürmektedir. Komşu ülkelerin silahlı kuvvetleri kendi ülkelerinin çıkarları uyarınca Somali'de her türlü sınır ihlalini gerçekleştirmekte, radikal selefi terör örgütleri Somali'nin belirli bölgelerinde alan hâkimiyetine sahip olarak bulunmakta ve ülkenin tamamında terör eylemi yapacak kapasitede varlığını sürdürmektedir. Somali kara sahasını BM'nin ve AB'nin gözetiminde AfB'ye üye ülkelerin oluşturduğu Afrika Birliği Somali Misyonu (AMISOM) kontrolü

altında tutmaya çalışmaktadır. Somali deniz sahasını BM'nin gözetiminde uluslararası toplum kontrolü altında tutmaktadır. Araştırmacıya göre Somali'nin uluslararası hukukun devletin kurucu unsurlarına tam olarak sahip olamayışı en temelde Morgenthau'nun tasnif ettiği haliyle ulusal gücünü oluşturan unsurları doğru bir biçimde kullanmaktan mahrum oluşuyla alakalıdır. Türkiye'nin yürüttüğü faaliyetler, Morgenthau'nun ulusal gücü oluşturan unsurlar olarak tasniflediği öğelerin geliştirilmesine dair faaliyetler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye'nin Somali'de tarım okulu açması, balıkçılık konusunda çeşitli eğitim programlarını desteklenmesi, Somali'nin coğrafyasından faydalanma kapasitesinin geliştirilmesi ve artırılmasına yönelik doğrudan faaliyetlerdir. Somali'nin doğal kaynaklarından faydalanma kapasitesinin geliştirilmesine yönelik Türkiye'nin doğrudan bir faaliyeti yoktur ancak 2020 itibariyle Somali Hükümeti, Türkiye'yi Somali'de petrol arama çalışmalarına katılması için davet etmiş haldedir. Türkiye'nin şehirlerde çeşitli altyapı projeleri gerçekleştirmesi endüstriyel kapasitenin geliştirilmesine yönelik olmamakla birlikte temelde endüstrinin inşasına yönelik doğrudan bir faaliyettir. TÜRK SOM aracılığıyla Somali Ordusu'nun teşkili, TÜRK SOM'da eğitim almış Somalili personele verilen askeri donanımlar ve TSK'nın Türkiye'de Somalili askeri personele verdiği eğitimler hem Somali askeri kapasitesinin hem de askeri hazırlılık kapasitesinin geliştirilmesine yönelik doğrudan faaliyetlerdir.

Türkiye'nin 2011'den bu yana gerçekleştirdiği insani yardımların tamamı Somali nüfusunu içinde bulunduğu zor şartlardan daha iyi şartlara taşıma gayesi güttüğünden Somali nüfusunun korunmasına yönelik doğrudan faaliyetler olarak görülmektedir. Bilhassa sağlık alanında yapılan yardım ve yatırımlar nüfusun sağlığını kazanması ve korumasına yönelik oluşuyla Somali'nin nüfusundan faydalanma kapasitesini geliştirmeye yönelik doğrudan bir faaliyettir. Türkiye Bursları başta olmak üzere birçok programla ilkokul düzeyinden doktora düzeyine kadar sunulan ve Türkiye'de eğitim içeren burs programları, farklı ihtisas sahalarında görev yapan Somalili personellere verilen uzmanlık eğitimleri, Somali'deki Türkiye'ye bağlı okulların faaliyetleri, Somalililere dil öğretimi hizmetleri ve Somali'de tarım ve balıkçılık alanında yerli halka sunulan eğitim programları doğrudan Somali nüfusunun niteliğini geliştirmeye yönelik faaliyetlerdir.

Somalililerin kendi içinde sürekli bir mücadele içinde olmasına rağmen dışarıdan gelen düşmana yönelik bir birliktelik içine girdiği ve dışarıya karşı birlik olma durumunun Somali ulusal karakterinin önemli bir bile-

şeni olduğu araştırmacı tarafından Somali tarihi incelenirken görülmüştür. Türkiye'nin arabuluculuğunda Ankara Bildirisi'nin imzalanarak Somali'yle Somaliland arasında uzlaşının ilk adımı olan iletişimin kurulması ve Türkiye'nin Somali'yi en iyi bilen üst düzey dışişleri personelinin iki taraf arasındaki görüşmelerin özel elçisi olarak atması, Somali ulusal karakterinin kapasitesinin geliştirilmesine yönelik doğrudan bir faaliyettir.

Türkiye'nin sahada kendi personeliyle faaliyet yürütmesi, meseleye dair ciddiyetini en üst düzey karar alıcıların Somali'yi ziyaretiyle göstermesi ve Somalililere uluslararası hukuk teamüllerinin ve insani nezaket kurallarının gerektirdiği hassasiyetlerle yaklaşması Somali ulusal maneviyatını geliştirmeye yönelik doğrudan faaliyetlerdir. Morgenthau'nun gücün bileşenleri içinde en çok önem verdiği diplomasinin niteliği unsuru adına da Türkiye hem doğrudan hem dolaylı birçok faaliyet yürütmektedir. Morgenthau'nun diplomasinin niteliğiyle kastettiği esasında bir ülkenin karar alıcılarının yürüttüğü politikalarıdır. Belirli bir devlet geleneğinin, yerleşmiş kurumların ve liyakat sahibi personelin nitelikli diplomasini ortaya çıkarttığı Morgenthau tarafından ifade edilmektedir. Türkiye'nin coğrafya, endüstriyel kapasite, askeri kapasite, askeri hazırlık kapasitesi, nüfus ve niteliği, ulusun karakteri ve ulusun maneviyatı unsurlarının geliştirilmesine yönelik doğrudan faaliyetlerinin bütünü, Somali'de nitelikli bir diplomasi ortaya çıkartacak belirli bir devlet geleneğini, yerleşmiş kurumları ve liyakat sahibi personeli oluşturacak doğrudan faaliyetlerdir. Ayrıca Türkiye, dünyada çok az milletin sahip olduğu derinlikte bir devlet ve hariciye geleneğine sahiptir. Somali'de devlet inşasında esas mesele, Türkiye'nin sahip olduğu geleneği Somali'ye aktarımı ve Somalililerin Türkiye'nin sahip olduğu geleneği kabulü meselesidir. Türk ve yabancı araştırmacıların Türkiye'nin Somali'de yürüttüğü faaliyetlerin, Somalililer nezdinde olumlu bir karşılığı bulunduğu çıkarımında ittifak ettiği görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin Somali'de başarılı bir devlet inşa sürecinin altına imza atması için gereken şey, mevcut faaliyetlerini derinleştirmesi ve arttırarak sürdürmesidir.

Türkiye'nin Somali Ulusal Gücünü geliştirmeye yönelik doğrudan ve dolaylı faaliyetlerinin devletin uluslararası hukuktaki kurucu unsurlarını Somali'de şamil hale getirme potansiyeli taşıdığı araştırmacı tarafından görülmüştür. Somali'nin güvenli bir hale getirilmesi, ekonomisinin işlerliğinin artırılması, Federal Hükümet'in ülkenin tamamında egemen olması ve Somali nüfusunun eğitim düzeyinin artırılması, Türkiye'nin Somali'de gerçekleşmesini beklediği değişimlerdir. Somali Ordusu'nun teşkili ve nü-

fusunun eğitime kavuşturulması orta vadede Somali'nin nüfusunun düzensizliğini ortadan kaldırma potansiyeli taşımaktadır. Federal Hükümet'e bağlı güçlü bir ordunun ve çeşitli alanlardaki uzman personelin varlığıyla Somali kara, deniz ve hava ülkesinin korunaklı bir hale gelmesi orta vadede mümkün görülmektedir. Nüfusun düzensizliği sorunu aşıldıktan ve kara, deniz, hava ülkesinin emniyeti tesis edildikten sonra ise Federal Hükümet'in ülkenin tamamında bağımsız ve egemen bir konuma yükselmesi beklenmektedir. Orta vadede beklentiler gerçekleştirdiği takdirde Somali, uluslararası hukuktan doğan hak ve yükümlülüklerini tam olarak kullanma ve koruma kapasitesine erişecektir.

Bütün bunlarla birlikte devlet inşa süreci, orta ve uzun vadede gerçek sonuçların elde edildiği bir stratejinin uygulanmasını gerektirmektedir. Fund For Peace tarafından hazırlanan kırılğan devletler sıralamasında Somali, Türkiye'nin faaliyet yürütmeye başladığı tarih olan 2011'den bu yana en kırılğan birinci veya en kırılğan ikinci devlet olma hüviyetini haizdir.⁵⁴ Dolayısıyla Türkiye'nin çabaları gelecek adına büyük potansiyeller taşımasına ve 21 sene sonra kurulan hükümetin kalıcılık kazanmasına vesile olmasına rağmen hâlihazırda en büyük ölçekte ciddi bir değişim gerçekleştirip Somali'nin dünyanın en kırılğan devletlerinden biri olma durumunu değiştirememiştir. Daha doğru bir ifadeyle Türkiye'nin, Somalililerin ve uluslararası toplumun faaliyetleri Somali'nin kırılğan bir devlet olmaktan çıkmasına henüz yetmemiştir.

3.4. Türkiye'nin Somali Politikası Hakkındaki Değerlendirmeler: Övgüler ve Eleştiriler

Dr. Kerem Kınık, Türkiye'nin nevi şahsına münhasır bir yardım modeline sahip olduğunu ve kendi modelini uygulayarak istediği hedeflere diğer aktörlerden daha hızlı ulaştığını söylemektedir.⁵⁵ Somalili akademisyen Afyare Abdi Elmi, Türkiye'yi Somali'de başarılı kılan modelin, üst yönetimin kararlılığı, doğrudan bölgede çalışmak ve insani yardım, kalkınma ve kurumsallaşma üçlüsünden müteşekkil bütüncül yaklaşım modeli olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶ Gazeteci Julia Harte, Türkiye'nin Somali'deki faaliyetlerini değerlendiren çalışmasında birçok kişiyle Türkiye'nin Somali'deki

⁵⁴ Fragile State Index, *Fund For Peace* (Washington: 2019), 26-33.

⁵⁵ "Türk Kızılayı Genel Başkanı Kınık: Türk tipi yardım özgün bir model," *Anadolu Ajansı*, 19 Ağustos 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turk-kizilayi-genel-baskani-kinik-turk-tipi-yardim-ozgun-bir-model/1235446>.

⁵⁶ Elmi, *Somali*, 11-17.

durumunu görüşmüştür. Harte'nin görüştüğü Somalili diplomat Abukar Arman, Türkiye'nin 21 senedir hiçbir aktörün yapamadığını başardığını ve başarıya, altyapı çalışmalarını doğrudan Türkiye'den gelen personelin istihdamı ve Somalililerle iş birliğiyle ulaşıldığını, Türkiye'nin çabalarının ekonominin düzelmesine ve toplumun canlanmasına hizmet ettiğini ifade ederek bilhassa eğitim alanında yapılan yardımları öne çıkarmıştır. Harte'ye göre Erdemli Politika Doktrini'nin ilk uygulama sahası Somali olmuştur. Buna göre, Türkiye'nin kendisinden zengin ülkelerden daha fazla yardımı kısa sürede toplaması ve doğrudan ulaştırması, Türkiye'yi Somali'de eşsiz bir konuma yükseltmiştir. Harte'ye göre Türk personelin Mogadişu'da yürüttüğü faaliyetler, durumun uluslararası toplumun tahmin ettiği kadar kötü olmadığını göstererek diğer aktörleri hizmetlerini Mogadişu'ya taşımaya sevk etmiştir. Ayrıca Somalili genç nüfusa sunulan burs imkânlarının yüksekliği Somali'de daha evvel görülmemiş bir boyutta olduğundan Türkiye'ye olan sevgiyi arttırmıştır.⁵⁷ Akademisyen Pınar Akpınar ise Türkiye'nin Somali politikasının Somali'nin uluslararası izolasyonunu sonlandırmak, geniş çaplı insani yardımda bulunmak, altyapıyı geliştirecek projeleri uygulamaya almak, Somali ve Afrika Birliği güçlerini destekleyerek güvenliği tesis etmek ve siyasal uzlaş zemininin oluşumunu destekleyerek Somali'nin birliğini savunmak üzere beş bileşenden oluşan bir içeriğe sahip olduğunu savunmaktadır.⁵⁸

Araştırmacı Mahad Wasuge ise, Türkiye'nin Somali'de az imkanla çok iş başardığını savunmakta ve bunu kendine has ve başka aktörlerin daha önce Somali'de tercih etmediği yöntemine borçlu olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹ Wasuge'ye göre Türkiye'nin Somali'ye bakışı Afrika'nın bir parçası olmakla sınırlı değildir ve Somali'nin Arap Ligi'nin ve İslam Konferansı Örgütü'nün üyesi olması da Türkiye'nin Somali'ye yönelik politikasını etkilemiştir. Türkiye'nin Somali'deki eski sömürge aktörlerle arasına mesafe koyması, kalkınma, barış ve ticareti birlikte ele alan çoklu bir modeli benimsemesi bu durumun oluşmasında etkili amillerdir. Ayrıca Wasuge'ye göre Türkiye'nin Somali politikası, Türk Dış Politikası'nda yeni bir model olan, siyasal ve sosyo-ekonomik grupların, ticaret birliklerinin, sivil toplum örgüt-

⁵⁷ Julia Harte, "Turkey Shocks Africa," *World Policy Journal* 29, no. 4 (Kış, 2012/2013): 29-36.

⁵⁸ Pınar Akpınar, "Turkey's Peacebuilding in Somalia: The Limits of Humanitarian Diplomacy," *Turkish Studies* 14, no. 4 (2013): 740

⁵⁹ Mahad Wasuge, *Turkey's Assistance Model in Somalia: Achieving Much With Little* (Mogadishu: Heritage Institute, 2016), 5-7.

lerinin ve meseleyle ilişkili diğer kurumların ortaklığında hazırlanan dış politika stratejisi için bir test sahasıdır.⁶⁰ Wasuge'ye göre Türkiye, diğer aktörlere kıyasla, bürokratik süreçleri değil hızlıca işi yapmayı önemsemektedir. Türkiye, doğrudan sahada kendi personeliyle çalışmaktadır; faaliyetlerinin tematik çokluğu sebebiyle çoğunluğun görebildiği, ulaşabildiği ve fark yaratan işler yapabilmektedir; diğer aktörlerin çok taraflılığının aksine tek başına faaliyet yürütmektedir; kültürel olarak diğer aktörlere kıyasa avantajlıdır ve ticari ilgisini gizlememektedir.⁶¹

Dr. Olgan Bekar, Türkiye'nin Somali'de herhangi bir gruba yaslanmadan ve rekabet etmeden meşru hükümeti muhatap alarak çalıştığını ve bunu bilinçli olarak tercih ettiğini ifade etmiştir.⁶² Akademisyen Oktay Bingöl, Türkiye'nin vaat eden değil icra eden bir tutumla ve uzlaşmacı bir tavırla Somali'de hareket ettiğini ve Türkiye'nin tavrının Somalililer nezdinde karşılık bulduğunu savunmaktadır.⁶³ Araştırmacı Mehmet Özkan ise, Türkiye'nin siyasi retorik yerine doğrudan acil ihtiyaçları bölgede bizzat sahibine ulaştırmasının Türkiye'nin Somalililer tarafından kabulünü getirdiğini ifade etmektedir.⁶⁴ Ayrıca Türkiye'nin Somalili muhataplarına Batılı aktörlerin aksine uluslararası teamüllere ve nezaket kurallarına riayet eden bir tutumla yaklaşmasının olumlu bir getirisi olduğunu söylemektedir.⁶⁵ Akademisyen Ahmet Yükleyen ve Mohammed Zulkarnain, Türkiye'nin kendisine has metodunun Somalililer tarafından mutlulukla karşılandığını ve Türkiye'nin Somalililerin ihtiyaçlarına göre yardım götürdüğünü ifade etmişlerdir.⁶⁶ Araştırmacı David Shinn, Somalililer nezdinde Türkiye'nin Somali'de gerçek yardım arzusuyla bulunan bir ülke konumunda olduğunu ve Türkiye'nin sahip olduğu konumun Türk STK'ların güçlü desteğiyle kısa sürede ciddi işler yapılmasıyla elde edildiğini ifade etmiştir.⁶⁷

⁶⁰ Wasuge, Turkey's, 8-12.

⁶¹ Wasuge, Turkey's, 20-26.

⁶² "Türkiye'nin Mogadişu Büyükelçisi Bekar: Biz Somali'de hiçbir aktörle rekabet içinde olmadık," *Anadolu Ajansı*, 1 Ağustos 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/10-buyukelciler-konferansi/-turkiyenin-mogadis-u-buyukelcisi-bekar-biz-somalide-hicbir-aktörle-rekabet-icinde-olmadik/1233889>.

⁶³ Oktay Bingöl, "Somali'de Barış ve Kalkınma Sürecinde Türkiye'nin Rolü," *Gazi Akademik Bakış* 7, no. 13 (2013): 99.

⁶⁴ Mehmet Özkan, *Doğu Afrika Jeopolitiği ve Türkiye'nin Somali Politikası* (İstanbul: SETA Yayınları, 2014), 84.

⁶⁵ Özkan, *Doğu Afrika*, 110.

⁶⁶ Ahmet Yükleyen ve Mohammed Zulkarnain, "Turkey's Foreign Policy in Somalia," *Journal of Caspian Affairs* 1, no. 2 (2015): 108-109.

⁶⁷ David Shinn, "Turkey's Engagement in Sub-Saharan Africa Shifting Alliances and Strategic Diversification," *Chatham House Research Paper*, (2015): 8-9.

Akademisyen Brendon Cannon ise, Türkiye'nin her türlü riski göze alarak Somali'de doğrudan faaliyet yürütmesini tüm aktörlerin hayranlıkla takdir ettiği bir durum olarak dile getirmiştir. Ayrıca Cannon'a göre Türkiye'nin doğrudan kendi personeliyle sahada faaliyet yürütmesi, Somali için ayrılan kaynakların araçlar elinde erimesinin önüne geçtiği için Türkiye'ye başarıyı getirmiştir.⁶⁸ Aktarılan yorumların ve tablolastırılan verilerin ışığında Türkiye'nin ciddi bir kaynakla yardım yapmasına rağmen faaliyetlerinin başarılı olarak nitelenebilmesinin sahip olduğu metot ve tutumla doğrudan alakalı olduğu görülmektedir. Türkiye, kendisinden daha fazla maddi kaynakla faaliyet yürüten aktörlere nazaran daha çok takdir ve kabul görmüştür. Tablo 3'te Somali'ye en çok yardım yapan aktörler görülmektedir.

Tablo 3: Somali'ye En Çok Yardım Yapan Aktörler (Milyon dolar)⁶⁹

Aktörler/Yıllar	2014	2015	2016	2017	2018	Toplam
1. ABD	319,86	301,25	228,2	433,5	63,3	1.346,11
2. İngiltere	156,09	195,69	215,1	257,9	154,6	979,38
3. AB	189,19	264,47	206,7	288,6	-	945,96
4. Türkiye	75,4	314,8	59,63	60,6	Bilinmiyor	510,43
5. Almanya	55,32	24,31	132,5	138,9	2,8	353,83
6. İsveç	75,47	58,16	63,7	63,8	50	311,13
7. Danimarka	37,15	32,86	46	49,6	37,9	203,51
8. Norveç	52,99	40,04	38,8	52,8	-	184,63
9. Japonya	39,68	48,71	25,4	28,5	-	142,29
10. İtalya	18,93	26,42	23	28,2	27,6	124,15
11. İsviçre	20,32	22,43	22,7	20,9	14	100,35
12. Finlandiya	29,71	14,5	20,7	17	9,1	91,01
13. Hollanda	10,86	17,87	21,3	26,8	10,5	87,33

Somali Ekonomik Kalkınma Planlama ve Yatırım Bakanlığı 2016 ve 2018 Raporlarından derlenmiştir.

⁶⁸ Brendon Cannon, "Deconstructing Turkey's Efforts in Somalia," *Bildhaan*, no. 16 (2016): 107.

⁶⁹ "Aid Flows in Somalia: Analysis of aid flow data," *Ministry of Planning, Investment and Economic Development Federal Republic of Somalia* (Mogadişu: 2018); "Aid Flows in Somalia Analysis of aid flow data 2016," *World Bank Group* (Mogadişu:2016). Türkiye miktarları TİKAnın açıkladıklarıdır.

Araştırmacı, insani yardımların önemini görmekte birlikte Türkiye'nin Somali'deki en önemli eyleminin Somali Ordusu'nun teşkili adına TÜRK-SOM'da yürüttüğü faaliyetler olduğunu düşünmektedir. Somali sorunu parantezi içindeki problemlerin hepsinin temelinde devletin otoritesinin tesis edilememiş olması yatmaktadır. Türkiye'nin Somali Ordusu'nu teşkil çabaları, çeşitli süreçleri Somali'de ve çeşitli süreçleri Türkiye'de tamamlanan kapsamlı bir eğitim vermesiyle, eğittiği personeli BM silah ambargosunun kısıtlamalarını dikkate alarak silahlandırmasıyla, eğitilecek askerleri kabile ayırımına göre belirlemiyor olmasıyla ve eğitime alınan personelin maaşlarını Somali Federal Hükümeti aracılığıyla ödemesiyle diğer ülkelerin çabalarından doğrudan ayrılmaktadır. Aynı zamanda Türkiye'nin Somali'de "işgalci", "kolonizatör" ve "ekonomik çıkar peşinde" olmayan görüntüsü Somali Ordusu'nun teşkili çabalarını daha önemli kılmaktadır. Geçmişte kalan bağların olumlu olarak görülüyor olması, 2011 kılığında Başbakan Erdoğan'ın bizzat Mogadişu'ya gitmesi ve Türkiye'nin geçtiğimiz süre zarfında gerçekleştirdiği faaliyetlerin başarılı addedilmesi etkenleri, TÜRK-SOM tarafından eğitilmiş askerlerin Somali'de kabul görmesine fayda sağlayacak etkenlerdir.

Araştırmacı Michael Asiedu, TÜRK-SOM'u üs olarak nitelemiş olma hatasına düşmekle birlikte TÜRK-SOM'la eğitilecek askerlerin başta Eş-Şebab olmak üzere düşman ve silahlı unsurlara karşı yürütülen mücadelenin kabile anlayışından uzak olarak kurumsallaşmış merkezi bir kuvvetle yönetilmesine imkân vereceğini, Federal Hükümet'in kontrol ettiği alanın genişlemesine katkıda bulunarak Somali'de merkezi hükümetin güç kazanmasına hizmet edeceğini ve AfB askerlerinin çekilmelerinin ardından oluşacak otorite boşluğunu Federal Hükümet'in lehine doldurarak hükümeti güçlendireceğini ifade etmiştir. Ayrıca Asiedu'ya göre Türkiye'nin kendi iç problemlerine rağmen kararlılıkla sürdürdüğü Somali politikası, Türkiye'nin Somali öze- linde Afrika'ya verdiği önemin açık emaresidir.⁷⁰

Olumlu gelişmelerle birlikte eleştirilmesi gereken yönler olduğunu ve Türkiye'nin daha farklı bir tutum ve politika takip etmesi gerektiğini ifade eden değerlendirmeler de mevcuttur. Türkiye'nin Somali'deki varlığına yönelik ilk ciddi eleştiri 2012'nin son çeyreğinde Uluslararası Kriz Grubu (ICG) tarafından kaleme alınmıştır. Somali sorununun uluslararası toplum tarafından yirmi senedir çözülmeye çalışılan bir sorun olduğu önermesiyle

⁷⁰ Michael Asiedu, "Turkey-Africa Relations: Spotlight on Somalia," *Policy Update Gpot*, no. 14 (Kasım 2017): 1-3.

başlayan değerlendirme, Türkiye'nin hızlı ve etkili bir giriş yaptığını belirtmekle birlikte süreçte tek başına hareket etmesinin mümkün olmayacağını iddia etmiştir. Türkiye'nin kabile dinamiklerini bilmeden hareket ettiğini ve Somalili aktörlerin bundan dolayı haksız kazanımlar elde ettiğini, Türkiye'nin devlet kaynakları ve Türk STK'ların güçlü yardım altyapısıyla Somali'ye giriş yapmasının Somalililerin beklentilerini çok yükselttiğini ve Türkiye'nin Somali'de oyun kurucu bir pozisyonda olmasının hem kendisi hem Somalililer tarafından istendiğini belirten değerlendirme esasında Türkiye'ye belirli bir yön ve amaç verme amacını barındırmaktadır. ICG, Türkiye'den sarıh, gerçekçi ve uzun vadeli bir Somali stratejisiyle hareket etmesini, AMISOM'a destek olmasını, Eş-Şebab tehlikesine karşı tetikte olmasını, süreçte uzman sayısını artırarak uluslararası aktörlerle iş birliğine gitmesini istemiştir. Ayrıca politikası yürütürken Somalili aktörler tarafından manipüle edilmeden ve Somali iç siyasetine karışmadan faaliyetlerini sürdürmesini, faaliyetlerini Mogadişu dışına genişletmesini, Somali diasporasının dönüşünü de kapsayan bir kurumsallaşmaya ağırlık vermesini, demokrasiyi işletecek unsurlara yatırım yapmasını, BM'nin barışı inşa faaliyetinde aktif rol oynamasını, Somalililerin beklentileri konusunda makul davranmasını, Somali'de belirli grupların orantısız büyümesini engellemek adına taşeron faaliyetlerini şeffaf ihalelerle yaptırmasını istemiştir. Bunların yanı sıra ICG değerlendirmesinde, Türkiye'den barış ve uzlaşma çabalarına personel desteği ve maddi destek sunmasını, Somali'deki yaygın yardım yolsuzluğuna dikkat ederek şeffaf ve denetlenebilir bir biçimde yardımlarını ulaştırmasını, Somali'de federal sisteme uygun profesyonel bir polis gücü kurma çabalarına destek olmasını ve yardımların aynı yönde ve yerde yoğunlaşmasının önüne geçmek adına Somali'deki diğer aktörlerle koordinasyon içine girmesini istediklerini dile getirmişlerdir. ICG, Somali'de yatırım yapacak Türk iş insanlarıyla Somalili iş insanları arasında denge kurulmasının zorunluluk olduğunun altını çizerek Türkiye'nin tüm faaliyetlerindeki harcamalarında Londra ve İstanbul Konferansları'nda kabul edilen Ortak Mali Yönetim Kurulu'na uygun şekilde davranması gerektiğini belirtmiştir.⁷¹

Pınar Akpınar ise, Türkiye'nin salt arabuluculuk, barışın inşası ve insani diplomasi sebepleriyle bölgede bulunmadığını, tüm bunların yanı sıra bölgede ve kıtada güç ve çıkar elde etme arzusunun da süreci beslediğini

⁷¹ "Assessing Turkey's Role in Somalia," *International Crisis Group, Policy Briefing*, 8 Ekim 2012, <https://www.crisisgroup.org/africa/horn-africa/somalia/assessing-turkey-s-role-somalia>.

savunmuştur.⁷² Akpınar'a göre Türkiye, bölgesel konumunu, uluslararası siyasetteki mevkiini korumak ve geliştirmek istemekte, Doğu Afrika'da ve Afrika kıtasının tamamında etkin bir rol peşinde gitmekte, arabuluculuk ve barışın inşası gibi insani diplomasi yöntemlerinin aldığı kamuoyu desteğini bu amaçla da kullanmaktadır.⁷³

2014'ten itibaren eleştirilerin sayısının artmaya başladığı görülmüştür. Türkiye'nin Mogadişu'da gösterdiği etkinliği Somali'nin geri kalanında göstermediği, uluslararası aktörlerle işbirliğine gitmeden kendi başına hareket ettiği, Somali'nin iç dinamiklerini dikkate almadan hareket ettiği, diğer aktörlerin yoğunlaştığı alanlarda faaliyet yürüttüğü ve burs sağlanan Somalili öğrencilerin bir kısmının dini eğitime yönlendirildiği iddiaları Oktay Bingöl tarafından dile getirilmiştir.⁷⁴ Dr. Abdurrahim Sıradağ, iç savaşın sürüyor olmasının, Kenya-Etiyopya-Somali arasındaki gergin ilişkilerin Türkiye'nin faaliyetlerine etkisinin, Somali özelinde Afrika'yı bilen Türk uzman sayısının yetersizliğinin, Somali'yle tesis edilmiş ilişkilerin Türk iç siyasetinin dinamiklerine bağlı oluşunun ve Eş-Şebab'ın doğrudan Türkiye'yi hedef görüyor oluşunun aşılması gereken temel meydan okumalar olduğunu iddia etmiştir.⁷⁵

Mehmet Özkan, Somali'nin Türkiye'nin Afrika politikasından bağımsız düşünülemediğini altını çizerek sonuçların tüm Afrika politikasına sirayet edeceğini, uluslararası toplumun Somali sorununu çözmekte isteksiz olduğunu ve 2011 sonrasında Türkiye'nin etkinliğiyle dikkat çektiği Somali'de Türkiye'nin çabalarını boşa çıkarabileceğini önemli uyarılar olarak sunmuştur. Türkiye'nin meşru hükümet dışında muhatap kabul etmemesinin gelecekte sorun teşkil edebileceğini, Somaliland'la yüksek seviyede ilişki kurulması gerektiğini, Türkiye'nin Somali politikasını sürdürülebilirlik merkezinde tutması gerektiğini, ilk yılların aksine artık teorik altyapıyla hareket edilmesinin iktiza ettiğini, Eş-Şebab tehdidine karşı hazırlıklı olunması gerektiğini belirtmiş ve önlem alınmasının yerinde olacağını savunmuştur. Ayrıca uzman personel ihtiyacının çeşitli teşviklerle çözülmesinin Somali politikasını olumlu etkileyeceğini, Somali özel temsilcisi atanmasının yerinde bir adım olacağını, kurumlarda "Somali Yorgunluğu" sendromu-

⁷² Akpınar, "Turkey's," 746-748.

⁷³ Akpınar, "Turkey's," 750-751.

⁷⁴ Bingöl, "Somali'de," 100-102.

⁷⁵ Abdurrahim Sıradağ, "Türkiye-Somali İlişkileri: Sebepler, Dinamikler ve Meydan Okumalar," içinde *Ortadoğu Yılığ 2016*, ed. Kemal İnat ve Muhittin Ataman (Ankara: Kadim Yayınları, 2017), 709-710.

nun ortaya çıkmasının engellenmesi gerektiğini, Somali sorununun küresel ve bölgesel boyutlarını dikkate alarak hareket edilmesinin yerinde olacağını, uluslararası aktörlerle işbirliğine gidilmesinin Batı kaynaklı eleştirileri azaltacağını ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin Somali'de açıkça Türkiye aleyhinde çalıştığını ve bu duruma önlem alınmasının mecburiyet olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶

Mahad Wasuge'ye göre ise Türkiye'nin faaliyet ve hizmetleri Mogadişu ve çevresinde kısıtlanmıştır ve Somali'deki kurumlarla ve Somalili kurumlarla yeterince bilgi paylaşılmamaktadır.⁷⁷ Ahmet Yükleyen ve Mohammed Zulkarnain, Türkiye'nin Somali'nin iç dinamikleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığını, doğrudan Somali'de bölgede faaliyet yürütmesinin Nairobi merkezli çalışan ülke ve kuruluşları rahatsız ettiğini, Türkiye'nin AMISOM'u desteklemek yerine doğrudan Somali Ordusu'nu yetiştirme faaliyetine başlamasının AB, ABD ve diğer aktörleri rahatsız ettiğini, Somali iç siyasetine örtük olmakla beraber karıştığını, Somali Eğitim Bakanlığı'nın dâhil edilmediği bir süreçle bursiyer öğrencilerin seçilmesine Somali'den tepkiler olduğunu aktarmışlardır.⁷⁸

David Shinn, Türkiye'nin Sahraaltı Afrika ülkeleriyle 2010 sonrası geliştirilen ilişkilerde BM Güvenlik Konseyi geçici üyelik desteklerini elde etmek amacının taşındığını, Doğu Afrika'da etkili bir aktör olma isteğinin Somali'yle kurulan ilişkilerde önemli bir mevki işgal ettiğini, Türkiye'nin yeterli uzmana sahip olmadan hareket ettiğini ve Somali'deki Türkiye etkinliğinin Türk siyasi karar alıcılarla yakından ilişkili olduğunu iddia etmiştir.⁷⁹

Brendon Cannon, Türkiye'nin Somali'deki varlığının sebebinin Somali'de yürüteceği faaliyetlerle elde edeceği prestij ve hareket sahası olduğunu iddia etmiştir. Cannon'un iddiasına göre 2011'de başarısızlığı göze alarak Somali'de etkinliğe başlayan Türkiye, başarılı olarak geleneksel etki sahasının dışında kritik bir bölgede önemli bir mevkie yükselmiş ve Somali'yi kendine çoğu alanda 'bağımlı' hale getirmiştir. Bu perspektifle Cannon, Türkiye'nin Somali'deki varlığını aynı dine mensubiyetle, ortak geçmişle ve hayırseverlikle değil Somali'de elde edeceği siyasi kazanımlarla ve kendi ürün ve hizmetleri için pazarını genişletme arzusuyla açıklamıştır.⁸⁰ Ayrıca,

⁷⁶ Özkan, "Doğu Afrika," 112-118.

⁷⁷ Wasuge, *Turkey's*, 27.

⁷⁸ Yükleyen ve Zulkarnain, "Turkey's," 111-113.

⁷⁹ Shinn, "Turkey's Engagement," 5-7, 17.

⁸⁰ Cannon, "Deconstructing," 99-103.

Türkiye'nin doğrudan Federal Hükümet'le çalışıyor olmasının kendisine Somali iç siyasetine müdahil olma imkânı kazandırdığı iddiasını dile getiren Cannon, Türkiye'nin Federal Hükümetle kurduğu iyi ilişkilerin Türk yatırımcıların 'kazançlı' anlaşmalar yapmasını beraberinde getirdiğini savunmaktadır.⁸¹

Türkiye'nin Somali'deki varlığına dair yapılan yorumların tamamı göz önüne alınarak eleştirilerin incelemesi yapıldığında bazılarının haklı bazılarının haksız eleştiriler olduğu görülmüştür. Türkiye'nin Somali'deki etkinliğinin ekonomik çıkar elde etme ve BM Güvenlik Konseyi üyeliğinde destek alma amacına yönelik olduğu iddialarının asılsızlığı Türkiye-Somali ticaret hacmi incelendiğinde ve Türkiye'nin en son BM Güvenlik Konseyi üyeliği tarihi dikkate alındığında görülmektedir. Orta ve uzun vadede mümkün olacak ticaretten kazanç etme meselesinin temel amaç olarak sunulması gerçeği yansıtmamaktadır. Türkiye'nin Somali politikasının iç siyasetine bağlı bir faaliyet olduğu iddiası Türk Dış Politikasının (TDP) genel seyri incelendiğinde boşa çıkmaktadır. Türkiye'nin TDP'yi çok boyutlu hale getirmek için 1960'lardan bu yana mücadele ettiği görülmektedir. Türkiye'nin Somali politikası, Afrika ortaklık politikası bağlamında şekillenmiştir ve iç siyasetten bağımsız olarak Türkiye'nin etki sahasının olması gereken boyuta yükseltilmesine hizmet etmektedir. Türkiye'nin kabile dinamiklerinden habersiz olarak faaliyet yürüttüğü iddiası ise Türk karar alıcıların ifadeleriyle boşa çıkmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'nin bu konuda bazı sıkıntılar yaşadığı çokça dillendirilmektedir. Türkiye, bilinçli olarak Federal Hükümet dışında bir güce yaslanmadan hareket etmektedir. Somali tarihi incelendiğinde dışarıdan gelen aktörlerin kabileler arasında ayrım yaptığında Somalililerin tepkisinin şiddetli derecede olumsuz olduğu açıkça görülmüştür. Türkiye'nin Mogadişu merkezli bir politika takip ettiği ve diğer aktörlerle irtibat kurmadığı iddiası başlangıç için yerinde bir eleştiri olmakla birlikte hâlihazırda durumun daha farklı bir boyutta sürdüğü görülmüştür. Somaliland'da konsolosluk açılmış olması, Mogadişu dışında faaliyetlerin başladığının görülmesi ve uzlaşma için özel temsilci atanmış olması durumları göz önüne alındığında Türkiye'nin sadece Mogadişu'da faal olduğu eleştirisinin doğru olmadığı görülebilmektedir. Türkiye'nin uluslararası toplumla eşgüdümlü çalışmadığı eleştirisi bir yönüyle haklılık bir yönüyle haksızlık içermektedir. Zira Somali konusunda Türkiye'nin diğer aktörlerle bilinçli olarak yakın bir irtibat kurmadığı görülmektedir.

⁸¹ Cannon, "Deconstructing," 115.

Bununla birlikte uluslararası toplum, Türkiye Somali'ye müdahil olana kadar Nairobi merkezli hareket etmiştir. Türkiye'den aynısını beklemek yerinde olmayan bir tutumdur. Çünkü Türkiye'nin kendine has bir metot sahibi olduğu ve buna göre davrandığı anlaşılmaktadır. Somali'de, Türkiye, uluslararası toplumu takip etmemiştir; uluslararası topluma açık bir şekilde öncülük etmiştir. Araştırmacı tarafından Türkiye Yardım Modeli olarak sistemleştirilen modelin Nairobi merkezli yürütülebilmesine imkân yoktur. Ayrıca İngiltere'nin eski sömürgeci olması, Somaliland'la kurduğu ilişkilerin durumu, ABD'nin Barre sonrası süreçte kabileler arasındaki ihtilaflarda taraf olarak hareket etmiş olması, radikal selefi terörle mücadele kapsamında Somalililerin hayatını zorlaştıran ve gereksiz önlemleri uygulamaya geçirmesi, Etiyopya ve Kenya'nın Somali'de istenmeyen aktörler oluşu ve BM'nin Somali'de istenmeyen aktörleri AfB çatısında Somali'ye göndermiş olması gibi durumlar nedeniyle diğer aktörlerin Somali'de sahip oldukları olumsuz intiba bir gerçek olarak Türkiye'nin karşısında bulunmaktadır. Türkiye'nin bahsedilen aktörlerle yakın ilişkiye girmesinin olumlu Türkiye algısına zarar verebileceği ihtimali çok kuvvetlidir. Türkiye'nin Somali iç siyasetine örtük de olsa müdahale ettiğine yönelik iddia ise gerçekleri yansıtmamaktadır. Eş-Şebab dışında Türkiye'nin Somali iç siyasetine müdahale ettiği iddiasını dillendiren aktör, Somalili karar alıcı veya araştırmacıya rastlanılmamıştır.

Türkiye'ye getirilen en haklı eleştiri uzman personel eksikliğidir. Uzman personel eksikliği durumunun yansımaları araştırmacı tarafından Türkçe Somali literatüründe görülmüştür. İngilizce literatürle Türkçe literatür arasında kıyas kabul etmeyecek düzeyde bir fark vardır. Türkiye'ye getirilen haklı eleştirilerden bir diğeri ise bölgenin uluslararası dinamikleriyle yeterince ilgilenmeden Somali politikasını icra ettiğidir. Araştırmacıya göre Somali sorununun kalıcı çözümü, Somali'de yürütülecek çalışmaların yanı sıra Etiyopya ve Kenya'yla ilişkilerin geliştirilmesini gerektirmektedir. Etiyopya ve Kenya 1964'ten bu yana Somali'ye karşı birlikte hareket etmektedirler. 2006'da Güney Somali'de görece istikrarlı bir hayat inşa etmiş İslami Mahkemeler Birliği'nin Etiyopya güçleriyle dağıtılmasının bir ürünü olarak zedelenen Somali gururu Eş-Şebab'ı beslemiştir. AfB'ye bağlı Etiyopya-Kenya askerlerinin ve Kenya'nın yürüttüğü Somali mülteci kampındaki personelin Somalili kadınları ve çocukları istismar ettiği uluslararası raporlara kadar yansıyan vahim bir durumdur ve yine Eş-Şebab'a güç kazandırmaktadır.

Türkiye'nin Somali'ye hızlı bir biçimde girmesinin Somalililer nezdinde yüksek bir beklenti oluşturduğu da haklı bir eleştiri olarak görülmektedir. Ancak Türkiye, geçen yaklaşık dokuz senede meseleye ilgisini düşürmeyeerek meselenin soruna dönüşünü engellemiştir. Türkiye, başlangıçta Eş-Şebab'la görüşmeyi denemiş olmasına rağmen radikal selefi terör örgütünün barış ortamında değil ancak savaş ortamında güçlü bir pozisyonda olacağı inancıyla hareket etmesi ve Türkiye'yi doğrudan hedef gösterip saldırmış olması Türkiye'nin Somali politikasını tehdit eden bir unsurdur. Ancak Türkiye, terör örgütleriyle mücadele konusunda dünyadaki çoğu ülkeden daha birikimli bir pozisyonda bulunmaktadır. İktiza etmesi halinde aktif mücadeleye girebilecek kapasitededir. Meselenin sorun teşkil eden boyutu, gelecekte gerçekleşmesi ihtimal dâhilinde olan menfur bir saldırıda Türk personel kaybının Türkiye kamuoyunda nasıl bir tepkiyle karşılanacağını Türkiye'nin bilmemesidir. Bununla birlikte Türkiye'nin ve bölgedeki Türk personelin Somalililerin teveccühüne mazhar olduğu ve Türkiye'ye saldırının radikal selefi terör örgütüne prestij kazandırmayacağı aksine zarar vereceği bölgeyi yakından takip eden araştırmacıların tezleri arasındadır ve bizce de Eş-Şebab'ın Türkiye'ye saldırması, kısıtlı düzeye inen halk desteğini azaltacaktır. Bir diğer sorun ise iç savaşın kesin olarak bitmemiş olmasıdır. Hâlihazırda Eş-Şebab tehdidinin boyutu, kabileleri birbiriyle çatışmaktan uzak tutmasına rağmen Eş-Şebab tehdidi ortadan kalktıktan sonra ne olacağı hakkında kesin bir öngörü yapmak mümkün görünmemektedir.

4. Sonuç

Çalışma neticesinde Türkiye'nin Somali'de, ayrılan maddi kaynak bakımından en etkin dördüncü aktör olduğu ancak kendine has yardım modeli nedeniyle en etkin aktör olduğu görülmüştür. Türkiye-Somali ilişkilerinin kazan-kazan stratejisi olarak şekillendiği, tarafların kazanımlar elde ettiği anlaşılmış, Türkiye'nin kısa ve uzun vadeli beklentilerinin olduğu ortaya konulmuştur. Türkiye Yardım Modeli olarak adlandırdığımız bir modelin var olduğu görülmüş ancak modelin başka bir aktöre uygulandığı bulgusuna henüz ulaşamamıştır. Yabancı araştırmacıların çalışmaları ve Somalili karar alıcıların söylemleri ışığında Türkiye'nin Somali'de toplumsal kabul gördüğü anlaşılmıştır.

Altı çizilmesi gereken husus, Türkiye'nin Somali politikasının Afrika Politikası bağlamında şekillendiği ve ortaya konulduğu gerçeğidir. Türkiye, Afrika ülkeleri bağımsızlıklarını kazanmaya başladığı günden beri arzu

ettiği Afrika ülkeleriyle kuvvetli ilişkiler kurma politikasını, Somali'de uygulamaya koyarak bölgede bulunmasının zemini olacak faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Türkiye'nin Afrika'da varlık göstermesi hayatın olağan akışına uygun bir eylemdir ve bu akışı besleyen en kuvvetli damar Somali'den akmaktadır. İçinde olunan küresel salgın nedeniyle çoğu ülke ve kamuoyu kendi meselelerine odaklanmış haldedir ancak nihayetinde küresel salgının etkisi kırıldıktan sonra ülkeler ve kamuoyları eski gündemlerine yeniden eğileceklerdir. Orta büyüklükte bir devlet olarak kabul edilen Türkiye'nin uluslararası siyasetin seyrinde daha etkili bir aktör olabilmesi için kaynaklarını verimli kullanması ve bunu kamu diplomasisi bağlamında uluslararası kamuoyuna sunabilmesi gerekmektedir. Somali'yle geliştirilen ilişkiler bu konu için ideal bir tip niteliğindedir. Soğuk Savaş sonrasında en uzun süre devlet otoritesinin tesis edilemediği ve kargaşanın hâkim olduğu, uluslararası radikal selefi terörün yerleştiği, nüfusunun ciddi bir kısmının mülteci yahut sığınmacı konumunda olduğu, kendi kaynaklarını kullanamayan, birliğini ve bütünlüğünü henüz sağlayamamış Somali'nin mevzubahis şartlarında meydana gelecek her olumlu gelişme Somali açısından, Doğu Afrika açısından ve uluslararası siyaset açısından önem arz etmektedir. Türkiye'nin Somali'de yürüttüğü ve Somali için yürüttüğü faaliyetler Somali'de uluslararası toplumun çabalarından daha başarılı olmuştur ve bu durum Türkiye Yardım Modeli olarak kavramsallaştırılan politika modeli sayesinde gerçekleşmiştir. Bütün bunlarla birlikte Somali'de henüz istikrar tam olarak tesis edilememiştir. Türkiye'nin yapması gereken, faaliyetlerini derinleştirerek sürdürmesi ve uluslararası kamuoyunu çalışmalarından haberdar etmesidir.

Kaynakça

- Aid Flows in Somalia Analysis of aid flow data. *Ministry of Planning, Investment and Economic Development Federal Republic of Somalia*. Mogadişu, 2018.
- Aid Flows in Somalia Analysis of aid flow data 2016. *World Bank Group*. Mogadişu, 2016.
- Akova, Yücel. *Somali Ülke Bülteni*. Ankara: Ekonomi Bakanlığı İhracat Genel Müdürlüğü, 2018.
- Akpınar, Pınar. "Turkey's Peacebuilding in Somalia: The Limits of Humanitarian Diplomacy." *Turkish Studies* 14, no. 4 (2013): 735-757.

- Asiedu, Michael. "Turkey-Africa Relations: Spotlight on Somalia." *Policy Update Gpot*, no. 14 (Kasım 2017): 1-5.
- Bingöl, Oktay. "Somali'de Barış ve Kalkınma Sürecinde Türkiye'nin Rolü." *Gazi Akademik Bakış* 7, no. 13 (2013): 81-106.
- Bir, Çevik. *Somali'ye Bir Umut*. İstanbul: Sabah Kitapları, 1993.
- Cannon, Brendon. "Deconstructing Turkey's Efforts in Somalia." *Bildhaan*, no. 16 (2016): 98-123.
- Çavuşoğlu, Mevlüt. *2019 Yılına Girerken Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Girişimci ve İnsani Dış Politikamız*. Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2018.
- Derman, Giray Saynur ve Vefa Kurban. "Kıbrıs Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi ve ABD-SSCB ile İlişkiler." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16, no. 33 (2016):455-484.
- Elmi, Afyare Abdi. *Somali: Kimlik İslami Hareketler ve Barış*. çev. Zekiye Baykul. İstanbul: Açılım Kitap, 2012.
- Faaliyet Raporu 2018. *TİKA*. Ankara: Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, 2019.
- Fragile State Index. *Fund For Peace*. Washington, 2018.
- Harte, Julia. "Turkey Shocks Africa." *World Policy Journal* 29, no. 4 (Kış 2012/2013): 27-38.
- Kavas, Ahmet. *Tarihten Bugüne Somali*. İstanbul: AFAM, 2017.
- Kavas, Ahmet. "Doğru Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskelesinin Konumu." *İslam Araştırmaları Dergisi*, no. 5 (2001): 109-134.
- Lewis, I. M. *Understanding Somalia: Guide to Culture, History and Social Institutions*. Londra: Haan Associates, 1993.
- Metz, Helen Chapin. "Country Profile." *İçinde Somalia A Country Study*. Editör: Helen Chapin Metz, xiii-xxi. Virginia: DAPAM, 1993.
- Morgenthau, Hans J. *Politics Among Nations*. New York: Alfred A. Knopf, 1948.
- Omar, Mohamed Osman. *The Road to Zero*. Londra: Haan, 1992.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*. Ankara: TTK Yayınları, 1996.
- Özkan, Mehmet. *Doğu Afrika Jeopolitiği ve Türkiye'nin Somali Politikası*. İstanbul: SETA Yayınları, 2014.
- Pazarcı, Hüseyin. *Uluslararası Hukuk*. Ankara: Turhan Kitabevi, 10. baskı., 2011.
- Samatar, Said S. "Historical Setting." *İçinde Somalia A Country Study*, Editör: Helen Chapin Metz, 1-55. Virginia: DAPAM, 1993.

- Shinn, David. "Turkey's Engagement in Sub-Saharan Africa Shifting Alliances and Strategic Diversification." *Chatham House Research Paper*, 2015.
- Sıradağ, Abdurrahim. "Türkiye-Somali İlişkileri: Sebepler, Dinamikler ve Meydan Okumalar." İçinde *Ortadoğu Yıllığı 2016*, Editörler: Kemal İnat ve Muhittin Ataman, 697-713. Ankara: Kadim Yayınları, 2017.
- "Somalia: Language & Culture". *RBE-RN*. New York, 2012.
- "27533 sayılı Genelge." Resmi Gazete. Mart 2010.
- Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2011. *TİKA*. Ankara: Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, 2012.
- Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2012. *TİKA*. Ankara: Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, 2013.
- Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2013. *TİKA*. Ankara: Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, 2014.
- Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2014. *TİKA*. Ankara: Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, 2015.
- Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2015. *TİKA*. Ankara: Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, 2016.
- Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2016. *TİKA*. Ankara: Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, 2017.
- Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2017. *TİKA*. Ankara: Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, 2018.
- Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2018. *TİKA*. Ankara: Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, 2019.
- Wasuge, Mahad. *Turkey's Assistance Model in Somalia: Achieving Much With Little*. Mogadishu: Heritage Institute, 2016.
- Yükleyen, Ahmet ve Mohammed Zulkarnain. "Turkey's Foreign Policy in Somalia." *Journal of Caspian Affairs* 1, no.2 (2015): 97-120.

İnternet Kaynakları

- "II. İstanbul Somali Konferansı "Somali'nin Geleceğine Hazırlık: 2015 için Hedefler." *Dışişleri Bakanlığı*. Son Erişim: 14 Nisan 2020. "<http://www.mfa.gov.tr/2-istanbul-somali-konferansi.tr.mfa>.
- "Aden Körfezi Tezkeresi Resmi Gazete'de." *Anadolu Ajansı*. 9 Şubat 2019, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/aden-korfezi-tezkeresi-resmi-gazetede/1387643>.
- "Assessing Turkey's Role in Somalia." *International Crisis Group, Policy Briefing*. 8 Ekim 2012. Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.crisisgroup.org/africa/horn-africa/somalia/assessing-turkey-s-role-somalia>.

- Baker, Olgan. “Somali-Somaliland Görüşmeleri Özel Temsilcisi.” *Twitter Biyografisi*, 20 Haziran 2019, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://twitter.com/olganbekar>.
- “Başbakan Somali’de.” *Sabah*. 19 Ağustos 2011, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.sabah.com.tr/dunya/2011/08/19/basbakan-somalide>.
- “Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz.” *T.C. Mogadişu Büyükelçiliği*. Son Erişim: 14 Nisan 2020. <http://mogadisuu.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>.
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Somali Başbakanı Hayri’yi Kabul Etti.” *T.C. Cumhurbaşkanlığı*. 20 Eylül 2017, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/83566/cumhurbaskani-erdogan-somali-basbakani-hayriyi-kabul-etti>.
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Somali Başbakanı Hayri’yi Kabul Etti.” *T.C. Cumhurbaşkanlığı*. 26 Ekim 2017, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/86102/cumhurbaskani-erdogan-somali-basbakani-hayriyi-kabul-etti>.
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan Somali’de.” *T.C. Cumhurbaşkanlığı*. 3 Haziran 2016, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/44254/cumhurbaskani-erdogan-somalide>.
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan Somali’de Büyükelçilik açtı, 9 anlaşmayı imzaladı.” *Habertürk*. 3 Haziran 2016, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.haberturk.com/dunya/haber/1248751-cumhurbaskani-erdogan-somalide-buyukelcilik-acti-9-anlasmayi-imzaladi>.
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan Somali’ye umut oldu.” *Anadolu Ajansı*. 10 Şubat 2018, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cumhurbaskani-erdogan-somaliye-umut-oldu/1059396>.
- “Elçiliğe hain saldırı: 1 şehit.” *Milliyet*. 28 Temmuz 2013, Son Erişim 14 Nisan 2020. <http://www.milliyet.com.tr/elcilige-hain-saldiri-1-sehit/gundem/detay/1742622/default.htm>.
- Erdoğan, Recep Tayyip. “The Tears of Somalia.” *Foreign Policy*, 10 Ekim 2011, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://foreignpolicy.com/2011/10/10/the-tears-of-somalia/>.
- “Erdoğan Somali’nin fatihi.” *Anadolu Ajansı*. 12 Temmuz 2013, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/erdogan-somali-nin-fatihi/232798>.
- “Famine in Somalia: causes and solutions.” *Oxfam*. Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.oxfam.org/es/node/3573>.

- “Milli Savunma Bakanı Akar: Türkiye Somali halkının her zaman yanında yer almıştır.” *Sabah*. 8 Kasım 2018, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.sabah.com.tr/gundem/2018/11/08/milli-savunma-bakani-akar-turkiye-somali-halkinin-her-zaman-yaninda-yer-almistir>.
- “No: 49, 16 Şubat 2014, Ülkemizin Somali’ye yapmakta olduğu yardımlar hk.” *Dışişleri Bakanlığı*. Son Erişim: 14 Nisan 2020. http://www.mfa.gov.tr/no_-49_-16-subat-2014_-ulkemizin-somali_je-yapmakta-oldugu-yardimlar-hk.tr.mfa.
- “Our Government.” *Somaliland*. Son Erişim: 1 Ocak 2021. <http://somalilandgov.com/the-administration/>.
- “Recep Tayyip Erdoğan’ın 22 Eylül 2011 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda yaptığı konuşma.” *Wikisource*. Son Erişim: 14 Nisan 2020. https://tr.wikisource.org/wiki/Recep_Tayyip_Erdo%C4%9Fan%27%C4%B1n_22_Eyl%C3%BCl_2011_tarihinde_Birle%C5%9Fmi%C5%9F_Milletler_Genel_Kurulu%27nda_yapt%C4%B1%C4%9F%C4%B1_konu%C5%9Fma.
- “Somali 6. Yüksek Düzeyli Ortaklık Forumu’nda Yaptıkları Konuşma.” *T.C. Cumhurbaşkanlığı*. 23 Şubat 2016, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/39904/somali-6-yukse-dukzeyli-ortaklik-forumunda-yaptiklari-konusma>.
- “Somali Başbakanı Ali Hayri: Somali halkı sonsuza kadar Türkiye’ye minnettar kalacak.” *Anadolu Ajansı*. 28 Ekim 2017, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/somali-basbakani-ali-hayri-somali-halki-sonsuzakadar-turkiyeye-minnettar-kalacak/949999>.
- “Somali Cumhurbaşkanı Fermacu: Türkiye bize yardım eli uzatan tek ülke oldu.” *Anadolu Ajansı*. 16 Ekim 2017, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/somali-cumhurbaskani-fermacu-turkiye-bize-yardim-eli-uzatan-tek-ulke-oldu/939237>.
- “Somali Cumhurbaşkanı Muhammed Cumhurbaşkanlığı Külliyesinde.” *T.C. Cumhurbaşkanlığı*. 25 Nisan 2017, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari/365/74908/somali-federal-cumhuriyeti-cumhurbaskani-muhammed-abdullah-muhammed-farmajonun-ulkemizi-ziyareti>.
- “Somali ktlığı İKÖ gündeminde.” *BBC*. 17 Ağustos 2011, Son Erişim: 14 Nisan 2020. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/08/110817_somalia_turkey.

- “Somali Türk Görev Kuvveti Komutanlığında mezuniyet heyecanı.” *Anadolu Ajansı*. 7 Ağustos 2018, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/somali-turk-gorev-kuvveti-komutanliginda-mezuniyet-heyecani/1224995>.
- “Somali ve Somaliland Arasındaki Sorunların Çözümüne Türkiye Katkısı.” *T.C. Cumhurbaşkanlığı*. 13 Nisan 2017, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.tccb.gov.tr/haberler--abdullah-gul-/1726/10868/somali-ve-somaliland-arasindaki-sorunlarin-cozumune-turkiye-katkisi>.
- “Somalia Country Review.” *Country Watch*. Son Erişim: 1 Şubat 2020. <https://www.countrywatch.com/intelligence/countryreviews?countryid=158>.
- “Somalia Population.” *World Meters*. Son Erişim: 2 Şubat 2021. <http://www.worldometers.info/world-population/somalia-population/>.
- “Somali’de FETÖ’den Maarif Vakfı’na devredilen okullar.” *Anadolu Ajansı*. 18 Mayıs 2017, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/somalide-maarif-vakfina-devredilen-okullar-ilk-mezunlarini-verdi/0/355218>.
- “Somali’de FETÖ’ye ait okullar yeniden yapılandırılacak.” *Anadolu Ajansı*. 20 Ağustos 2016, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/somalide-fetoye-ait-okullar-yeniden-yapilandirilacak/632251>.
- “Somali’de kız çocuklarının popüler ismi: İstanbul.” *Anadolu Ajansı*. 6 Temmuz 2018, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/somalide-kiz-cocuklarinin-populer-ismi-istanbul/1196335>.
- “Somali’ye 30 milyon dolarlık ekipman yardımı ulaştırıldı.” *Anadolu Ajansı*. 2 Nisan 2017, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/somaliye-30-milyon-dolarlik-ekipman-yardimi-ulasitirildi/786133>.
- “The Rotation Convention: The Real Scandal of Somalia’s 4.5 Power Sharing System.” *Somalia News*. Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://somalianewsroom.com/the-rotation-convention-the-real-scandal-of-somalias-4-5-power-sharing-system/>.
- “THY Mogadişu Seferlerine Başladı.” *BBC*. 6 Mart 2012, Son Erişim: 14 Nisan 2020. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/03/120306_turkish_airlines.

- “Türkiye-Afrika ilişkileri 2018’de hız kazandı.” *Anadolu Ajansı*. 23 Aralık 2018, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiye-afrika-iliskileri-2018de-hiz-kazandi/1346417>.
- “Türkiye-Afrika İlişkileri, İlişkilerin Kurumsallaşması-Dördüncü Dönem.” *Dışişleri Bakanlığı*. Son Erişim: 14 Nisan 2020. <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>.
- “Türkiye-Afrika İlişkileri, Tarihi Perspektif.” *Dışişleri Bakanlığı*. Son Erişim: 14 Nisan 2020. <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>.
- “Türk hastaneleri Somali halkına umut oldu.” *Anadolu Ajansı*. 1 Ocak 2018, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-hastaneleri-somali-halkina-umut-oldu/1019877>.
- “Türk Kızılayı Genel Başkanı Kınık: Türk tipi yardım özgün bir model.” *Anadolu Ajansı*. 19 Ağustos 2018, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turk-kizilayi-genel-baskani-kinik-turk-tipi-yardim-ozgun-bir-model/1235446>.
- “Türk ve Somali halkları arasında yeni ve güçlü bağlar kurulmaktadır.” *Anadolu Ajansı*. 23 Şubat 2016, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turk-ve-somali-halklari-arasinda-yeni-ve-guclu-baglar-kurulmaktadır/525881>.
- “Türkiye, Somali Ordusu’nu Silahlandırıyor.” *İktibas Dergisi*. 7 Ocak 2018, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <http://iktibasdergisi.com/2018/01/07/turkiye-somali-ordusunu-silahlandiriyor/>.
- “Türkiye-Somali Ortaklığı: İleriye Doğru’ Forumu başlıyor.” *Anadolu Ajansı*. 30 Kasım 2018, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiye-somali-ortakligi-ileriye-dogru-forumu-basliyor/1326139>.
- “Türkiye ile Somali stratejik ortak.” *Anadolu Ajansı*. 2 Haziran 2012, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ile-somali-stratejik-ortak/364131>.
- “Türkiye, Somali’nin IMF Borcunu Ödedi.” *Dünya Gazetesi*. 5 Kasım 2020, Son Erişim: 5 Kasım 2020. <https://www.dunya.com/ekonomi/turkiye-somalinin-imf-borcunu-odedi-haberi-487913>.
- “Türkiye’den Somalili askerlere özel eğitim.” *Anadolu Ajansı*. 7 Nisan 2018, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiyeden-somalili-askerlere-ozel-egitim/1110996>.
- “Türkiye’nin ilk Somali Büyükelçisi belli oldu.” *Hürriyet*. 13 Eylül 2011, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiyenin-ilk-somali-buyukelcisi-belli-oldu-18719810>.

- “Türkiye'nin Mogadişu Büyükelçisi Bekar: Biz Somali'de hiçbir aktörle rekabet içinde olmadık.” *Anadolu Ajansı*. 17 Ağustos 2018, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/10-buyukelciler-konferansi-turkiyenin-mogadisu-buyukelcisi-bekar-biz-somalide-hicbir-aktörle-rekabet-icinde-olmadik/1233889>.
- “Türkiye'nin Somali'de açtığı yurt dışındaki en büyük üssü hakkında tüm merak edilenler.” *BBC*. 6 Ekim 2017, Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41510485>.
- “Uluslararası Kuruluşlarla İlişkimiz: Afrika Birliği.” *Dışişleri Bakanlığı*. Son Erişim: 14 Nisan 2020. <http://www.mfa.gov.tr/afrika-birligi.tr.mfa>.
- “What Type Of Government Does Somalia Have?.” *World Atlas*. Son Erişim: 14 Nisan 2020. <https://www.worldatlas.com/articles/what-type-of-government-does-somalia-have.html>.

Türkiye ve İran'ın Arap Baharı Dönemi Dış Politikası ve Arap Basınına Yansımaları, 2011-2015

Battal Doğan*

Öz

“Arap Baharı” olgusuyla kavramsallaştırılan Arap halklarının rejimlerle çatışmaları, özgürlük ve ekonomik refah adına değişim isteğiyle başlamıştır. Arap Baharı en yıkıcı etkisini devrimci-cumhuriyetçi ülkelerde göstermiştir. Tunus ve Mısır'da kısa süren Arap Baharı, iç dinamiklerin gücü oranında şekillenmiştir. Libya ve Suriye'de Arap Baharı süreci uzadıkça bölgesel ve küresel güçleri içine çekmiştir. Halk ile rejim arasında cereyan eden çatışmaların güvenlik ve insani boyutu Türkiye'yi sürecin içine çekerken, İran'ın mezhepsel yayılmacılığına da yeni bir kapı açmıştır. Bu bağlamda, farklı nedenlerle Arap Baharı sürecine müdahil olan Türkiye ile İran'ın bu dış politika açımları Arap basınına nasıl yansıdığı sorusunu akla getirmiştir. Makalede Arap basını örneklemelerinden çıkarılan verilere içerik analizi (İA) ve söylem analizi (SA) uygulanarak karma bir yöntem kullanılmıştır. Analiz birimi olarak da gazetelerin haber çerçevelenmeleri yerine, köşe yazıları tercih edilmiştir. Arap Baharı'na yönelik Türk-İran dış politika açımlarının ağırlıklı olarak milliyetçi ve İslamcı yazarlar tarafından köşe yazılarına taşındığı tespit edilmiştir. Milliyetçi söylemi 'ne Türk Sultanı ne İran Mollası' şeklinde özetlemek mümkündür. İslamcı yazarların bu konuda ses tonları çok daha düşüktür. Türk siyasal İslam modelini şartlı olarak kabul eden İslamcılar, İran'ın mezhep eksenli modeli ve yayılmacılığının Sünni bir ittifakla durdurulmasını önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Basını, Türk-İran Dış Politikaları, Arap Baharı, İçerik Analizi, Söylem Analizi

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü, TR, Ortadoğu Çalışmaları Bölümü, orcid.org/ 0000-0002-1439-1570, battal.dogan@ogr.sakarya.edu.tr

The Foreign Policy of Turkey and Iran in the Arab Spring Period and Their Reflections in the Arab Press, 2011-2015

Battal Doğan*

Abstract

Conflicts between Arab regimes and peoples, conceptualized as a “spring” phenomenon, started with the demand for change in the name of freedoms and economic prosperity. The Arab Spring showed its most devastating effects in revolutionary-republican countries. It continued for a short time in Tunisia and Egypt, and was shaped according to internal power dynamics. The long-lasting spring in Libya and Syria has drawn regional and global powers into the process. While the people-regime conflicts’ security and humanitarian dimensions pulled Turkey into the process, it opened a new door for Iran’s sectarian expansionism. Thus, the question that comes to mind is how these foreign policy initiatives of Turkey and Iran, which were involved in the spring process for different reasons, were perceived in the Arab press. In this article, multiple methods are used as content analysis (CA) and discourse analysis (DA) have been applied on the data extracted from the samples of Arab newspapers. As analysis units, columns have been chosen over framed news from the newspapers. Mainly nationalist and Islamist columnists have covered Turkish-Iranian foreign policy initiatives regarding the Arab Spring. The nationalist discourse is expressed as ‘neither the Turkish Sultan nor the Iranian Mullah.’ The tone of Islamist columnists on the issue is much lower. While conditionally accepting the Turkish model of political Islam, Islamists have suggested that a Sunni alliance must stop Iran’s sectarian expansionism.

Keywords: Arab Press, Turkish-Iranian Foreign Policies, Arab Spring, Content Analysis, Discourse Analysis

---

* PhD Student, Sakarya University Middle East Institute, TR, Middle Eastern Studies, orcid.org/0000-0002-1439-1570, battal.dogan@ogr.sakarya.edu.tr

1. Giriş

Bu çalışma Türkiye ile İran dış politikalarının Arap Baharı sürecinde Arap basınına nasıl yansıdığını araştırmaktadır. Doğu Arap Alemi'nden başlayan ve daha sonra hızla Batı Arap Alemi'ne ilerleyen Arap Baharı, genellikle devrimci-cumhuriyetçi ülkelerde etkisini göstermiştir. Arap halkları bu rejimlerin sembolü olan meydanları işgal ederek değişim adına kararlı bir duruş sergilemiştir. 'Arap Halkları Devrimi' her ülkede farklı siyasi değişimlere ve oluşumlara zemin hazırlamış, Mısır'da daha kontrollü bir hükümet değişikliğine götürürken, Tunus'ta rejim tamamen çökmüş, hatta lider olsun ülkeyi terk etmiştir. Libya'da rejim gücünü sonuna kadar kullanmış, ancak silahlı iç muhalefet ve NATO'nun verdiği destekle yıkılmaya mahkum olmuştur. Arap Baharı'nın son halkası Suriye'de bölgesel ve küresel aktörlerin çıkarları düğümlemiş, çarpık ilişkiler yumağına dönüşmüş ne rejim yıkılmış ne de halk devrimi gerçekleşmiştir. Özellikle Arap alemine komşu olan Türkiye'nin penceresinden bakıldığında çok ciddi güvenlik ve insani problemlerle karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Bahar dalgasının Suriye'yi vurmasından sonra sınır komşusunda gelişen olaylar Türkiye'yi bu sürecin içine çekmiştir. Yeni Ortadoğu politikalarıyla siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda Arap rejimleriyle iyi ilişkiler kurmasına rağmen, Türkiye en nihayetinde Arap halklarının yanında yer almayı tercih etmiştir. Diğer yandan İran'ın Arap Baharı öncesi ve sonrası Arap alemiyle ilişkilerinde sürekli yükselen bir gerginliğin hâkim olduğu bilinmektedir. İran, Bahreyn ve Yemen'de halk ayaklanmalarını desteklerken, Suriye'de rejimi desteklemeyi kendi çıkarına daha uygun görmüştür. İran'ın Arap Baharı'na karşı bu çifte standardı Arap-İran ilişkilerinde var olan gerginliğini iyice tırmandırmıştır.

Arap aleminde halklarla rejimler arasında bu iktidar çatışması sürerken, bölgenin iki güçlü komşusu Türkiye ile İran gelişmeleri yakından takip etmiştir. Türkiye açısından bakıldığında üç önemli faktör Türkiye'nin Arap Baharı sürecinde aktif rol almasını gerekli kılmıştır. Birincisi, Arap Baharı Suriye'ye güvenlik ve insani kaygılar getirmiştir. Bu bağlamda Türkiye bir yandan sınır güvenliğine yönelik önlemler alırken, diğer yandan Suriyeli mültecilere kapılarını açmak durumunda kalmıştır. Türkiye'nin sürece dahil olmaması artık bir seçenek olmaktan çıkmış, bir zorunluluk haline gelmiştir. İkincisi, Tunus, Mısır ve Libya'da yıkılan rejimlerin yerine iktidarın İslamcı partilere geçmesidir. Özellikle Müslüman Kardeşler hareketinin bu ülkelerde siyasi iktidarı ele geçirmesi ile yeni yönetimler Türkiye ile yakın

ilişkiler kurulacağını vaat etmiştir. Türkiye’de AK Parti iktidarı bu anlamda tecrübesiyle bir model ve yol gösterici konuma yükselmiştir. Üçüncüsü, küresel güçlerin ekonomik çıkarlarını koruma ve stratejik dengeler kurma adına Arap Baharı sürecine müdahil olmalarına Türkiye’nin seyirci kalması hem mülteci hem de sınır güvenliği sorunları açısından düşünülemezdi. İran açısından bakıldığında da Şii nüfusunun yoğunlukta olduğu Arap ülkelerinde nüfuzunu arttırması noktasında Tahran’a büyük bir fırsat kapısı açmıştır. İran, Bahreyn’de çoğunluk olan Şii nüfusun yönetimi devirmesi için halk ayaklanmalarını desteklerken, Suriye’de azınlık yönetimi konusunda olan Nusayri Esad rejiminin düşmemesi için halk ayaklanmalarının bastırılmasını desteklemiştir. İran’ın Arap Baharı sürecine müdahil olma saiki ancak mezhepçi bir söylemle açıklanabilir.

Basının iktidarlara bir etkileşim içinde olması, kamuoyunu etkilemesi ya da kamuoyundan etkilenmesi, konunun özellikle basın üzerinden araştırılmasını motive etmiştir. Dolayısıyla makale, Arap basını üzerinden hem iktidarların hem de Arap kamuoyunun Türk-İran dış politika açılımlarının yansımalarını, algı ve söylem oluşumlarını nitel bir analizle ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Konuyla ilgili literatür tarandığında, Arap Baharı’na yönelik Türkiye ile İran’ın dış politikaları üzerinde yoğun çalışmalar yapıldığı görülmüştür. Ağırlıklı olarak tekli örnek vaka olarak konu işlenmiş, bunun yanında iki ülkeyi çoklu vaka örneği olarak araştıran çalışmalar da yer almaktadır. Bazı çalışmalar Arap Baharı’nın iki ülkenin dış politikalarına etkilerini işlerken bazıları da bölgesel güç olarak iki ülkenin Arap Baharı’na yönelik düzen kurucu politikalarına odaklanmıştır. Ancak konunun basın üzerinden henüz araştırılmadığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında makale, Türkiye ile İran çoklu-vaka yöntemiyle, Arap basını evreni ve seçili gazete örnekleriyle, köşe yazıları analiz birimiyle ve verilere çoklu içerik ve söylem analizi yöntemlerinin kullanılmasıyla farklı bir çalışma sunmayı amaçlamaktadır.

Makale, giriş ve sonuç bölümleri dışında, dört ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde, konuyla ilgili literatür taraması yapılmıştır. İkinci bölümde, araştırmanın medya-iktidar teorileri üzerinden kuramsal çerçevesi çizilmiştir. Bu bölüm özellikle medyanın özgür olduğu varsayılan demokratik ülkeler üzerinde yapılan araştırmalardan bu teorilerin kurulduğunu, Arap medya-iktidar ilişkilerini açıklamada ne kadar geçerli olabileceğini sorgulamaktadır. Üçüncü bölümde, araştırmada kullanılan yöntem üzerinde durulmuş, araştırmanın konusu ve temel sorularına uygun medya

içerik analiz yönteminin nasıl kullanıldığı açıklanmıştır. Araştırmada nitel örnek vaka yönteminin kullanılması, analiz yönteminin de nitel içerik ve söylem analizlerinin olmasını gerekli kıldığını bölüm detaylı bir şekilde sunmaktadır. Dördüncü bölüm, araştırmanın bulgularına yer vermektedir. Araştırmanın analiz birimi olarak köşe yazılarının tercih edilmesi, köşe yazılarına da nitel içerik analiz uygulanması, bulguların konu başlıkları altında sunulmasını kolaylaştırmıştır. Bu bölümde, Türk-İran Bahar öncesi ve sonrası dış politikalarının Arap alemine açılımları, Türkiye ve İran üzerinden Bahar'a model arayışları ve devlet-dışı silahlı gruplara yaklaşımlar bulguların ana başlıkları olarak sunulmuştur. Yapılan bu tematik tasnifte, köşe yazarlarının görüşleri yorum katmadan özetlenerek sunulmuştur. Bölümün son alt başlığında, köşe yazılarında Türkiye ve İran'ın Arap alemine yönelik politikalarına eleştirel anlam taşıyan "sultan," "molla" ve "laiklik" kavramları söylem analizi yöntemiyle ele alınmıştır. Bu yönüyle makale, ağırlıklı olarak nitel medya içerik analizini, kısmen de söylem analizini kullanarak araştırmanın yöntemini çeşitlendirmiştir.

2. Literatür Taraması

Makalede literatür taraması 2011-2015 yıllarıyla sınırlı tutulmuştur. Bu zaman zarfı içinde yapılan çalışmalar ilk başlarda Arap Baharı'nın iç dinamikleri üzerinde yoğunlaşırken, küresel ve bölgesel güçlerin sürece dahil olmasıyla literatür yelpazesinin açıldığı gözlemlenmiştir. Literatür taraması yapılırken sadece Türk ve İranlı araştırmacıların çalışmalarına yer verilmiştir. Bununla da Türkiye ile İran dış politikalarının içerden nasıl yorumlandığı konusunun aydınlatılması hedeflenmiştir.

Kemal İnat, Arap Baharı sürecinde Türkiye'nin Ortadoğu politikalarında güvenlik sorununun daha fazla öne çıktığını belirtmektedir. Bunun sebebi de Türkiye'nin sınır komşuları olan Suriye ve Irak'ta gelişen olaylara bağlamaktadır. Halbuki Arap Baharı öncesi Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleleriyle başlattığı ekonomik iş birliği ve aktif diplomasi eksensli politik yaklaşımlar Arap Baharı sürecinde zorluklarla karşılaşmıştır. Yazara göre Tunus ve Mısır'da olayları yakından takip eden Türkiye, zamanında halktan yana tavrını koymuştur. Libya ve özellikle Suriye konusunda önceleri arabuluculuk yapmayı tercih etmiş, dış müdahaleye karşı çıkmış, ancak sürecin uzaması, rejimlerin ayaklanmaları şiddet kullanarak bastırmak istemesi ve halkların taleplerine cevap vermemesi Türkiye'nin halktan yana tercihini geciktirse de iyi niyetini ortaya koymuştur. Yazar, bölgesel güçlerin Suriye

konusunda çözüm üretememelerinin küresel güçlerin sürece müdahil olmalarına zemin hazırladığına, özellikle ABD ve Rusya'nın bölgede Soğuk Savaş dönemi stratejilerine baş vurduklarına dikkat çekmektedir.¹

Bülent Aras ve Emirhan Yorulmazlar, Arap Baharı'nın Türkiye'ye hem fırsatlar hem de tehditler sunduğunu, Türkiye'nin Arap Baharı'yla bölgede meydana gelen değişime öncülük yapmaya istekli olduğunu ve pasif bir dış politika yerine daha aktif olanı tercih ettiğini belirtmektedirler. Aras ve Yorulmazlar, Türkiye'nin Arap Baharı'na yönelik politikalarını insani koruma, güvenlik ve aktif diplomasi olmak üzere üç ana ekseninde analiz etmektedir. İnsani koruma yönünden incelendiğinde, Türkiye Arap Baharı sürecinden geçen tüm bölge ülkelerine ekonomik ve insani yardım sağlamış ve bu durumun da bölgesel politikalarına ciddi katkı sağlayacağını düşünmüştür. Arap Baharı sürecinde Türkiye'nin güvenlik sağlayıcı bir rol üstlenmesi, kendisini bölgede düzen kurucu bir ülke olarak tanımlanmasından kaynaklanmıştır. Bu süreçte Türkiye, bölgesel barışı ve istikrarı sağlamak için diplomatik stratejisini yeniden yapılandırma yoluna girmiştir. Bu bağlamda, Ankara'nın pro-aktif diplomasisi Mısır'da Suud-BAE hattıyla, Suriye ve Irak'ta İran'la karşı karşıya gelmiştir. Arap Baharı süreci uzadıkça yükselen mezhepçilik ve radikalizm Ankara'da karar vericileri kaygılandırırken, mezhep eksenli politikalardan özellikle kaçınılmıştır.²

Ziya Öniş, Arap Baharı öncesi Türk dış politikasının kültürel yakınlık ve karşılıklı ekonomik bağımlılık gibi ilkelere vurgu yaparak bölge ülkeleriyle yakın siyasi ilişkiler kurduğunu ve bu durumun karşılıklı kazanç ilkelere dayandığını belirtmektedir. Arap Baharı öncesi Türk dış politikası vizyonu, "komşularla sıfır sorun" stratejisiyle bölgede aktif bir rol alırken, Arap Baharı'nın başlamasıyla bu vizyon zorlu bir sürece girmiştir. Türk dış politika yapıcılarını etik ve çıkar ikilemi arasında tercih yapmak zorunda kalmıştır. Bu anlamda Ankara bölgesel rejimlerle kurduğu karşılıklı ekonomik çıkarları korumak ile halkların demokrasi ve rejim değişikliği davasını desteklemek arasında tercihe zorlanmıştır. Yazar, etik ve çıkar temelli ikilemin sadece Türkiye'ye has olmadığını, ABD ve Avrupa'nın da Arap Baharı sürecinde aynı iklimle yüzleşmek zorunda kaldığını belirtmektedir. Öniş, Türkiye'nin Ortadoğu'da pro-aktif politikalar izlemesinin çok boyutlu bir

¹ Kemal İnat, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2012," içinde *Ortadoğu Yılığ 2012*, ed. Kemal İnat ve Muhiittin Ataman, (İstanbul: Açılım Kitap, 2014).

² Bülent Aras ve Emirhan Yorulmazlar, "Turkey and Iran After the Arab Spring: Finding a Middle Ground," *Middle East Policy* 11, no. 4 (Kış, 2014): 112-120.

olgu olduğunu, bu durumun hem Türkiye'nin hem de bölge ülkelerinin siyasi ve ekonomik yapısından kaynaklandığını düşünmektedir. Türkiye'nin ekonomik büyümesi ve gücü, açık ve çoğulcu demokratik bir sisteme sahip olması, geçiş sürecinde Arap ülkeleri için model olarak gösterilmiştir. Yazara göre, özellikle AK Parti döneminde geliştirilen muhafazakâr, küreselci ve özellikle de siyasi İslam'la barışık laiklik modeli, "Türk modeli" olarak bölge ülkeleri için ilham kaynağı olmuştur.³

Parsi ve Marashi, İran'ın jeopolitik stratejisinin temelinde bölgesel gücünü pekiştirmek olduğunu, bu stratejisini de (1) komşu ve İslam ülkeleriyle ilişkileri geliştirerek, (2) bölgesel üstünlüğünü yerli teknik yeteneklerle pekiştirerek (3) ve Batı karşıtı söylemler geliştirerek üç ana ekseninde yürüttüğünü belirtmektedirler. Yazarlar, Arap Baharı sürecinde Ankara ve Tahran'ın yumuşak güç stratejilerinde üslup farklılıklarının olduğunu, Tahran'ın Arap halklarının hayal kırıklığını istismar etme ve bölgede daha çok vekalet ülkeler kurma yaklaşımına karşı, Ankara'nın ticaret, yatırım, diplomasi ve uluslararası entegrasyona yönelik yaklaşımına dikkat çekmektedirler. Hatta yazarlar İranlı yetkililerin Ankara'nın bu yumuşak güç stratejisinin uzun vadede daha etkili olacağını kabullendiklerini de hatırlatmaktadır. Yazarlara göre, Tahran'daki karar vericiler özellikle Suriye üzerinde hesaplar yapmakta ve iktidarın Sünni çoğunluğun eline geçmesi üzerinde stratejiler üretmektedirler. Aksi takdirde, Suriye'nin Irak'taki Sünnilere destek sağlayacağı, Suudi Arabistan ve Türkiye'yle yakın ilişkiler kuracağı düşünülmüştür. Diğer yandan İran'ın bölgede en önemli müttefiki Suriye'yi kaybetmesi, Hizbullah ve Hamas'a karadan destek kapılarının kapanması anlamına gelmektedir.⁴

Shahram Chubin, İran'ın Arap Baharı'na ilk tepkisinin olumlu olduğunu dile getirmiştir. Chubin'e göre İran Arap halklarının laik, baskıcı, dokunulmaz, tek adam yönetimlerine karşı ayaklanmalarını destekleyen yönünde bir duruş sergilemiştir. İran, Arap Baharı'nı statükoyu yıkacak, bölgede İslamcı güçlerin güçlenmesine yol açacak ve Amerika (ABD) ve İsrail'e karşı düşmanlığı canlandıracak bir gelişme olarak okumuştur. İranlı yetkililer, Arap kamuoyunda cumhuriyetçi-devrimci, pan-Arap rejimlerin meşruiyetini kaybettiğini düşünmüşlerdir. Ayrıca yine bu isimler halkın kültürel mirasının ve kimliğinin parçası olan İslam'ın siyasi platformda merkezi

³ Ziya Öniş, "Turkey and the Arab Spring: Between Ethics and Self-Interest," *Insight Turkey* 14, no. 3 (2012): 45-63.

⁴ Trita Parsi ve Riza Marashi, "Arab Spring Seen from Tehran: the Geopolitical Contest for Region's Hearts and Minds," *Cairo Review* 2 (2011): 98-112.

bir yer alacağını umut etmişlerdir. Bu bağlamda Arap Baharı, Tahran'daki karar vericilerin gözünde Arap aleminde “İslami Uyanışı” temsil etmiştir. Chubin'e göre gerek Arap Baharı'nın ortaya çıkardığı demokratik liberal unsurlar gerekse ılımlı Müslümanlar bu süreçte Batı ya da İsrail karşıtı olduklarını net şekilde ifade eden açıklamalar yapmamışlardır. Yazara göre, bu durum Tahran'ın beklentisinin ötesinde, daha çok Türkiye modeline doğru gelişmektedir. Tahran aynı zamanda, Mısır ve Suriye gibi ülkelerde Müslüman Kardeşler modeli rejimlerin ya da hükümetlerin kurulmasının İran'ın çıkarına olmayacağını düşünmektedir.⁵

Eskandar Sadeghi-Boroujerdi, Müslüman Kardeşlerin ezici çoğunlukla iktidara gelecek olsalar da bunun İran için ciddi stratejik kazanımlar elde edeceği anlamına gelmeyeceğinin altını çizmektedir. Yazar, İran'ın özellikle Suriye konusunda gergin, çıkarlarını hesaplayan bir sessizlik sürdürdüğüne dikkat çekmektedir. Suriye'nin Arap ülkeleri arasında İran'ın tek stratejik müttefiki olduğunu, Baas rejimini ayakta tutmak için tüm hesapların masada olduğunu hatırlatırken, Suriye'de rejimin düşmesinin İran dış politikası için yıkıcı etkilerinin olacağına dikkat çekmektedir. Şöyle ki, Esad'ın Alevi egemenliğindeki rejiminin çöküşü, Suriye'nin Sünni Arap akımına geri dönmek için yolunu açacak, Suriye'de Sünni Arap çoğunluğun güçlenmesi mümkün olacaktır. Dahası, bu durum Lübnan'da Hizbullah'ın sonu getirecek ve İran'ın bölgedeki stratejik derinliğine ciddi zarar verecektir. Arap aleminde halk ayaklanmaları Tahran'ı da Yeşil Hareket protestolarına karşı alarm durumuna geçirmiştir. Tunus ve Mısır'da halk ayaklanmalarının rejimleri düşürmesi, Tahran'da “Arap aleminde İslami uyanışın zaferi” olarak lanse edilerek İran'daki benzeri protestolarının önüne geçilmek istenmiştir. Hatta, İran rejiminin yayın organlarında Arap Baharı'na dair haberler dini kavramlarla çerçevelendirilmiş ve bu gelişmelere 1979 İran İslam Devrimi'nin model olduğu iddia edilmiştir.⁶

3. Kuramsal Çerçeve

Bu makalede Arap alemine komşu iki ülke olan Türkiye ile İran örnek vaka olarak seçilmiştir. Her iki ülke de bölgesel güç konumunda olup Arap aleminde halk-rejim arasında süregelen çatışmalara farklı nedenlerle dahil

⁵ Shahram Chubin, “Iran and the Arab Spring: Ascendancy Frustrated,” *Gulf Research Center* (Eylül, 2012): 1-51.

⁶ Eskandar Sadeghi-Boroujerdi, “Iran and the Arab Spring,” *Tehran Bureau* (Haziran, 2011). <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/tehranbureau/2011/06/iran-and-the-arab-spring.html>

olmuşlardır. Araştırmanın temel sorusu, Türkiye ile İran'ın Arap Baharı'na yönelik ürettikleri politikaların Arap basınına nasıl yansıdığıdır. Basın-iktidar ilişkisi üzerine kurulan teoriler, iç politikada iki tarafın da birbirlerini etkilediği ve birbirlerine bağımlı olduğu, dış politikada da yön belirleyici olduğu görüşü yaygınlık kazanmıştır. Bu bağlamda, Arap Baharı sürecinde Arap basınına yansıyan Türk-İran dış politika yönelimleri üzerine yapılan yorum ve analizlerin hem Arap kamuoyu üzerinde hem de hükümetler üzerinde algı oluşturması beklenir. Bir diğer varsayım da Arap basınında oluşan algının Türk-İran dış politika yönelimlerini etkilemesi olasılığıdır. Bu da Arap basınında oluşan algının gerçekleri ne kadar doğru yansıttığına bağlıdır. Bu son öznel yaklaşım da araştırmanın seyrini medya içerik analiz yönteminden söylem analizine doğru kaymasına neden olmuştur. Bu kaygılardan dolayı makalede nicel içerik analizi yöntemi kullanılmakla birlikte, söylem analizine yakınlaşan nitel içerik analizi, hatta bulguların son alt başlığında söylem analizi yöntemi de kullanılmıştır.

Medya-iktidar ilişkileri üzerine kurulan teoriler ağırlıklı olarak ABD'de yürütülen akademik çalışmalardan üretilmiştir. Medyanın kamuoyu ve devletin iç ve dış politikaları üzerindeki etkisi ya da etkisizliği üzerinde hem nicel hem nitel araştırmalar yapılmıştır. ABD'nin demokratik sistemi, bu yapının sunduğu basın özgürlüğü alanı ve toplumun siyasi ve medya kültürü göz önünde bulundurulduğunda, medya-iktidar teorilerinin Arap medya-iktidar ilişkilerini açıklamada yetersiz kalabileceğini ya da elde edilecek verilerin yanıltıcı olabileceğini önceden hatırlatmakta yarar vardır. Bu durumda medya-iktidar arasındaki etkileşimi tanımlayabilmek için medyanın işlev gördüğü sistemlere bakmak gerekecektir. Siebert, Peterson, ve Schramm, otoriter sistemlerde hakikatin, toplumun değil, elit sınıfın ürünü olarak düşünüldüğünü belirtmektedir. Böylece hakikat iktidarın merkezinde tasavvur edilir, medya ve kamuoyuna bilinmesi veya desteklenmesi gereken hakikatler ve politikaların akışı gerçekleşir. Bu sistemde medya tekelleşirken, iktidar da medyayı kamuoyu ile arasında bir aracı olarak kullanılır.⁷ Herman ile Chomsky, gücü elinde tutan iktidarların medya üzerinde tekeli bir kontrol kurduklarını ve bu kontrolü de resmi sansürle sağladıklarını savunmaktadır.⁸ Diğer yandan, liberal sistemlerde hakikat yönetici, elit sınıfın veya iktidarın malı değil, toplumun tüm bireylerinin

⁷ Fredrick S. Siebert, Theodore Peterson ve Wilbur Schramm, *Four Theories of the Press* (Urbana: Univ. of Illinois Press, 1984), 3.

⁸ Edward S. Herman ve Noam Chomsky, *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media* (Londra: Bodley Head, 2008), 128.

hakikati aramaları ve bilmeleri doğal hakları kabul edilir. Medya iktidarın aracı değil, hakikati bulma ve araştırma aracıdır.⁹

Dolayısıyla medya-iktidar ilişkileri demokratik sistemlerin sunduğu özgür ortamda yeni bir etkileşim ağına düşer. Bu özgür, bağımsız ve tarafsız varsayılan sistemde Robinson, medya-iktidar etkileşim teorisini medya, siyasi karar-yapıcılar, siyasi elit ve kamuoyu dörtlü ilişkisi üzerine kurar. Birincisi, medya iktidar için rıza üretir (manufacturing consent). Yöneticilerle siyasi elitin fikir birliği içinde olduğu bu ilişkide medya uzlaşma alanı içinde çalışır. İkincisi, medya ihtilafı beslenir. Yöneticilerle siyasi elit arasında görüş ayrılığının olduğu bu durumda, medya meşru ihtilaf alanı içinde faaliyet gösterir. Üçüncüsü, medya dış politikayı etkilemek için çalışır. Siyasi elitin muhalefeti ve iktidarın politika belirsizliği durumunda medya taraf tutar ve aktif bir katılımcı rolü oynar.¹⁰ Robinson'un daha önceki çalışmaları göz önünde bulundurarak geliştirdiği medya-iktidar teorisi, aslında Cohen'in basın-iktidar teorisinin bir uzantısı mahiyetindedir. Cohen basın-iktidar ilişki ve etkileşim teorisini medyanın gözlemci (observer), katılımcı (participant) ve katalizör (catalyst) olarak dış politika üzerinde oynayabileceği üç rolü üzerine kurar.¹¹ Denis McQuail'e göre medya, dijital basından Twitter'a en geniş anlamıyla, bir şekilde siyasi ve ekonomik gücün hâkim yapısıyla ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bu durum da medyanın işlevinin, etkisinin, haber akışının ve kanallarının zeminini hazırlamıştır. McQuail, ilk olarak medyanın öncelikle bir maliyeti ve değeri olduğunu, kontrol ve erişim için bir rekabet nesnesi olduğunu hatırlatmaktadır. İkinci olarak, medya siyasi, ekonomik ve yasal düzenlemelere tabidir. Üçüncü olarak, medya araçları çok yaygın bir şekilde etki uygulama potansiyeline sahip güç araçlarıdır. Dördüncü ve son olarak, medyanın bu gücü tüm gruplar ve çıkarlar için eşit derecede mevcut değildir.¹²

Bu bağlamda, Arap aleminde medya-iktidar ilişkilerini ağırlıklı olarak medyanın işlev gördüğü sistemin yapısı belirler. Arap aleminde çoğu kitle iletişim aracı, iktidarın ürettiği politikalara rıza üretmiştir. Eleştirmek, mu-

⁹ Siebert, Peterson, ve Schramm, *Four Theories of the Press*, 4.

¹⁰ Piers Robinson, "Theorizing the Influence of Media on World Politics: Models of Media Influence on Foreign Policy," *European Journal of Communication* 16, no. 4 (2001): 523 - 544.

¹¹ Bernard Cecil Cohen, *The Press and Foreign Policy* (New Jersey: Princeton University Press, 1965), 4.

¹² Denis McQuail, *McQuail's Mass Communication Theory* (Londra: Sage Publication, 2010), 276.

halefet etmek veya kamuoyunda farklı bir algı oluşturmak gazetelerin kapatılması, ekranların karartılması, internet kitle iletişim araçlarının (Twitter, Facebook, Blog) hesaplarının kapatılması ya da sansür uygulamalarıyla iktidar, kontrol araçlarını kullanmakta tereddüt etmemiştir. Al-Ahram gazetesinin iktidara gelen hükümetlere paralel bir yayın politikası sürdürmesi bu durumun en açık örneğidir. Al-Hayat gazetesinin uluslararası yönü ve pan-Arapçı duruşu gazeteye daha özgür bir zemin sunduysa da 2020 yılında kapatılmaktan kurtulamamıştır. Al-Sharq gazetesi daha özgür siyasal bir zeminde faaliyet göstermektedir, ancak bunun da dış haberlerle sınırlı olduğu bir gerçektir. Al-Sharq Al-Awsat ile Al-Jazeera net daha uluslararası bir profil çizerlerken dış haberler alanında özgür, iç haberler alanında suya sabuna dokunmadıkları araştırma konusudur. Sonuç olarak, bu araştırmanın örneklemini oluşturan Arap gazetelerinin ağırlıklı olarak iktidarların politikalarına rıza ürettiklerini söylemek mümkündür.

4. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada içerik analizi (İA) ve söylem analizi (SA) yöntemleri kullanılmıştır. İA yöntemi pozitivist bir yaklaşımla araştırmayı yürütür. Bir metin analizi yöntemi olarak İA, nesnel, sistematik ve nicel olma gibi diğer yöntemlerden farklılık sunan bir yöntemdir. İA bu bağlamda, analitik kategorilerin farklı araştırmacılar tarafından tanımlanması ve aynı sonuçları elde etmeleri anlamında nesnel; analitik kategorileri dahil etme veya hariç tutma kurallarının kullanılması anlamında sistematik; ve elde edilen verilerin ve çıkarılan sonuçların istatistiksel analize uygun olması anlamında da niceldir.¹³ Neuendorf'un yaptığı tanıma göre İA yöntemi nesnellik, önsel tasarım, güvenilirlik, geçerlilik, tekrarlanabilirlik ve hipotez testi ile bilimsel yonteme dayanan nicel bir analizdir.¹⁴ Neuendorf, İA yöntemini anket araştırmalarının da dahil olduğu nicel yöntemler grubuna yerleştirir. Hatta bazı araştırmacılar İA yöntemini anket araştırmalarının bir alt grubu olarak kabul etmiştir.¹⁵ İA'nın özellikle bu nicel ve nesnellik özelliği daha nitel ve öznel gerektiren araştırmalardan kaynaklanan nitel içerik analiz yöntemi gelişmiştir. Bu da

¹³ Cynthia Hardy, Bill Harley ve Nelson Phillips, "Discourse Analysis and Content Analysis: Two Solitudes?" *Qualitative Methods: Newsletter of the American Political Science Association Organized Section on Qualitative Methods* 2:1 (Bahar, 2004), 20.

¹⁴ Kimberly A. Neuendorf, "Content Analysis: A Contrast and Complement to Discourse Analysis," *Qualitative Methods: Newsletter of the American Political Science Association Organized Section on Qualitative Methods* 2:1 (Bahar 2004), 32.

¹⁵ Neuendorf, "Content Analysis," 32.

İA'nın nicel ve nitel olarak iki kısma ayrılmasına zemin hazırlamıştır. Schreier'e göre nitel içerik analizi bir metindeki tematik kalıpları tanımlamaya dayanan yorumlayıcı, durumsal, dönüşümsel ve vaka odaklı bir yöntemdir. Temalar, nicel içerik analizindeki gibi, dışardan veya önceden kodlanarak sunulmaz, ancak araştırmacı metni okurken ortaya çıkarlar.¹⁶ Nitel içerik analizin bu özellikleri onu söylem analizine (SA) yakınlaştırmıştır.

SA yöntemi post-pozitivisttir; nitel, yorumlayıcı ve inşacı olup sosyal fenomenleri analiz eden bir yöntemdir.¹⁷ Neumann'a göre belirli bir kültürel yetkinliğe, dil becerilerine ve tarihsel bilgiye sahip olmak SA için önkoşullardır. Yazar, SA yöntemini de üç aşamalı olarak özetlemiştir. Birincisi, söylemi geniş ancak yönetilebilir bir dizi kaynak ve zaman çerçevesiyle sınırlandırmaktır. İkincisi, bu metinlerden söylemi oluşturan temsilleri tanımlamaktır. Üçüncüsü, değişimi göstermek için söylem içindeki katmanlaşmayı ortaya çıkarmaktır.¹⁸ Bu bağlamda SA, toplumsal gerçekliği var olduğu şekliyle anlamak veya yorumlamanın ötesinde, bu gerçekliğin üretilme şeklini ortaya çıkarmaya çalışır. Bunu yaparken de söylemi geniş bağlamından ayırmaz, onu tarihsel ve toplumsal olarak konumlandırır. Bu yönüyle SA söylemi güçlü bir sosyal inşacı epistemoloji üzerine toplumsal olarak pozisyon alır. Sosyal gerçeklik, ortaya çıkarılan değil, anlamlı etkileşim yoluyla oluşturulan bir şeydir. Dolayısıyla toplumsalın incelenmesi, toplumsal gerçekliği temsil eden nesnelere ve kavramların nasıl ortaya çıktığının incelenmesi haline gelir. Son olarak, İA ve SA yöntemleri sosyal gerçekliği araştırmakla aynı amacı paylaşırken, bu gerçekliğin doğası ve dilin rolü hakkındaki varsayımlarında temelde farklılık gösterirler. SA metin ve bağlam arasındaki ilişkiye odaklanırken, İA kendi bağlamlarından soyutlanmış metne odaklanır. SA anlamın gelişimi ve zaman içinde nasıl değişime uğradığıyla ilgilenirken, İA saymayı ve kodlamayı gerektiren bir anlam tutarlılığını varsayar.¹⁹

Bu araştırmada Arap basını evreni beş gazete örneklemiyle sınırlı tutulmuştur. Araştırmanın zaman dilimi ise 2011-2015 yılları arasında sınırlanmıştır. Bunun da nedeni, Türk-İran dış politika açılım ve yönelimlerinin bu dönemde netlik kazanmaya başlamasıdır. Bir diğer sınırlamada söz konusu

¹⁶ Margrit Schreier, *Qualitative Content Analysis in Practice* (Los Angeles, CA: Sage, 2012), 21.

¹⁷ Hardy, Harley ve Phillips, "Discourse Analysis," 19.

¹⁸ Iver B. Neumann, "Discourse Analysis," içinde *Qualitative Methods in International Relations: A Pluralist Guide* ed. Audie Klotz ve Deepa Prakash (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008), 63.

¹⁹ Hardy, Harley ve Phillips, "Discourse Analysis," 20.

gazetelerin köşe yazıları olmuştur. Gazetelerin çerçevededikleri haberleri yerine, araştırma konusunu daha geniş sunan ve görüş beyan eden köşe yazıları tercih edilmiştir. Bu bağlamda araştırma, Arap Baharı'nın ilk beş yılında seçilen gazetelerin köşe yazılarında Türkiye ile İran'ın Arap Baharı politika yorumlamalarını ortaya koymayı amaçlamıştır. Farklı özelliklerinden dolayı Arap basınından beş önemli gazete seçilmiştir. Londra'da basımı yapılan uluslararası *Al-Hayat* gazetesi, gazetelerin her alanda okunduğu dönemlerde sadece Arap aleminde değil, dünyanın önemli başkentlerinde gazete bayilerinde bulunan bir gazete olmuştur. *Al-Hayat*'ın bu uluslararası yönü gazetenin içerik olarak da kalitesini arttırmıştır. Özellikle tüm Arap alemini kuşatan haberleri, gündem özel dosyaları, tüm Arap gazeteci ve yazarlara açık platformu, *Al-Hayat*'ı diğer gazetelerden ayırt edici özelliği olmuştur. *Al-Ahram* gazetesi Mısır'da en çok okunan, hükümetlere en yakın gazete profili çizen, haftalık İngilizce yayını da olan en popüler Mısır gazetesidir. Mısır'ın Arap aleminde jeopolitik konumu, özellikle Doğu ve Batı Arap aleminin merkezinde olması, yirminci yüzyılda Arap alemine yön veren İslamcı (Müslüman Kardeşler) ve milliyetçi (Nasırcı) hareketleriyle Mısır kamuoyunun basına ve özellikle köşe yazılarına nasıl yansıdığını araştırmada *Al-Ahram* gazetesini seçmeyi yeterli ve gerekli kılmıştır. Gazete Muhammed Mursi döneminde hükümete yakın bir yayın çizgisi benimsediye de askeri darbeden sonra Abdul Fettah el-Sisi'nin politikalarını desteklemiştir. *Al-Sharq* gazetesi Katar'da yayın yapan bir gazetedir. Araştırmada *Al-Sharq*'ın seçilmesinin nedeni, bu gazetenin Katar'a yerleşen Müslüman Kardeşler'e mensup yazar ve gazetecilere açık bir platform sunmasıdır. Özellikle askeri darbeden sonra Katar'a yerleşen cemaat mensubu yazarlar, görüşlerini ve muhalefetlerini *Al-Sharq* gazetesi üzerinden dillendirebilmiştir. *Al-Sharq Al-Awsat* gazetesi Suudi Arabistan'da yayın yapan bir gazetedir, ancak sunduğu platformlarla ve yerel haberlerden sıyrılarak tüm Arap alemine hitap eden gazete konumuna yükselmiştir. Gazete ayrıca dijital platformda İngilizce, Türkçe, Farsça ve Urduca dillerinde haber sunarak uluslararası gazete okuyucularına hitap etmektedir. *Al-Jazeera net*, *Al-Jazeera TV* kanalının dijital platformda haber sunan yayın organıdır. TV kanalıyla paralel, aynı kalite, popülerite ve etkiye sahip olan *Al-Jazeera net*, özgün, özgür ve eleştirel bir yayın siyaseti benimsemesiyle basın özgürlüğünün kısıtlandığı Arap ülkelerinde yayın yapmakta zorlandığı bir gerçektir.

Bu bağlamda, araştırmada belirlenen zaman dilimleri arasında seçilen gazetelerin köşelerinde yayınlanan ve Türkiye ile İran'ın Arap Baharı dış politika yaklaşımlarını ele alan köşe yazılarına nitel medya içerik analiz

yöntemi uygulanmıştır. Bu doğrultuda gazetelerin sınırlanan tarihleri arasında arşivleri taranarak konuyla ilgili yaklaşık kırk köşe yazısından istifade edilmiştir. Bu köşe yazılarının ortak temaları aynı zamanda araştırmanın seyrini ve içeriğini de belirlemiştir. Köşe yazıları Türkiye ile İran'ın jeopolitik konumlarını, Arap Baharı öncesi ve sonrası iki ülkenin Arap alemiyle ilişkilerini, Arap Baharı'na model arayışlarını ve IŞİD (Irak ve Şam İslam Devleti) problemini yönelik politikalarını karşılaştırmalı olarak işledikleri tespit edilmiştir. Konunun köşe yazılarında bu haliyle ele alınması, nicel yerine nitel içerik analizini gerekli kılmıştır. Araştırmanın analiz birimi de bu yönüyle köşe yazılarında ele alınan bu temalar olmuştur.²⁰

5. Verilerin Tasnif ve Tahlili

Bu bölümde, gazetelerin köşe yazılarından elde edilen veriler nitel olarak tasnif edilmiştir. Türk-İran dış politika açılımlarını köşelerine taşıyan yazarlarının çoğu, her iki ülkenin jeopolitik konumunu, Arap Baharı öncesi ve sonrası Arap ülkelerine yönelik ürettikleri politikalarını, Arap Baharı'na Türk-İran modellerinin olasılığı ve IŞİD sorununa yönelik politikalarını konuları üzerinden konuyu değerlendirdikleri görülür. Verilerin okuma sürecinde bu ortak temalar tespit edilmiş ve ortak başlıklar altında sunulmuştur. Bu bağlamda, temaların niceliği yerine niteliği ön plana çıkmıştır. Bu ortak başlıklar altında sunulan köşe yazılarının görüşleri yorum katılmadan objektif olarak aktarılmıştır. Ancak son alt başlıkta (5- 6), Türk-İran dış politika açılımlarının üç kavramla (sultan, molla ve laiklik) sıklıkla temsil edildiği görülmüştür. Dolayısıyla bu üç kavrama söylem analizi uygulanarak çoklu-analiz yöntemi kullanmıştır.

5.1. Jeopolitik Konum

Köşe yazarlarının Türkiye ile İran'ın jeopolitik konumlarına atıfta bulunarak konuya giriş yaptıkları görülür. Sadullah Zari, Türkiye'nin jeopolitik konumu ve tarihi mirasıyla komşularıyla sorunları olan bir ülke konumunda olduğunu belirtmektedir. Kuzeydoğuda Ermenistan'la, doğuda hem Ortadoğu hem de Orta Asya ülkeleri üzerindeki rekabetleri nedeniyle İran'la, batıda Kıbrıs sorunu nedeniyle Yunanistan'la Türk dış politika gündeminde yer almaya devam eden sorunlarının olduğunu aktarmaktadır. Yazar,

²⁰ Margaret G. Hermann, "Content Analysis," içinde *Qualitative Methods in International Relations: A Pluralist Guide* ed. Audie Klotz ve Deepa Prakash (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008), 157.

İran'ın nüfuzu eksenine giren güney komşuları Irak ve Suriye, Türkiye'nin Arap alemine açılan kapılarını teşkil ettiğini, Arap Baharı'nın Suriye'de iç savaşa dönüşmesi, Irak'ta zaten var olan iç savaş ve her iki ülkede de artan İran nüfuzunun Türkiye'yi bölgede yeni politikalar izlemeye zorladığına dikkat çekmektedir. Zari, Türkiye'nin özellikle Suriye politikasının bölgedeki İran nüfuzunu zayıflatmayı ve Arap alemine karadan kapısını açık tutmayı hedeflediğini belirtmektedir. Yazar, Irak'taki Şii hükümet üzerindeki İran nüfuzuna karşı da Türkiye'nin ülkedeki Sünni Arap ve Kürtlerle bağlarını güçlendirerek sahayı tamamen İran'a bırakmak istemediğine vurgu yapmaktadır.²¹

Mervan Kablan, Arap Baharı sürecinde bir yandan Arap Baharı'nın istikrarsız havasından sıyrılıp Arap aleminin tarihsel güç merkezinde yer alan devletler, diğer yandan Arap alemine komşu çevre ülkelerin Arap Baharı havasından rahatsız olan ve kendi çıkar ve güvenliklerine yönelik politikalar üreten devletlerin bölgesel güç olma yolunda yükselişe geçtiklerine işaret etmektedir. Bu konuda yapılan analizler Mısır, Türkiye ve İran'ın bölgede etkin rol oynamak ve bölgesel güçlerini kullanmak adına kıyasıya rekabet ettikleri görülmektedir. Ancak yazar Mısır'ın bölgesel güç olma yolunda pek şansının olmadığını, asıl rekabet eden güçlerin Türkiye ile İran olduğunu vurgulamaktadır.²² Kablan, Türkiye ile İran arasında jeopolitik ve ekonomik gelişmişlik düzeylerde kıyaslama yaparak Türkiye'nin Arap alemi ve bölgede daha aktif bir sorumluluk alabilecek kapasitede olduğunu altını çizmektedir. Yazar, Türkiye'nin 70 milyon nüfusuyla, Uluslararası Para Fonu'nun 2013 verilerine göre 830 milyar dolarlık yıllık geliriyle dünya sıralamasında 17. sırada yer aldığını, 2023 yılında en gelişmiş ilk 10 ülke arasına girmeyi hedefleyen ekonomisiyle Türkiye'nin yükselen bölgesel güç portresi çizdiğini belirtmektedir. Yukarıdaki verilere göre Türk ekonomisi İran'ın iki katı, Mısır'ın üç katı, her ikisinin toplamından daha büyük olduğunu ifade eden yazar, Türkiye'nin Arap aleminin merkezine İran'dan daha yakın olduğunu, jeopolitik konumuyla Arap alemi üzerinde daha etkili bir rol oynayabileceğini hatırlatmaktadır. Avrupa, Ortadoğu ve Rusya'nın ortasında yer alan Türkiye, uluslararası kara ve deniz ulaşımının buluştuğu ve geçtiği bir ülke konumundadır. Kablan, enerji kaynakların-

²¹ Sadullah Zari, "Al-Lu'ba et-Turkiyye fi'l-Irak," *Al-Hayat*, 2 Temmuz 2014, <http://www.alhayat.com/Opinion/Writers/3337680/العراق-اللعبة-التركية-في-العراق>

²² Mervan Kablan, "Rağme kullu Dacic Türkiye ekser Ehimmiyye ve Ercah Veznen min Iran ve Misr Muctema'ateyn," *Al-Sharq*, 8 Mayıs 2014, <http://www.al-sharq.com/news/details/235722#.VUppcdGjIU>

dan yoksun olan Türkiye'nin Rusya ve İran'a enerji bağımlılığından kurtulması ve Ortadoğu enerji kaynaklarına ulaşması durumunda bölgede daha etkin bir rol oynayabileceğine işaret etmektedir.²³

Muhammed Rusas, Türkiye'nin jeopolitik konumunu daha geniş bir perspektiften ele alarak Türkiye'nin Orta Asya'da ve İslam ülkeleri üzerinde yükselen nüfuzuna işaret etmektedir. Rusas'a göre 1947-1989 arası cereyan eden Soğuk Savaş'ın hakim olduğu dönemde Batı blokunda yerini alan Türkiye, Moskova'ya karşı önemli roller üstlenmiştir. Yazar, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türkiye için yeni bir dünya doğduğunu, bağımsızlıklarına kavuşan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin Türk dış politikasına yeni bir pencere açtığını belirtmektedir. Ege Denizi'nden Çin'in Uygur bölgesine uzanan Türk kültürünün hakim olduğu büyük bir coğrafyada Türk birliğini kurmanın Özal'ın gözünden kaçmadığını, 1996 yılında Erbakan'ın siyasal İslam politikalarının daha farklı bir birlik anlayışı, İslam Birliği'ni sunduğunu, ancak Erdoğan'ın 2002 yılında hocası Erbakan ile Özal'ın dış politika çizgilerini birleştirerek Avrupa Birliği üyelik niyetlerini de hesaba katarak bir kenara koyarak bu doğrultuda siyaset üretmeye başladığının altını çizmektedir.²⁴

Diğer yandan Mervan Kablan İran'ın Arap Baharı öncesinde de sonrasında da Ortadoğu'da baskın ve güçlü bölgesel bir aktör rolü oynamaya hazır olmadığını düşünmektedir. Bunu da İran'ın yapısal nedenlerine bağlamaktadır. Örneğin Uluslararası Para Fonu'nun açıkladığı 2013 rakamlarına göre İran'ın yıllık milli geliri 350 milyar dolarla dünya ülkeleri sıralamasında 32. sırada bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında İran Tayland, Kolombiya, Venezüella, Birleşik Arap Emirlikleri gibi küçük devletlerin de altında yer almaktadır. Yazar, İran ekonomisinin bu derece zayıf ve geri kalmasının nedenini bir yandan Batı'yla, diğer yandan komşu bölge ülkeleriyle girdiği maceraperest politikaları olarak özetlemektedir. Jeopolitik konum olarak İran, Türkiye ile kıyaslandığında, Arap aleminin merkezine daha uzak çevre ülke konumundadır. Güney doğusunda Sünni Pakistan, kuzey doğusunda Sünni Türkiye ile komşu olan İran, Orta Asya'da nüfuz edinme politikalarının Rusya ile Türkiye'nin politikalarıyla çatışmaktadır. Kablan'a göre İran'ın batı Arap komşularına karşı kendisine mezhep eksenli "pey-

²³ Kablan, "Rağme kullu Dacic,"

²⁴ Muhammed S. Rusas, "İrtıbak Vad'u Ankara İqlimiyyen ba'da Rihanihe `ala İhvan," *Al-Hayat*, 10 Aralık 2014, <http://www.alhayat.com/Articles/6162659/>
ارتباك-وضع-أنقرة-اقليميا-بعد-رهاغما-على--الإخوان

gamberi” rol biçmesi, Tahran’ı bölgede istenmeyen aktör konumuna getirmişti.²⁵

5.2. Arap Baharı Öncesi İlişkiler

Köşe yazılarında Türkiye ile İran’ın Bahar öncesi Arap ülkeleriyle olan ilişkilerine de değinildiği gözlenmiştir. Ali Hüseyin Bakir, Türk dış politikasının “stratejik derinlik” vizyonu ve “sıfır sorun” politikasının uygulanmasıyla bölgede büyük başarı elde ettiğine işaret etmektedir.²⁶ Arap Baharı öncesi Türkiye, Abdullah Nuğaymişî’ye göre Batı ile Doğu arasında sıkışmış kimliği ile içinde bulunduğu uzletinden çıkmanın yolunu Arap alemine açılma ve uzanma politikalarıyla bulmuştur. Türkiye’nin bu yöndeki politikaları bölge ülkeleriyle tüm sahalarda ortaklık ve iş birliğine dayanmaktaydı. Bunu yapmanın yolu da tarihi sorunları unutarak bölge komşu ülkelerinin içişlerine müdahale etmeden iyi ilişkiler kurmaktı. Nuğaymişî köşe yazısında, Arap Baharı’nın Türkiye’ye beklemediği tarihi bir fırsat sunduğunu ve Türk siyasetçilerinin Sultanlık ve Osmanlı hegemonya hayallerini yeniden canlandırdığını iddia etmektedir. Yazar, Türkiye’nin bu yeni Ortadoğu açılım politikalarının mimarı Davutoğlu’nun Washington Post’a verdiği röportajda açıkça dile getirildiğine işaret etmektedir. Yazar, Davutoğlu’nun “İngiltere’nin eski sömürgeleri üzerinde ne kadar liderlik hakkı varsa, Türkiye’nin de bir zamanlar Osmanlı’nın bir parçası olan ülkelere açılmasının o kadar hakkı vardır” açıklaması, Türkiye’nin yeni Ortadoğu politikalarının stratejisini belirlediğine dikkat çekmektedir.²⁷

Ğassan Şerbil, Arap Baharı öncesi Türkiye-Suriye ilişkilerinin her alanda zirveye ulaştığına dikkat çekmektedir. Yazar, özellikle Dış İşleri Bakanı Davutoğlu’nun komşularla “sıfır sorun” politikasının, dinamik ve aktif dış siyaset anlayışının bu ilişkilere zemin hazırladığına işaret etmektedir. Suriye’nin Türkiye’nin karadan Arap alemine açılan en güvenli ve en geniş kapısı olduğunu, hatta Türkiye’nin Suriye üzerinden Lübnan ve Ürdün’e açılma yönünde ekonomik projeler üretmeye başlattığını hatırlatmaktadır. Yine bu dönemde Suriye ile İsrail arasında arabuluculuk yapan Türkiye,

²⁵ Kablan, “Rağme kullu Dacic,”

²⁶ Ali Hüseyin Bakir, “Es-Siyase el-Kharijia et-Turkiye el-Iqlimia...ile Eyna?” *Al-Jazeera*, 31 Ağustos 2011, <https://www.aljazeera.net/opinions/2013/8/31/2-الإقليمية-التركية-الخارجية-السياسة>

²⁷ Abdullah Nuğaymişî, “Takatu` Ehlam el-Efendiyye...ve Evhamu'l Khilafe,” *Al-Hayat*, 1 Şubat 2015, <http://www.alhayat.com/Opinion/Abdullah-alnghimshi/7120958>
تقاطع-أحلام-«الأفندية»-وأوهام-الخلافه

komşu ülkelerin sorunlarında da tarafsız aktif bir rol üstlenmiştir. Ancak Arap Baharı'nın başlaması ve en nihayetinde Suriye'ye de sıçraması Türkiye'yi kurulu diktatör sistemlerle halk arasında bir tercih yapmaya zorlamıştır. Türkiye, Suriye devlet yetkililerinden bir an önce demokratikleşme yolunda gerekli reformların yapılmasını isterken hem statükoyu hem de değişimi desteklemiştir. Ancak Suriye rejiminin halkın bu değişim talepleri konusuna olumsuz yaklaşımı ve halk hareketini şiddetle bastırma tercihi, Türkiye'nin de konumunu belirlemiştir. Yazara göre Türkiye, Suriye'de şiddetten kaçan mültecilere kapılarını sonuna kadar açmak zorunda kalmış, halktan yana taraf tutmuştur.²⁸ Khalid Ğazal'da Arap Baharı öncesi Arap-İran ilişkilerini değerlendirirken, bu ilişkilerin özüne gerginliğin hâkim olduğunu ifade etmektedir. Yazar, özellikle ABD'nin Irak'ı işgaliye yönetimin Şiilerin eline geçmesini ve Sünnilerin bastırılmasını, bu gerginliğin en büyük nedeni olarak göstermektedir. Ğazal, Irak'ın dışında İran'ın, İsrail ve Filistin yönetimine rağmen Hamas'a destek vererek bölgeye iyice nüfuz etmeye başladığını, Yemen'de Husileri destekleyerek ülkenin istikrarını bozduğunu, Bahreyn'i İran'ın bir vilayeti olarak görmeye başladığını ve Lübnan'da Hizbullah'ı bölgedeki çıkarlarını korumada kullandığına dikkat çekmektedir.²⁹

Khalid al-Harub, devrim öncesi ve sonrası İran'ın üç ayrı kimlikle bölgede siyaset yaptığını belirtmektedir: Birincisi, Pers İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak sınır ötesi yayılcı politikalarıyla bölgede hegemonyasını kurmayı düşleyen İran. İkincisi, 1979 İslam Devrimi'nden sonra sadece bölgedeki Şiiliğin değil, tüm dünyadaki Şiiliğin hamiliğine soyunan, ülke sınırlarına bağlı ancak içişlerine karışan İran. Üçüncüsü, uluslararası toplumun bir üyesi olarak uluslararası hukuka saygılı ve bağlı, sınır ötesi imparatorluk ve ideolojik yayılcı politikalar izlemeyen İran. Harub, bölge ülkelerinin de uluslararası toplumun da istediği ve ilişki kurmak isteği İran'ın şüphesiz üçüncü İran olduğunun altını çizmektedir. Yazar, Arapların ve Türklerin İran'ın etnik ve mezhep yapısına yönelik sınır ötesi yayılcı bir politika izlemediklerini de hatırlatmaktadır. Harub'a göre, ne Araplar İran'da yaşayan Arap etnik kökenli İranlılardan bağlılık istemiştir, ne de Türkler İran'daki Türk kökenli soydaşlarından böyle bir siyaset izlemiştir. Yazar,

²⁸ Ğassan Şerbil, "Türkiye ve'l-Bevvabatu's-Suriyye," *Al-Hayat*, 29 Eylül 2014, <http://www.alhayat.com/Opinion/Ghassan-Charbel/4822736/تركيا-والبوابة-السورية>

²⁹ Khalid Ğazal, "Hadiru'l-'alakat el-Arabiye el-İraniye," *Al-Hayat*, 11 Haziran 2014, <http://www.alhayat.com/Articles/2915815/العلاقات-العربية-الارانية>

İran'ın kendi iç güvenliğini hesaba katarak bölgede politikalar üretmesinin daha pragmatik bir seçim olacağını düşünmektedir.³⁰

Tarif Yusufaga, Arap Baharı öncesi ve sonrası Arap-İran ilişkilerinin seyri- ni mezhepsel zemin üzerinden analiz etmektedir. Yazar, Arap ülkelerinin Arap Baharı öncesi ve sonrası siyasi konumlarına atıfta bulunurken, aynı zamanda İran'la olan ilişkilerine de değinmektedir. Yusufaga, Arap Baharı'ndan çok önceleri Saddam dönemi Irak'ın bölgede hesabı yapılan bir güç olduğunu, ABD'nin işgaliyle etnik ve mezhepsel bölünmelere maruz kaldığını ve hala bu ekseninde iç savaşın ve İran'ın nüfuzuna girdiğine işaret etmektedir. Yazara göre Suriye, Arap Baharı öncesi bölgede Arap ülkelerinin başını çektiği güçlü devlet konumundan küresel ve bölgesel güçlerin savaş alanına dönüşmüştür. Arap Baharı öncesi Suriye-İran ilişkileri, özellikle baba Hafız Esad döneminde, "mut'a nikahı" kabilinde maslahata dayalı, faydacı bir seyir içindeydi. Oğul Beşşar Esad Suriye kapısını biraz daha aralayarak İran'la ilişkilerini daha da güçlendirmiştir. Bu ilişkiler siyasi, ekonomik ve Şiileştirme politikalarıyla çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Mısır, Hüsnü Mübarek döneminde bölgede Suudi Arabistan, Körfez ülkeleri ve Ürdün'le birlikte Şii İran yayılmacılığına karşı güçlü bir ittifak oluşturmuştu. Sedat'ın devrik İran şahını Mısır'a kabul etmesi, iki ülke arasında ilişkilerin gerginliğini tırmandırırken, Mübarek döneminde Mısır-İran ilişkilerinde bir normalleşme görülmemiştir. Yemen'de Ali Abdullah Salih, bölgede Mısır ve Suudi Arabistan'la hareket eden ve İran'ın devrimi ihraç etme politikalarına karşı duran güçlü bir müttefik olmuştur.³¹ Yazar, Arap Baharı öncesi ve sonrası yaptığı bu karşılaştırmalarda Arap Baharı'nın aslında Arap ülkeleri için bir yıkım, güç kaybı ve eksen kaymasına sebebiyet verdiğini vurgulamaktadır.

5.3. Arap Baharı Politikaları

Bedr al-İbrahim, İran ve Türkiye'nin Arap Baharı süreciyle Arap aleminde gelişen olayları memnuniyetle karşıladıklarını, İranlıların Arap Baharı'nı "İslami Uyanış," Türklerin de "Bölgesel Bahar" olarak algıladıklarını düşünmektedir. Yazar, her iki ülkenin de Arap aleminde doğan bu otorite boşluğundan yararlandığını, bu doğrultuda politikalar, stratejiler ve vizyon

³⁰ Khalid al-Harub, "Senetun Zehebiyye emama İran li Tasdiris-Sevra," *Al-Hayat*, 4 Ocak 2015, <http://www.alhayat.com/Opinion/khaled-alharoob/6622600/>- لتصدي- إيران- أمانة- أمام- إيران- الثورة

³¹ Tarif Yusufaga, "Davru İran fi'r-Rabi'il-Arabi," *Al-Hayat*, 29 Aralık 2013, <http://www.alhayat.com/Opinion/Letters/333101/> في- نالريز- رود- في- معبرلا- في- نالريز- رود

geliştirerek bölgede etkili güçler haline geldiklerini belirtmektedir.³² Yaser al-Zatara, bölgede İran-Türk yükselişinin Arap aleminde son on yılda güçlü Arap lider yoksunluğundan kaynaklandığını belirtmektedir. Yazar, bunun da nedenini Mısır liderliğindeki Arap eksenin zayıflamış olmasına, bölgede bir denge unsuru olarak artan Türk varlığına ve kısmen İran'ın yayılmacı politikalarına bağlamaktadır.³³ Abdumuneim Said, Arap Birliği'nin bu iktidar boşluğunu Libya konusunda aktif bir politika izleyerek doldurmaya çalıştığını, Körfez İşbirliği Konseyi'nin Bahreyn konusunda zamanında olaya el koyduğunu, ancak her iki örgütün de Suriye konusunda aynı hassasiyeti gösteremediklerini belirtmektedir.³⁴ Salih al-Qilab, İran'ın Bahreyn'deki gelişmeleri bir "fetih" olarak algıladığını, ancak Suriye'de yaşananların bir "Amerikan komplosu" olduğu yönünde yaptığı açıklamalarla Arap Baharı'na çifte standartla yaklaştığını vurgulamaktadır.³⁵

Sadullah Zari, Arap Baharı sürecinde bölgeye yönelik Türk dış politikasının değiştiğini ve yeni Ortadoğu haritasında Türkiye'nin kendisine aktif bir rol biçtiğini ifade etmektedir.³⁶ Muhammed Rusas, Türkiye'nin Arap Baharı sürecinin başlarında ABD'nin maslahatına paralel bir siyaset izlediğini savunmaktadır. Yazar, Türkiye ile ABD'nin Arap Baharı'nı ve Arap Baharı'nın iç dinamiklerini birlikte desteklediklerini, Arap Baharı'nın akabinde düşen rejimlerin yerine Türk modeline yakın Müslüman Kardeşler hareketini iktidara taşımayı hedeflediklerini iddia etmektedir. Yazar, Tunus, Mısır, Libya, Yemen, hatta Fas'ta seçimleri kazanan Müslüman Kardeşleri ziyaret eden Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Tunus, Trablus ve Kahire'de Mercidabık ve Ridaniye savaşlarından zaferle çıkan Osmanlı Sultanı gibi hareket ettiğini düşünmektedir. Ayrıca yazar, Erdoğan'ın Arap aleminin kapısı Şam'a girme fırsatını bulamadığını, Suriye'de beklenen baharın gerçekleşmediğini ve Müslüman Kardeşler ile Erdoğan'ın bölgedeki gücünün zayıflamaya başladığını ileri sürmektedir.³⁷

³² Bedr Al-Ibrahim, "Türkiye ve İran fi'r-Rabi'î'l-Arabi," *Al-Jazeera*, 22 Mart 2012, <https://www.aljazeera.net/opinions/2012/3/22/2-الربيع-العربي-وتركيا-في-الربيع-العربي>

³³ Yaser al-Zatara, "La Osmaniyya wa La Safaviyya," *Al-Jazeera*, 22 Ağustos 2012, <https://www.aljazeera.net/opinions/2012/8/22/لاعثمانية-ولاصفوية>

³⁴ Abdumuneim Said, "Nizamun Iqlimiyyun Arabiyyun Cedid," *Al-Sharq Al-Awsat*, 20 Nisan 2011, <https://archive.aawsat.com/leader.asp?section=3&issueno=11831&article=618106#.Ykgori2B2Ho>

³⁵ Salih al-Qilab, "Hatta la Tastanzif Turkiyet Erdogan al-Waqt bila Neticetin!" *Al-Sharq Al-Awsat*, 14 Temmuz 2011, <https://archive.aawsat.com/leader.asp?section=3&issueno=11916&article=630972#.Ykgi9y2B2Ho>

³⁶ Zari, "El-Lu'ba et-Turkiyye fi'l-Irak,"

³⁷ Muhammed S. Rusas, "İrtibak Vad'u Ankara İqlimiyyen be'da Rihaniha `ala İkhvan," *Al-Hayat*, 10 Aralık 2014, <http://www.alhayat.com/Articles/6162659/ارتباك-وضع-أنقرة-اقليميا/بعد-رهاثما-على-الإخوان>

Türkiye ile İran, Rusas'a göre, Arap aleminde çıkar ve beklentileri olan ve yükselen bölgesel güç olma yolunda maslahatları çatışan ülkelerdir. Bunun da ötesinde, Türkiye ile İran arasında ekonomik ilişkilerin büyüyen hacmi, Ankara ile Tahran arasında diplomatik kanalların açık tutulmasını gerekli kılmıştır. Türkiye Ortadoğu eksenine girmeden önce, İran Arap Baharı öncesi Irak, Suriye, Lübnan, Filistin gibi Arap ülkelerine nüfuz etmeye başlamıştı. Diğer yandan Arap Baharı'yla bölgede artan Türk nüfuzu, Arap ülkelerinde iktidara gelen siyasal İslamcılara güçlü bir müttefik vaadi vermiştir. Ancak Mısır'da İslamcıların darbeyle iktidardan uzaklaştırılmaları, bölgedeki Türk nüfuzunu da zayıflatmıştır. Hurşid'e göre Türkiye'nin hala Müslüman Kardeşleri desteklemesinin kendine göre nedenleri olduğunu belirtmektedir. Birincisi, Mısır'da siyasal İslam'a yapılan askeri darbenin bir benzerinin Türkiye'de önüne geçmek; ikincisi, Türkiye'nin Müslüman Kardeşler iktidarlarıyla her alanda kurmuş olduğu ilişkiler ağıdır.³⁸ Yazar, bu son gelişmenin bölgede İran nüfuzunu arttırdığı manasına gelmemesi gerektiğini düşünmektedir. Diğer yandan yazar, Suriye'de ve Irak'ta güç kazanan IŞİD'in, İran'ın bu iki ülkedeki nüfuzunu Türkiye ve Körfez ülkeleri lehine büyük oranda kırdığına işaret etmektedir. Rusas, Husilerin Yemen'de ilerlemeleri ve güç kazanmalarını da İran'ın hesabına yazıldığını hatırlatmaktadır. Yazar, bölgede Türk-İran çatışmasının belki de en belirleyici gelişmesinin, İran'ın nükleer programıyla ilgili Batı ülkeleriyle varacağı anlaşmanın içeriğine bağlı olduğuna dikkat çekmektedir.³⁹

Faris al-Khattab, Ankara ve Tahran'ın Suriye'de gelişen olayları farklı okuduklarının altını çizmektedir. Türkiye bu olayları Arap Baharı'nın bir parçası olarak tanımlamış ve Suriye rejiminden siyasi, ekonomik ve sosyal reformlar yapmasını teşvik etmiştir. Oysa İran, Suriye'deki gelişmelerin bir Amerikan komplosu olduğunu, İran'ın bölgedeki nüfuzunu kırmayı hedeflediği, özellikle Lübnan'da Hizbullah'ı bitirme girişimi olduğu şeklinde okumuştur. Yazar, Türkiye'nin mevcut Suriye rejiminin yıkılması durumunda, Nusayrilerin iktidarı kaybedeceğini, yerine Sünnilerin iktidara geleceğine ve bunun da Suriye de İran'ın gücünün kırılaçağını bildiğine işaret etmektedir.⁴⁰ Khalid bin Nayif al-Habbas, İran'ın Suriye'de Esad rejimini ayakta tutmaya çalışacağını, Irak'a benzer bir nüfuz alanı oluşturmaya

³⁸ Khurşid Deli, "Hel Te'ammaka el-Musalaha el-Khaliciyye Curuh Türkiye," *Al-Hayat*, 10 Aralık 2014, <http://www.alhayat.com/Articles/6162657/>؛ تركيا-جروح-الخليجية-جروح-تركيا

³⁹ Rusas, "İrtibak Vad'u Ankara,"

⁴⁰ Faris Al Khattab, "Suriye wa Mustaqbelu'l Alaqat beyna Turkiye ve Iran," *Al-Jazeera*, 26 Temmuz 2012, <https://www.aljazeera.net/opinions/2012/7/26/>؛ سوريا-ومستقبل-العلاقة-بين-تركيا

çalıştığını kaydetmektedir. Yazar, komşuluk ilişkilerine hizmet etmeyen, bölgesel istikrarın güçlenmesine katkı sağlamayan İran'ın bu hırsı, iradesi, yetenekleri ve mezhep eksenli yayılmacılığıyla bölgesel nüfuzunu arttırmaya çalıştığının artık bir sır olmadığını hatırlamaktadır.⁴¹ Samir Atallah, Suriye'de asıl savaşın Esad rejimiyle muhalefet arasında olmadığını, Ankara ile Tahran arasında yaşandığına dikkat çekmektedir.⁴² Huda al-Hüseyni de Arap Baharı sürecinde ortaya çıkan ve Arap alemi üzerinde yoğunlaşan İran-Türkiye rekabetinin Osmanlı-Safevi rekabetinin tarihsel bir uzantısı olduğunu belirtmektedir.⁴³

Abdulaziz Tuveyrici, İran'ın Arap alemi üzerinde hiçbir zaman bugünkü kadar belirleyici bir aktör olmadığını belirtmektedir. Arap toplumlarının yapısını bozan halk ayaklanmalarından sonra İran, bölgede meydana gelen olayların ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. İran, Arap alemine bu müdahalesini, kendisini bölgede bir aktör ve bölgenin bir parçası olmasına dayandırmaktadır. Jeopolitik konumuyla bölgeyi kendi çıkarları için daha dinamik bir alan olarak gören İran, Şii mezhebine bağlı unsurları desteklemeyi de bir "peygamberlik" görevi olarak telakki etmektedir.⁴⁴ Tuveyrici'ye göre İran, Arap Baharı'nın sebep olduğu otorite boşluğundan yararlanarak bölgenin siyasi ve mezhebi haritasını değiştirme yolunda önemli adımlar atmaktadır. Yazar, Bağdat, Şam, Beyrut ve San'a gibi önemli Arap başkentlerinin İran Şii yörüngesine girdiklerini, bölgesel gücünü nükleer programıyla daha da güçlendirmek isteyen İran'ın gelecekte bölge ülkeleri üzerinde nasıl etkiler yapabileceğinin hesabını yaptığını dikkat çekmektedir. Saddam Hüseyin sonrası Irak'a "İran'ın Irak'ı" demenin mübalağa sayılmayacağını ifade eden Tuveyrici, Arap ülkeleri aralarında bir birlik kurabilecekler mi, kursalar bile Sünni Türkiye ve Pakistan ile ilişkilerin daha da güçlendirilmesi gerekmez mi,⁴⁵ sorusunu sorarak İran'ın bölgede Şii yayılmacı politikalarına karşı daha geniş Sünni kuşatıcı ittifaklar öner-

⁴¹ Halid bin Nayif al-Habbas, "Hawla ed-Dawru'l-İrani fi'l Mıntıqati'l-Arabiye," *Al-Sharq Al-Awsat*, 2 Mart 2015, <https://aawsat.com/home/article/301646/-الدور-الإيراني-في-المنطقة-العربية>

⁴² Samir Atallah, "Amme Nabhasu ve Amme Yabhasu?" *Al-Sharq Al-Awsat*, 19 Haziran 2011, <https://archive.aawsat.com/leader.asp?section=3&tissueno=11891&article=627307#.Ykglei2B2Ho>

⁴³ Huda al-Husseini, "El-İdtirabat fi Suriye Tuqawidu Siyaset "Sıfır Mushkilat" fi Türkiye," *Al-Sharq Al-Awsat*, 7 Nisan 2011, <https://archive.aawsat.com/leader.asp?section=3&tissueno=11818&article=616166#.YkggqC2B2Ho>

⁴⁴ Ğazal, "Hadiru'l-'alakat el-Arabiye el-İraniye,"

⁴⁵ Abdulaziz et-Tuveyrici, "Et-Tamaddudu'l-İrani veş-Şikaku'l-Arabi," *Al-Hayat*, 11 Mart 2015, <http://www.alhayat.com/Opinion/Writers/7950849/التمدد-الإيراني-والشقاق-العربي>

mektedir. Yusufâğa, bölgede yayılan Şii nüfuzunu, Mısır-Suudi ittifakı durdurabilir mi, sorusuna, “Sünni Türkiye bu ittifaka dahil edilmeden olmaz” yanıtını vermektedir.⁴⁶ Köşe yazarlarının neredeyse ortak kanaati, Türkiye'nin bölgede Sünni ittifakın ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeğini dile getirmeleridir.

Muhammed Ali Farhat, Arap Baharı'yla İran'ın bu mezhepsel düzeyde yayılmacı ve nüfuz oluşturma politikasının Irak, Suriye, Yemen ve Lübnan üzerinden sahada nasıl pratiğe dönüştürüldüğüne işaret etmektedir. Yazar, İran'ın Irak üzerindeki nüfuzunu artık ne Arapların ne Türklerin tartıştığını, İran'ın aynı nüfuzu Suriye üzerinde de kurmaya çalıştığını, ancak henüz başarmadığını belirtmektedir. Yazar, Arap Baharı'nın Suriye'ye girmesiyle Sünni Suriyelileri açıktan destekleyen Türkiye'nin Esad rejiminin yıkılması konusunda kararlı olduğunu, Suriye'nin Türkiye için çok şey ifade ettiğini hatırlatmaktadır. Bölgeye Sünni bir müttefik kazandırmak ve Suriye üzerinden Körfez Arap ülkelerine açılmayı sağlamak, Türkiye'nin gerçekleştirmek isteği hedefler arasında yer almaktadır. Suriye, İran için de çok önemli bir jeopolitiğe sahip konumdadır. Çünkü İran'ın Lübnan'a (Hizbullah) ve Akdeniz'e uzanması ancak Suriye üzerinden mümkündür. Yazara göre Türkiye ile İran bu bağlamda Suriye üzerinden dolaylı olarak savaşmaktadır. Ancak sınır komşusu olan bu iki ülke, karşılıklı ziyaretler, sınırları arasındaki karşılıklı ticari akışın hacmi ve yenilenen doğal gaz anlaşmalarıyla ilişkilerini daha da güçlendirerek çatışma yerine iş birliği yaptıklarını göstermiştir. Farhat, Erdoğan'ın “ikinci evim” dediği İran ve Hamaney'in “iki asırdan beri en iyisi” dediği Türkiye ilişkilerinin prensip meselesi değil, çıkar meselesi olduğu bir daha gözler önüne serildiğine dikkat çekmektedir.⁴⁷

Khalid Abdurrahim el Seyyid, İran'ın mezhepsel uzantılarını kullanarak bölgenin jeo-stratejik öneme sahip boğazlarını kontrol altına almak istediğine dikkat çekmektedir. Yazara göre İran, Yemen üzerinden Arap Yarımadası'nın güneyinde yer alan stratejik boğazlara tahakküm etme politikaları üretmektedir. Basra Körfezi'ndeki Hürmüz Boğazı'na Kızıldeniz'deki Babu'l Mendeb Boğazı'nı da ekleyerek, İran bölgedeki deniz trafiği kontrolünü elinde tutmak istemektedir. El-Seyyid, İran için Babu'l Mendeb boğazını kontrol altına almanın nükleer programa sahip olmak kadar stratejik ve

⁴⁶ Yusufâğa, “Davru İran fı'r-Rabi`i'l-Arabi,”

⁴⁷ Muhammed Ali Ferhat, “Vu'udu Ankara ve Tahran,” *Al-Hayat*, 14 Mayıs 2014, <http://www.alhayat.com/Opinion/Mohammad-Farhat/2338523/وعود-أنقرة-وطهران>

önemli olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁸ Tariq Seyyid, Babu'l Mendeb'in İran destekli Husilerin eline geçme tehlikesi başta Suudi Arabistan, Mısır ve diğer Körfez ülkelerini harekete geçirdiğini ifade etmektedir. Yemen'de Arap Baharı Suudi Arabistan ve Mısır'ın güvenliği ve deniz ticaret ağını büyük bir tehlike ile karşı karşıya getirmiştir. İran'ın bölgedeki yayılmasına daha fazla seyirci kalmamayı tercih eden iki ülke, Suudi Arabistan'ın başını çektiği bir koalisyon kurarak "Kararlılık Fırtınası" hava askeri operasyonunu başlatmıştır.⁴⁹ Yemen'in düşmesi, Hazım Ebu Duma'ya göre, bir Arap ülkesinin daha İran'ın nüfuzu altına girmesinden de öte, başta Körfez ülkeleri ve Mısır olmak üzere tüm Arap alemini olumsuz etkileyecek yeni güvenlik sorunlarının başlangıcı demektir.⁵⁰

Muhammed Alluş, Arap Baharı'nın yaşandığı ülkelerde değişim isteyen halk hareketlerinin tam manasıyla durgunluk kazanmadığını ifade etmektedir. Özellikle de devrime karşı darbeyle cevap veren ülkelerde halkın taleplerine cevap vermedikleri sürece bu Arap Baharı dalgasından kurtulmanın pek mümkün olmadığını öngörmektedir. Yazara göre Arap aleminde Arap Baharı sonrası oluşan otorite boşluğu, küresel güçleri ve çevre bölgesel güçleri bölgeye çekmiştir.⁵¹ Mustafa al-Faқи de Arap aleminin farklı çıkarları olan bölgesel güçlerle çevrili olduğunu, Arap Baharı'yla oluşan otorite boşluğu bu niyetleri gün yüzüne çıkardığını iddia etmektedir. Yazara göre bölgedeki istikrar ve güvenliğin sağlanması yolunda İran ile Türkiye'nin Arap aleminde yaptıkları hesaplar Suriye örneğinde daha net görülmektedir. Türkiye, Suriye rejimini düşürmeye çalışırken İran'ın onu ayakta tutmaya çalışması, bu çıkar çatışmalarına verilebilecek iyi bir örnektir.⁵² Burhan Ghalyon, Suriye krizine küresel güçlerin müdahalesi, çıkar ve çatışmaların Soğuk Savaş mantığı ve kavramlarıyla yeni bir sürece girdiğine dikkat çekmektedir. Yazar, özellikle Rusya'nın Suriye'de rejimi destekleyerek,

⁴⁸ Khalid Abdurrahim Al-Seyyid, "El-Yemen ve'd-Davru'l-İrani," *Al-Sharq*, 17 Ekim 2012, <http://www.al-sharq.com/news/details/167594#.VUp2BdGjJIU>

⁴⁹ Tariq Şeykh, "Mizenu'l-Kuwa beyna İran ve Duvali'l-Khalic," *Al-Ahram*, 27 Nisan 2015, <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/383189.aspx>

⁵⁰ Hazım Abu Duma, "Muşarekatu Misr fi `asimati'l-Hizam...el-Khiyar es-Sitrateji li Himayeti'l-Emni'l-Kavmi el-Arabi," *Al-Ahram*, 13 Nisan 2015, <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/377695.aspx>

⁵¹ Muhammed M. Alluş, "El-Arab fi Mizeni Duvali'l-Civari'l-Iqlimi," *Al-Sharq*, 17 Ocak 2015, <http://www.al-sharq.com/news/details/301125#.VUphudGjJIU>

⁵² Mustafa Al-Faқи, "El-Arab ve'l-Etrak...Malaffun Kadimun," *Al-Hayat*, 7 Ekim 2014, <https://thenewkhalij.news/article/3729/ملف-الترك-العرب-والترك-قديم>

Batılıların da muhaliflere verdiği destekle bölgede adeta Soğuk Savaş dönemi yeniden canlandığını belirtmektedir.⁵³

“Yalancı Bahar,” Nasır Arif'e göre Arap alemine ne demokrasi ne adalet ne de eşitlik getirmiştir. Tam tersine bölge ülkelerini iç savaşa sürüklemiş, açlığa mahkum etmiştir, göçe zorlamıştır, fakirlik, işsizlik ve açlık getirmiştir. Tarihi, coğrafyanın yazdığını ifade eden Arif, Arap aleminde son zamanlarda meydana gelen olayları İslam'ın doğuşuna kadar götürerek, tarihin tekkerrür ettiğini hatırlatmaktadır. Rumlarla Farisiler arasında geçen savaşlara gönderme yapan yazar, Rumların Ğassani Araplarının yaşadığı Suriye'yi, Farisilerin de Munzur kabilesinin yaşadığı Irak'ı işgal ettiğini; Ğassanilerin Rumlar adına, Munzurların da Farisiler adına birbiriyle savaştıklarına dikkat çekmektedir. Yazar, Arapların Türkiye ile İran'ın maslahatlarını koruma adına savaştıklarını iddia ederken, coğrafyanın insan faktörünün ırkına, dinine, mezhebine bakmaksızın tarih yazmaya devam ettiğinin altını çizmektedir. Arif ne Türklerin ılımlı İslam yüzü ne de mollaların mezhebi yayılcılığı bu gerçeği değiştirmedeğini ifade etmektedir.⁵⁴

5.4. Arap Baharı'na Model Arayışları

Arap Halkları Devrimi olarak da adlandırılan Arap Baharı, Tal'at Ramih'e göre kendisine uygun bir düzen kuramamıştır. Arap halkları söz konusu rejimleri devirmesine rağmen yerine kendi talepleri doğrultusunda bir sistem de oturtamamıştır. Yazar, süreç içerisinde farklı modellerin öne sürüldüğünü ya da dayatıldığını düşünmektedir. Birincisi, 2011 yılında başlayan İslamcı, liberal, vatansever güçleri bir araya getiren; siyasi, ekonomik, sosyal baskı, sessizliğe ve durgunluğa “yeter” diyen ve en önemlisi değişim isteyen Arap Baharı modelidir. Türkiye ile Katar'ın desteklediği bu genç ve dinamik model uzun soluklu olmaya devam edecek gibi görünmektedir. İkincisi, Arap Baharı modeline karşı, devrime karşı darbe, oluşan değişime ve güçlerine karşı duran diktatörlük modelidir. Arap Baharı öncesi sistemlerden daha acımasız ve şiddet uygulayan bu model adete birinci modelin bir kaşık suda boğmuştur. Mısır'da halkın demokratik seçimler yoluyla iktidara getirdiği hükümete karşı gerçekleştirilen askeri darbe bunun ilk örneğini teşkil etmiştir. Daha sonra Libya'daki iktidar da aynı darbeye maruz kalarak halk devrimleri askeri darbelerle sonlandırılmıştır. Üçüncüsü,

⁵³ Burhan Ghalyun, “Jiusiyasat el-Sawra el Suriyye ve'r-Rabi' el-Arabi,” *Al-Jazeera*, 24 Aralık 2012, <https://www.aljazeera.net/opinions/2012/12/24/2-جيوسياسة-الثورة-السورية-والربيع>

⁵⁴ Nasr M. Arif, “Ma beyna Türkiye ve İran,” *Al-Ahram*, 16 Şubat 2015, <http://www.ahram.org.eg/NewsPrint/360421.aspx>

demokratik ve diktatörlük modelleri arasında çatışmayı fırsat bilen ve durumdan istifade eden İran modelidir. Siyasi ve mezhepsel modelini yaymak için çaba ve çalışmalarını arttıran İran, tüm imkanlarını kullanarak bölgede varlığını daha belirgin bir şekilde göstermiştir. Bu da Arap Baharı hareketini hem başka bir yöne çekmiş (Sünni-Şii mezhep ayrışması) hem de bölgedeki güçler ve modeller arasında çıkarların çatışmasına neden olmuştur. Dördüncüsü, İslami cihat hareketleri modelidir ki bu da en hissedilir çıkışını üçüncü modele karşı verdiği çatışma sonucunda göstermiştir. Bu model aynı zamanda Arap Baharı'na karşı darbe düzenleyen diktatörlere karşı da mücadele etmektedir. Çıkar ve maslahatların bazen çatıştığı bazen de bulunduğu bu güçler arasındaki ilişkilere bölge dışı güçler de müdahil olmuştur. Yazar, dördüncü modeli Ortadoğu haritasında silmeye kararlı görünen bu küresel güçlerin, diğer üç model arasında maslahatlarını koruma adına gidip geldiklerini ifade etmektedir.⁵⁵

Muhammed Nureddin, Arap Baharı ve AK Parti iktidarından önce Arap aleminde Türk modeli hakkından olumlu şeylerin konuşulmadığını belirtmektedir. Arap aleminde Türkiye'nin laik, İsrail, Batı ve NATO'nun müttefiki bir ülke olduğuna dair yaygın bir görüşün hakim olduğunu hatırlatmaktadır. 2002 yılında AK Partinin iktidara gelmesiyle Türk modeli Arap aleminde konuşulmaya başlanmıştır. Özellikle Arap Baharı sürecinde yükselen Arap İslamcı siyasal hareketlerin seçimlerden galip çıkmasıyla Türk modeli düşüncesi ciddi manada önem kazanmıştır. Tunus, Mısır, Fas ve olası bir seçimde Suriye'de İslamcı siyasi partilere bir model olarak Türkiye'nin ılımlı İslamcı AK Parti modeli sunulmuştur. 11 Eylül olaylarından sonra ABD ile Avrupa, Türkiye modelini Arap alemine pazarlarken söz konusu ülkelerdeki radikal İslami grupları eritmeyi hedeflemişlerdir. Yazar, Türk modelinin Arap toplumunun muhafazakar İslami yorumundan çok farklı ve uzak olduğunu Batı gözden kaçırmıştır. Batı'nın model olarak sunduğu laik ve demokratik düzenin İslam'ın din-devlet ilişkisine uymadığını hatırlatan yazar, Arap toplumunun bunu kabullenemeyeceğini tahmin edememiştir. Yazar, Arap toplumunun Batı'nın demokratik sistemini olduğu gibi değil, ancak kendisine has bir demokratik modele dönüştürmekle kabul edebileceğini düşünmektedir.⁵⁶

⁵⁵ Tal'at Ramih, "El-Mutasari'una'l-Arba'a fi Ş-Şarqi'l-Awsat," *Al-Sharq*, 5 Eylül 2014, http://www.al-sharq.com/news/details/269024#.VWHyt0_lHw

⁵⁶ Muhammed Nuruddin, "İslamiyyun ve'n-Numuzacu't-Turki," *Al-Sharq*, 29 Aralık 2012, <http://www.al-sharq.com/news/details/183685#.VUpmjdGjIU>

Arap aleminde Türkiye'nin model olma olasılığıyla ilgili en hararetli tartışma AK Parti'nin laiklik yorumu üzerinden yaşandı. Fehmi Huveydi'ye göre Erdoğan, demokrasinin evladıdır, laikliğin değildir. Çünkü Erdoğan'ı laiklik hapse atmıştır. Demokrasi onu çıkarmakla yetinmemiş, Başbakan yapmıştır. Erdoğan, Mısır halkına sadece laiklikten korkmamalarını, laikliğin dinsizlik olmadığını söylemeye çalışmıştır. Aksine modern laiklik dinle çatışmaz, beraber yaşam alanları oluşturur. Huveydi, laiklik kavramına modern devletlerin uygulamalarından yola çıkarak dine karşı hem olumsuz (Fransa örneği) hem de olumlu (İngiltere örneği) anlamların yüklenebileceğini düşünmektedir. Ancak, Arap aleminde laikliğe tamamen olumsuz bir mana yüklediğini de hatırlatmaktadır.⁵⁷

Huveydi, Erdoğan'ın Mısır'da yaptığı laiklik açıklamasının dört kesime mesaj verme niyetiyle bilinçli ve tecrübeli bir politikacı siyaseti olduğunu, akademisyen Samir Salih'dan aktarmaktadır. Birinci mesaj, Arap aleminde iktidara talip olan İslami hareketlerdir. Bunun da nedeni, ileride yaşanacak olası olumsuz gelişmelerden doğabilecek sorunlara karşı şimdiden aralarına biraz mesafe koymaktır. İkinci mesaj, siyaset yapmanın önünde engel teşkil eden şiddet yanlısı radikal İslami gruplardır. Bu mesajla Erdoğan cihatçı gruplarla yollarını ayırmıştır. Üçüncü mesaj, Avrupa Birliği'ne olmuştur. Erdoğan'ın laikle ilgili sözleri Malta'da daha sonraları gerçekleştirilen AB toplantısında, Türkiye lehine çok olumlu yansımıştır. Dördüncü mesaj, İsrail'e gönderilmiştir. İsrail'in, Arap Baharı sürecinde Türkiye'nin radikal İslami hareketleri destekleyen ve yayan politikalar izlediği iddialarını çürütmek niyeti taşımıştır. Ancak Erdoğan'ın Mısır'da yaptığı laiklik açıklaması Mısırlı laik kesimleri harekete geçirmiştir. Arap Baharı'nın da etkisiyle "laik toplum" söylemlerini "sivil toplum" vurgusuna dönüştüren bu kesim Erdoğan'ın bu açıklamasından sonra "laik toplum" söylemlerini daha güçlü bir sesle dile getirmeye başlamıştır.⁵⁸

Khurşid Deli, Türk dış politika karar yapıcılarının Arap Baharı'na yaklaşımlarının temelinde "Türk Modeli" üzerinde olumlu tartışmaların farkında olmalarından kaynaklandığını belirtmektedir.⁵⁹ Beşir Abdul Fettah, Türk modelinin demokrasi, ekonomik kalkınma, İslam, laiklik ve modernite gibi yumuşak güç unsurlarından oluştuğunu, özellikle ordu, yöne-

⁵⁷ Fehmi Huveydi, "Hivar ani'l -almaniyye fi't-Turkiye," *Al-Sharq*, 11 Ekim 2011, <http://www.al-sharq.com/news/details/181353#.VUpsHtGjIU>

⁵⁸ Huveydi, "Hivar ani'l -almaniyye fi't-Turkiye,"

⁵⁹ Khurşid Deli, "El-Alaqt et-Turkiye el-Iraniye wa'l-Mu'dilatu's-Suriye" *Al-Jazeera*, 28 Ocak 2014, <https://www.aljazeera.net/opinions/2014/1/28/العلاقات-التركية-الارانية-والمعضلة>

tim ve İslam üçlüsüne dayanan modernleştirici bir model olduğunu kabul etmektedir. Yazar, İran modelinin teokratik bir rejime dayandığını, direniş ekseninde Batı, ABD ve İsrail'e karşıtlığıyla bu rejimi desteklediğini ve komşu ülkelerin içişlerine sert müdahale etmekten çekinmeyen bir model olarak sunmaktadır. Bu yönleriyle İran modeli, Batı ve Arap aleminden kabul görmezken, Türk modelinin hem Batı'dan hem de Arap aleminden destek aldığını belirtmektedir.⁶⁰ Muhammed Rumaihi, Türk modelinin en önemli unsurunun ekonomik gelişme olmadığını, aksine iyi yönetim, yargının bağımsızlığı, ordunun siyasetten uzak tutulması ve ılımlı İslam kimliğine yapılan vurgular olduğunu hatırlatmaktadır.⁶¹ Diğer yandan Abdul Rahman al-Raşid, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Kahire'de siyasi laikliği devletin müfredatı olarak benimsemelerini Müslüman Kardeşler'e tavsiye ettiğinde, Türk modelinin Arap siyasal İslamcılar tarafından tümüyle kabul görülmediğine işaret etmektedir. Yazar, Türkiye İslamcılarının, özellikle din ve devletin rolü konusundaki anlayışları bakımından Arap Baharı ülkelerindeki Müslüman Kardeşler ve Selefi anlayışından farklı olduğunu, hatta aralarında büyük kültürel bir uçurumun olduğunu belirtmektedir.⁶² İbrahim Şarkıyya, İran'ın silahlı örgütleriyle kendi modelini bölge halklarına dayatamayacağını, özellikle siyasi modellerin zorla, baskıyla başka ülkelere tepeden inme uygulanamayacağına dikkat çekmektedir. ABD'nin Irak'a dayattığı demokrasi modelinin başarısızlıkla sonuçlandığını örnek gösteren yazar, İran'ın iyi komşuluk ilişkileriyle dört değil, tüm Arap başkentlerine girebileceğini hatırlatmaktadır.⁶³

İman Şahid, Arap Baharı'nın en çok İslamcılara yaradığını ve onları iktidara taşıdığına işaret etmektedir. Ancak iktidarda fazla tutunamayan Arap İslami siyasal hareketler "neden başarısız oldular" sorusuna dikkat çekmektedir. Yazar, İslamcıların halktan uzak olduklarını, sadece güvenilir oldukları için iktidar görevi verildiğini, oysa toplumda siyasi, ekonomik ve teknik tecrübeleri olan insanların ihmal edildiğini ve son olarak siyasi olayları iyi okuyamadıklarını düşünmektedir. İslami hareketler uzmanı Kemal Habib'den

⁶⁰ Beşir Abdul Fettah, "Er-Rabi'u'l Arabi wa'l Alaqatu't Turkiye el-İraniye" *Al-Jazeera*, 12 Kasım 2011, <https://www.aljazeera.net/opinions/2011/11/12/الربيع-العربي-والعلاقات-التركيبية-الاربية>

⁶¹ Muhammed al-Rumaihi, "Eyyu Namuzaj Hiya Turkiye!" *Al-Sharq Al-Awsat*, 1 Ocak 2013, <https://archive.aawsat.com/leader.asp?section=3&issueno=12453&article=711262#.YkhXoS2B2Ho>

⁶² Abdul Rahman Al-Raşid, "Türkiye beyna'l Kalam wa'l Fi'l," *Al-Sharq Al-Awsat*, 7 Ekim 2012, <https://archive.aawsat.com/leader.asp?section=3&issueno=12367&article=698567#.Ykd82C2B2Ho>

⁶³ Şarkıyya, "İran ve l-'avasimu'l-Arba'a,"

yaptığı alıntıya göre, İslamcılarının başarısız oluşlarını, devleti yönetme gücü ve deneyimlerinin olmamasına bağlamaktadır. Toplumun İslamcılarını genel olarak hayır ve irşat işlerinde gördüklerini, parti çekişmelerinde İslamcılarını görmeye alışık olmadıklarına işaret eden Habib, İslamcılarının “davetten devlete” davet mantığıyla geçiş yaptıklarını, bunun da siyasi gerçekliğe uymadığını savunmaktadır. Eski İhvan üyelerinden Kemal Helbawi'den yaptığı alıntıda ise, İslamcılarının devletin ordu, polis ve yargı gibi aktif kurumlarına karşı sürdürdükleri düşmanlık, İslamcılarının iktidarda tutunamamalarına neden olarak gösterilmiştir.⁶⁴

5.5. İŞİD Problemi

Khalid Süleyman, 21. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye'nin, Pakistan'ın 20. yüzyılın son çeyreğinde geçtiği yoldan yürüdüğünü hatırlatmaktadır. 1980'ler, Arap aleminden yola çıkan radikal İslamcılarının ceplerinde Seyyid Kutub'un *Yoldaki İşaretler* kitabı, Pakistan'a hicretlerine tanık olmuştur. Yazar, Arap Baharı'nın Suriye'de çatışmaya dönüşmesi ve bunun daha sonraları Irak'a sıçramasıyla Arap aleminden ve Avrupa ülkelerinden yola çıkan Selevi cihatçıların durağının bu sefer Türkiye olduğunu, İstanbul ve Suriye sınırındaki Türk şehirlerinde kurdukları ağlar yoluyla Suriye ile Irak'a geçiş yaptıklarına dikkat çekmektedir. Yazara göre Türkiye'nin bu yöndeki politikaları, Esad rejimini devirmek için çatışma sahasındaki tüm silahlı grupları desteklemek olmuştur.⁶⁵ Yazar, İŞİD sorununun çözümünde görüş ayrılıklarının Türk-Amerikan ilişkilerini olumsuz yönde etkilediğini, özellikle de Kobani'de Türkiye savaşa karışmasa da şehrin İŞİD'in eline geçmesini temenni ettiğini iddia etmektedir. Rusya, Türk-Amerikan ilişkilerinin sarsıldığını fırsat bilerek Türkiye'ye çok cazibeli bir teklifle yakınlaştığını, Karadeniz üzerinden Bulgaristan, Sırbistan, Macaristan ve Avusturya'dan diğer Avrupa ülkelerine pompalayacağı doğal gaz boru hattını iptal ettiğini, yeni hattın Türkiye, Ege Denizi ve Yunanistan üzerinden Avrupa'ya doğal gaz taşıyacağını duyurduğuna işaret etmektedir. Rusya, bun teklifiyle Türkiye'nin Suriye üzerinden Avrupa'ya taşınması planlanan Katar doğalgaz projesinin de önüne geçmiştir.⁶⁶

⁶⁴ İman Şahid, “Be'da Feşli'l-İslamiyyin fi'l-Hukm,” *Al-Ahram*, 18 Şubat 2014, <http://www.ahram.org.eg/NewsPrint/260362.aspx>

⁶⁵ Khalid Süleyman, “Turkiye `ala Khuta Pakistan, min Ma'ber li'l-Mucahidin ila Mustakarrin lehüm,” *Al-Hayat*, 23 Eylül 2014, [⁶⁶ Rusas, “İrtibak Vad'u Ankara,”](http://alhayat.com/Articles/4722883/تريکی علی خطی پاکستان: من معبر ل «المجاهدين» إلى مستقر لهم</p></div><div data-bbox=)

Mustafa al-Fai, IŞİD'in Suriye ve Irak'ta girdiği savaşlarından en çok faydalanana ülkenin Türkiye olduğunu iddia etmektedir. Birincisi, Türkiye IŞİD kartını kullanarak İran'ın müttefiki Suriye rejiminin çok uluslu askeri bir müdahaleyle düşürülmesini Őart koşmuştur. İkincisi, Suriye'nin Türkiye sınırı boyunca Kürt nüfusunun yoğun olduğu bölgelerin IŞİD'in kontrolüne geçmesi ve PKK'nın uzantısı PYD'nin gücünün kırılmasını hedeflemiştir. cncs, Suriye sınırında uçuşa yasak tampon bir bölge kurarak Suriye topraklarına nüfuz etmek istemiştir. Uzun vadede Türkiye, Suriye zerinden Katar doğal gazını Avrupa'ya taşımak, Rus ve İran gazına bağımlılıktan kurtulmak istemiştir. Dördüncüsü, IŞİD'in bu Şiddet ve korku salan İslam anlayışına alternatif olarak kendi ılımlı İslam modelini Avrupa ve Arap alemine sunmuştur.⁶⁷ Tariq abu'l-Aynen, IŞİD'in Suriye ve Irak'ta İran'ın çıkarlarına büyük bir tehdit oluşturduğunu, ancak İran'ın bu iki ülkeye daha fazla nüfuz etmesine de olanak sağladığına işaret etmektedir. Ne Şam rejiminin ne de Bağdat hükümetinin IŞİD'i durduracak bir gücü gösteremediklerini hatırlatan yazar, bu durumun da İran için tarihi bir fırsat doğurduğunu ifade etmektedir. Zaten Irak'ın sivil ve askeri alanlarına yeterince nüfuz etmiş olan İran'ın yeni hedefi Esad rejimini korumak amacıyla Şam olmuştur. Yazara göre Arap alemine pek de yabancı olmayan, ancak farklı isimlerle tarih sahnesine çıkan bu yeni denklemin adı IŞİD-Şii atışması olmuştur.⁶⁸

5.6. Sultan, Molla, Laiklik

Türk-İran dış politikalarını kēe yazılarına taşıyan yazarların kullandıkları bu c kavramın Arap halk ve resmi kullanışlarında farklı anlamların yüklendiği görülecektir. Bu kavramların kapalı içeriklerini analiz edebilmek için Arapçayı ve Arap kültürünü bilmegi, hatta Arap aleminde uzun bir müddet kalmayı da gerektirmektedir. Erdoğan'a Mısır ziyareti sonrasında Sultan benzetmesi yapılması, Sultan kavramına tarihi uzantısıyla bir anlam yüklenmiştir. Mısırın 1517'de Osmanlı Sultanı Yavuz Selim tarafından fetih edilmesi, kutsal emanetlerin İstanbul'a taşınması, hilafetin Mısır'da yaşayan son Abbasi halifesinden törenle Osmanlı Sultanı'na geçmesi, iktidarın ve İslam'ın hamiliğinin Araplardan Türklere geçtiğinin temsilidir. Bu manada, kaybedilen savaş, hilafet, iktidar ve tüm bu olumsuz anlamlar Sultan kavramına yüklenmiştir. Erdoğan'ın Mısır gezisi, bu bağlamda, milliyetçi

⁶⁷ Al-Fai, "El-Arab ve'l Etrak...Meleffun Kadimun,"

⁶⁸ Tariq Abul-Ayneyn, "Da'ış ve Mustakbalu'n-Nizam'u's-Siyasi el-Arabi," *Al-Hayat*, 1 Temmuz 2014, <http://alhayat.com/Opinion/Writers/3321085/> داعش ومستقبل النظام السياسي العربي

köşe yazarlarına ve Arap kamuoyuna Osmanlı Sultanı geri dönüyor algısını oluşturmuştur. Batı medyasında da AK Parti iktidarının yeni Osmanlılar olarak çerçevelenmesi, Arap aleminin kaygılarını daha da arttırmıştır. Sultan kavramı daha çok Arap milliyetçi yazarlar tarafından kullanılmakta ve Türk dış politikasının Arap Baharı açılımını yayılmacı olarak algılanmasına zemin hazırlamıştır.

Molla kavramı hem Arap milliyetçi hem de Arap İslamcı yazarlar tarafından kullanılmıştır. Kavram, 1979 İslam Devrimi sonrası İran'ın Arap alemine yönelik mezhebi yayılmacı politikalarını temsil etmektedir. Ancak, milliyetçilerin ve İslamcılarının molla kavramına yükledikleri anlam çok farklılık arz etmektedir. Milliyetçilere göre İran'ın İslam Devrimi'nden önce de Arap topraklarında gözü olmuştur. İran şahının Körfezdeki adaları işgal etmesi, Bahreyn üzerinde hak iddia etmesi, bu iddialarını kanıtlamak için öne sürdükleri örneklerdir. Bu bağlamda, devrim sonrası İran, Arap toraklarına yönelik yayılmacı politikasını mezhep üzerinden yürütmektedir. Bir başka ifadeyle, milliyetçilere göre İran'ın Şii yayılmacı politikalarının perde arkasında aynı yayılmacı Pers İmparatorluğu zihniyeti yatmaktadır. İslamcılar ise Molla kavramına tamamen mezhebi bir anlam yüklemektedir. Hatta Şii Arapların Sünni Araplardan ziyade Şii İranlılara daha yakın durmaları bu yaklaşımlarını ve Molla kavramına yükledikleri manayı güçlendirmiştir. Ancak yine de köşe yazılarında İslamcılarının ses tonu milliyetçilerinki kadar yüksek ve güçlü gelmemektedir.

Laiklik kavramıyla genelde Türkiye ve AK Parti dönemi Türkiye siyasal İslam modeli temsil edilmektedir. Kavramın Türkiye ile birlikte anılmasının nedeni Türkiye'nin Osmanlı hilafetinden sonra yaklaşık bir asırlık laiklik tarihine sahip oluşu ve Arap aleminde bu düzenle tanınmasıdır. İslamcı bir geleneğe ve söyleme sahip olsa da AK Parti hükümetinin laikliğe sahip çıkması, özellikle Erdoğan'ın Mısır ziyaretinde laikliğin din karşıtlığı olmadığını vurgulaması, kavramı köşe yazılarına taşımıştır. Arap aleminde Müslüman Kardeşler cemaati ve Arap Baharı sürecinden sonra kurdukları hükümetler, AK Parti'yi model olarak görmektedirler. Ancak, Erdoğan'ın Mısır'da yaptığı laiklik tarifi ve laiklik tavsiyesi İslamcılar tarafından pek sıcak karşılanmamıştır. Hatta İslamcılar laiklik kavramı ('almaniyye) yerine sivil toplum kavramını (al-Muctama' al- Medeni) kullanmayı tercih etmişler, laiklik tartışmaları sivil toplum kavramı üzerinden yürütülmüştür. Laiklere, laiklik kavramı unutturulmuşken, Erdoğan'ının bu kavramı tekrar gündeme getirmesi, İslamcılarının beklemedikleri bir açılım olmuştur.

Ancak, Erdoğan'ın İslamcılara bu laiklik hatırlatması ve tavsiyesinden sonra, Erdoğan ne mesaj vermek istedi? sorusuna cevaplar arayan İslamcılar da olmuştur. Askeri darbeden sonra iktidarı kaybeden Müslüman Kardeşler, Erdoğan'ın vermek isteği mesaj anlayacaktı, ancak çok geç kalmış olacaktı.

6. Sonuç

Bu çalışma, Arap Baharı sürecinin ilk beş yılında netleşen Türk-İran dış politikalarının Arap basınında, Al-Hayat, Al-Ahram ve Al-Sharq, Al-Jazeera net ve Al-Sharq Al-Awsat gazetelerinin köşe yazılarına nasıl yansıdığını araştırdı. Araştırmada hem içerik hem de söylem analiz yöntemleri kullanıldı. Bu bağlamda gazetelerin araştırma konusuyla ilgili köşe yazıları üzerinde yapılan analizlerden önemli bulgular elde edildi. Öncelikle Arap Baharı'nın başladığı 2011 yılında çıkan haberlerin genellikle Arap Baharı'nın iç dinamikleri üzerinde yoğunlaştığı görülmüştür. Türkiye ile İran'ın Arap Baharı sürecindeki rolleri üzerine yapılan değerlendirmelerin 2012-2015 yıllarında daha yoğun bir şekilde işlendiği tespit edilmiştir. Türk-İran dış politikaları üzerinde yapılan değerlendirmeler çoğunlukla milliyetçi ve İslamcı köşe yazarları tarafından gazete köşelerine taşındığı gözlemlenmiştir. Al-Sharq gazetesi Türkiye'nin Arap Baharı politikalarına olumlu bir yaklaşım sergilerken, İran'ı Basra Körfezi'nde bir tehdit unsuru olarak görmüştür. Al-Ahram gazetesi askeri darbeden sonra Türkiye'nin Arap Baharı politikalarını en şiddetli bir dille eleştirmeyi yayın politikası haline getirmiştir. Diğer yandan Al-Hayat gazetesi hem Türkiye hem de İran'ı Arap alemi üzerinde maslahatları doğrultusunda kıyasıya bir rekabet içinde olduklarını gündeminden düşürmemiştir. Söz konusu gazetelerin köşe yazılarında Arap Baharı'na yönelik Türk-İran dış politikaları belli konu başlıkları altında ve karşılaştırmalı işlenmiştir. Bu bağlamda, milliyetçi yazarlar Türkiye ve İran'ın Arap Baharı politika açımlarını yayımları ve Arap iç işlerine karşıma olarak değerlendirmişlerdir. İran'ın şahlık döneminde Pers milliyetçiliğiyle, İslam Devrimi sonrasında Şii mezhepsel doktriniyle Arap alemi üzerinde yayımları politikalarını sürdürdüğüne dikkat çekmişlerdir. Türk dış politikalarının, milliyetçi yazarlara göre, tarihi Osmanlı imparatorluğunun Arap alemi üzerindeki hakimiyetini yeniden kurmaya yönelik olduğunu savunmuşlardır. Ancak, özellikle İslamcı yazarlar, Arap alemi üzerinde artan İran'ın rolü, baskısı ve Şii hilaline karşı bölgesel güç olarak Sünni Türkiye'nin dengeleyici desteğinin gerekli olduğunu dile getirmişlerdir.

Milliyetçi köşe yazarları Türkiye'nin Arap Baharı'na yönelik politikalarını değerlendirirken Türkiye'nin özellikle Suriye'de karşı karşıya kaldığı mülteci ve sınır güvenlik sorunlarını görmezden geldikleri görülmüştür. Türkiye'nin Arap Baharı'na yönelik politikaları Arap iç işlerine karışmak ve Arap topraklarında gözü olmak olarak yorumlanmıştır. Oysa Türkiye'nin Suriye devrimine yönelik ürettiği tüm politikalarının merkezinde kendi sınır güvenliği, mülteciler ve Suriye'nin üniter yapısının korunması olmuştur. Bu da söz konusu köşe yazarlarının gerçekleri görmezden gelerek Arap kamuoyunda Türkiye-karşıtı bir algı oluşturma çabası içinde olduklarını göstermiştir. Özellikle demokratik seçimlerle iktidara gelen, askeri darbelerle iktidardan düşürülen Müslüman Kardeşlere verdiği destekle Türk dış politikası prensipleri olan bir profil çizmiştir. İran'ın Suriye'de, Yemen'de, Irak'ta ve Lübnan'da mezhep eksenli politikalarına odaklanmış, ancak İran'ın bu ülkelerden ekonomik çıkarları üzerinde durulmamıştır. Oysa İran'ın Irak'la kurduğu ekonomik ilişkiler, Irak'ı sadece mezhepsel olarak Tahran'a bağlamamış, aynı zamanda ekonomik olarak da keline bağımlı kılmıştır. Köşe yazarlarının göz ardı ettikleri bir diğer konu da Arap aleminde yaşayan Şiiilerin talepleridir. İran'ın Şii Arap nüfusu üzerinde etkili olmasının nedenleri üzerinde durulmamıştır. Şii Arapların İran'ın nüfuzuna açık olması, bir başka ifadeyle, Arap hükümetlerine karşı İran'a sığınması ancak mezhepçiliğin üst kimlik olarak tanımlanmasıyla açıklanabilir. Sonuç olarak, iktidarların medya üzerindeki nüfuzu hesaba katıldığında, seçilen gazetelerin köşe yazıları, iktidarların dış politika yönelimlerine paralel haber yorumu yaptıkları, rıza ürettikleri sonucuna varmak mümkündür.

Kaynakça

- Aras, Bülent ve Emirhan Yorulmazlar. "Turkey and Iran After the Arab Spring: Finding a Middle Ground." *Middle East Policy* 11, no. 4 (Kış 2014): 112-120.
- Chubin, Shahram. "Iran and the Arab Spring: Ascendancy Frustrated." *Gulf Research Center* (Eylül 2012): 1-51.
- Cohen, Bernard Cecil. *The Press and Foreign Policy*. New Jersey: Princeton University Press, 1965.
- Hardy, Cynthia, Bill Harley ve Nelson Phillips. "Discourse Analysis and Content Analysis: Two Solitudes?" *Qualitative Methods: Newsletter of the American Political Science Association Organized Section on Qualitative Methods* 2:1 (Bahar 2004).

- Herman, Edward S. ve Noam Chomsky. *Manufacturing Consent: the Political Economy of the Mass Media*. Londra: Bodley Head, 2008.
- Hermann, Margaret G. "Content Analysis," içinde *Qualitative Methods in International Relations: a Pluralist Guide*, Editörler: Audie Klotz ve Deepa Prakash. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.
- İnat, Kemal. "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2012." içinde *Ortadoğu Yılığ 2012*, Editörler: Kemal İnat ve Muhittin Ataman, İstanbul: Açılım Kitap, 2014.
- McQuail, Denis. *McQuail's Mass Communication Theory*. Londra: Sage Publication, 2010.
- Neuendorf, Kimberly A. "Content Analysis: A Contrast and Complement to Discourse Analysis," *Qualitative Methods: Newsletter of the American Political Science Association Organized Section on Qualitative Methods* 2:1 (Bahar 2004).
- Neumann, Iver B. "Discourse Analysis." içinde *Qualitative Methods in International Relations: A Pluralist Guide*, Editörler: Audie Klotz ve Deepa Prakash. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.
- Öniş, Ziya. "Turkey and the Arab Spring: Between Ethics and Self-Interest." *Insight Turkey* 14, no. 3 (2012): 45-63.
- Parsi, Trita ve Riza Marashi. "Arab Spring Seen from Tehran: The Geopolitical Contest for Region's Hearts and Minds." *Cairo Review* 2 (2011): 98-112.
- Robinson, Piers. "Theorizing the Influence of Media on World Politics: Models of Media Influence on Foreign Policy," *European Journal of Communication* 16, no. 4 (2001): 523 - 544.
- Sadeghi-Boroujerdi, Eskandar. "Iran and the Arab Spring." *Tehran Bureau*, (Haziran 2011).
- <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/tehranbureau/2011/06/iran-and-the-Arabspring.html>
- Schreier, Margrit. *Qualitative Content Analysis in Practice*. Los Angeles, CA: Sage, 2012.
- Siebert, Fredrick S., Theodore Peterson ve Wilbur Schramm. *Four Theories of the Press*. Urbana: Univ. of Illinois Press, 1984.

İnternet Kaynakları

- Abbas Naci, Mohamed. "Turkiye ve Iran... el-Khosumu el-Asdiqau." *Al-Jazeera*. 22 Ağustos 2011. <https://www.aljazeera.net/opinions/2011/8/22/2-ترکیا-وایران-الخصوم-الأصدقاء>

- Abu Duma, Hazım. "Muşarekatu Misr fi `asimati'l-Hizam...el-Khiyar es-Sitratedji li Himayeti'l Emni'l-Kavmi el-Arabi." *Al-Ahram*. 13 Nisan 2015. <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/377695.aspx>.
- Abu'l-Ayneyn, Tariq. "Da iş va Mustakbalu'n-Nizamu's-Siyesi el-Arabi." *Al-Hayat*. 1 Temmuz 2014. <http://alhayat.com/Opinion/Writers/3321085/داعش ومستقبل النظام السياسي العربي>
- Abdul Fettah, Beşir. "El Rabi'u'l Arabi ve'l Alaqatu't Türkiye el-İraniyye." *Al-Jazeera*. 12 Kasım 2011. <https://www.aljazeera.net/opinions/2011/11/12/الربيع-العربي-والعلاقات-التركية>
- Al-Faqi, Mustafa. "El-Arab ve'l Etrak...Meleffun Kadimun." *Al-Hayat*. 7 Ekim 2014. <https://thenewkhalij.news/article/3729/العرب-والأتراك-ملف-قديم>
- Al-Habbas, Halid bin Nayif. "Hawla ed-Dawru'l-İrani fi'l Mıntıqati'l-Arabiyye." *Al-Sharq Al-Awsat*. 2 Mart 2015. <https://aawsat.com/home/article/301646/د-خالد-بن-نايف-الهباس/حول-الدور-الإيراني-في-المنطقة-العربية>
- Al-Harub, Khalid. "Senetun Zehebiyye emame İran li Tasdiri's-Sevra." *Al-Hayat*. 4 Ocak 2015. <http://www.alhayat.com/Opinion/khaled-alharoob/6622600/سنة-ذهبية-أمم-إيران لتصدير-الثورة>
- Al-Husseini, Huda. "El-İdtirabat fi Suriye Tuqawidu Siyasat "Sıfır Mushkilat" fi Türkiye." *Al-Sharq Al-Awsat*. 7 Nisan 2011. <https://archive.aawsat.com/leader.asp?section=3&issueno=11818&article=616166#.YkggqC2B2Ho>
- Al-İbrahim, Bedr. "Türkiye ve İran fi'r-Rabi' el-Arabi." *Al-Jazeera*. 22 Mart 2012. <https://www.aljazeera.net/opinions/2012/3/22/2--إيران-وتركيا-في-الربيع-العربي>
- Al-Khattab, Faris. "Suriye ve Mustaqbelu'l Alaqat beyna Türkiye ve İran." *Al-Jazeera*. 26 Temmuz 2012. <https://www.aljazeera.net/opinions/2012/7/26/سوريا-ومستقبل-العلاقة-بين-تركيا>
- Al-Qilab, Salih. "Hatta la Tastanzif Turkiyet Erdogan el-Waqt bila Neticetin!" *Al-Sharq Al-Awsat*. 14 Temmuz 2011. <https://archive.aawsat.com/leader.asp?section=3&issueno=11916&article=630972#.Ykgi9y2B2Ho>
- Al-Raşid, Abdul Rahman. "Türkiye beyne'l Kelam wa'l Fi'l." *Al-Sharq Al-Awsat*. 7 Ekim 2012. <https://archive.aawsat.com/leader.asp?section=3&issueno=12367&article=698567#.Ykd82C2B2Ho>
- Al-Rumaihi, Muhammed. "Eyyu Namuzaj Hiya Türkiye!" *Al-Sharq Al-Awsat*. 1 Ocak 2013. <https://archive.aawsat.com/leader.asp?section=3&issueno=12453&article=711262#.YkhXoS2B2Ho>

- Al-Seyyid, Khalid Abdurrahim. "El-Yemen ve'd-Davru'l-İrani." *Al-Sharq*. 17 Ekim 2012. <http://www.al-sharq.com/news/details/167594#.VUp2BdGjIU>
- Alluş, Muhammed M. "El Arab fi Mizeni Duveli'l-Civari'l-İqlimi." *Al-Sharq*. 17 Ocak 2015. <http://www.al-sharq.com/news/details/301125#.VUphudGjIU>
- Al-Zatara, Yaser. "La Osmaniyya wa La Safaviyya." *Al-Jazeera*. 22 Ağustos 2012. <https://www.aljazeera.net/opinions/2012/8/22/صفوية-ولا-عثمانية>
- Arif, Nasr M. "Ma beyna Turkiye ve İran." *Al-Ahram*. 16 Şubat 2015. <http://www.ahram.org.eg/NewsPrint/360421.aspx>
- Atallah, Samir. "Amme Nabhasu wa Amme Yabhasun?" *Al-Sharq Al-Awsat*. 19 Haziran 2011. <https://archive.aawsat.com/leader.asp?section=3&tissueno=11891&article=627307#.Ykglei2B2Ho>
- At-Tuveyciri, Abdulaziz. "Et-Tamaddudu'l-İrani veş-Şikaku'l-Arabi." *Al-Hayat*. 11 Mart 2015. <http://www.alhayat.com/Opinion/Writers/7950849/التمدد-الإيراني-والشفاق-العربي>
- Badirkhan, Abdul Wahhab. "Men Yahsimu fi Suriye....Turkiye em Iran?" *Al-Hayat*. 16 Haziran 2011. <https://ar.qantara.de/content/lmshhd-lswry-mn-yhsm-fy-swry-trky-m-yrn>
- Bakir, Ali Hüseyin. "Es-Siyase el-Kharijia et-Turkiya el-Iqlimia...ile Eyne?" *Al-Jazeera net*. 31 Ağustos 2011. <https://www.aljazeera.net/opinions/2013/8/31/2-السياسة-الخارجية-التركية-الإقليمية>
- Deli, Khurşid. "Hel Te`ammaka el-Musalaha el-Khaliciyya Curuh Turkiye." *Al-Hayat*. 10 Aralık 2014. <http://www.alhayat.com/Articles/7562616-هل-تعلم-المصالحة-الخليجية-جروح-تركيا>
- Deli, Khurşid. "Turkiye Tuharibu Da'ış min Bevvabati İskati'n-Nizam." *Al-Hayat*. 2 Ekim 2014. <http://www.alhayat.com/Articles/4861186/تركيا-تحارب-داعش-من-بوابة-إسقاط-النظام>
- Deli, Khurşid. "El Alaqat et-Turkiye el-Iraniye ve'l-Mudilatu-s-Suriye." *Al-Jazeera*. 28 Ocak 2014. <https://www.aljazeera.net/opinions/2014/1/28/العلاقات-التركية-الإيرانية-والمعضلة>
- Ferhat, Muhammed Ali. "Vu`udu Ankara ve Tahrân." *Al-Hayat*. 14 Mayıs 2014. <http://www.alhayat.com/Opinion/Mohammad-Farhat/2338523/وعود-أنقرة-وطهران>
- Ghalyun, Burhan. "Jiusiyasat el-Sawra el Suriye ve'r Rabi' el-Arabi." *Al-Jazeera*. 24 Aralık 2012. <https://www.aljazeera.net/opinions/2012/12/24/2-جيوسياسة-الثورة-السورية-والربيع>

- Ğazal, Khalid. "Hadiru'l-`alakat el-Arabiye el-İraniye." *Al-Hayat*. 11 Haziran 2014. <http://www.alhayat.com/Articles/2915815/>-العلاقات-العربية-الإيرانية
- Huveydi, Fehmi. "Hivar `ani'l-`almaniyye fi t-Turkiye." *Al-Sharq*. 11 Ekim 2011. <http://www.al-sharq.com/news/details/181353#.VUpsHtGjJIU>
- Kablan, Mervan. "Rağme kullu Dacic Türkiye ekser Ehimmiyye ve Ercah Veznen min Iran ve Misr Muçteme`ateyn." *Al-Sharq*. 8 Mayıs 2014. <http://www.alsharq.com/news/details/235722#.VUppcdGjJIU>
- Nuğaymiş, Abdullah. "Tekatu` Ehlam el-Efendiyye...ve Evhamu'l-Khilafe." *Al-Hayat*. 1 Şubat 2015. <http://www.alhayat.com/Opinion/Abdullah-alnghimshi/7120958/>تقاطع-أحلام-«الأفندية»-وأوهام-الخلافة
- Nuruddin, Muhammed. "İslamiyyun ve`n-Numuzecu`t-Turki." *Al-Sharq*. 29 Aralık 2012. <http://www.al-sharq.com/news/details/183685#.VUpmjdGjJIU>
- Ramih, Tal`at. "El-Mutasari`una'l-Arba`a fi`ş-Şarki'l-Awsat." *Al-Sharq*. 5 Eylül 2014. http://www.al-sharq.com/news/details/269024#.VWHyt0_tlHw
- Rusas, Muhammed S. "İrtibak Vad`u Ankara İqlimiyyen be`da Rihanihe `ala İhvan." *Al-Hayat*. 10.Aralık.2014. <http://www.alhayat.com/Articles/6162659/>ارتباك-وضع-أنقرة-اقليميا-بعد-رهانها-على--الإخوان-
- Said, Abdulmuneim. "Nizamun Iqlimiyyun Arabiyyun Cedid." *Al-Sharq Al-Awsat*. 20 Nisan 2011. <https://archive.aawsat.com/leader.asp?section=3&issueno=11831&article=618106#.Ykgori2B2Ho>
- Şahid, İman. "Ba`da Feşli'l-İslamiyyin fi'l-Hukm." *Al-Ahram*. 18 Şubat 2014. <http://www.ahram.org.eg/NewsPrint/260362.aspx>
- Şarkiyya, İbrahim. "İran ve'l`avasimu'l-Arba`a: Es-Saytara Bidayatu'l-İnhiyar." *Al-Hayat*. 3 Kasım.2014. <http://www.alhayat.com/Articles/5453467/>إيران-والعواصم-الأربع--السيطرة-بداية-الانهيار
- Şerbil, Ğassan. "Türkiye ve'l-Bevvabatu`s-Suriyye." *Al-Hayat*. 29 Eylül 2014. <http://www.alhayat.com/Opinion/Ghassan-Charbel/4822736/>تركيا-البوابة-السورية
- Şeykh, Tariq. "Mizanu'l Kuwa beyna İran ve Duvali'l-Khaleej." *Al-Ahram*. 27 Nisan 2015. <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/383189.aspx>
- Süleyman, Khalid. "Türkiye `ala Khuta Pakistan, min Ma`ber li'l-Mucahidin ila Mustakarrin lehum." *Al-Hayat*. 23 Eylül 2014. <http://alhayat.com/Articles/4722883/>تركيا على خطى باكستان: من معبر ل«المجاهدين» الى مستقر لهم

Yusufağa, Tarif. “Devru İnan fi`r-Rabi`il-Arabi.” *Al-Hayat*. 29 Aralık 2013.

<http://www.alhayat.com/Opinion/Letters/333101/> دور-İnan-في-الربيع-العربي

Zari, Sadullah. “El-Lu`ba et-Turkiyye fi`l-Irak.” *Al-Hayat*. 2 Temmuz 2014.

<http://www.alhayat.com/Opinion/Writers/3337680/> اللعبة-التركیة-في-العراق

İran-Suudi Arabistan Rekabeti Karşısında Çin Dış Politikası

Necmettin Acar*

Öz

Enerji güvenliği, askeri gücün temelini oluşturan endüstriyel kapasiteyi belirleyen ana etmen olması sebebiyle, ulusal güvenlik stratejisinin en önemli unsurlarından biri olarak kabul edilir. Küresel bir aktör olmasını önemli ölçüde, büyüyen ekonomisine ve güçlü endüstriyel kapasitesine borçlu olan ve enerji ihtiyacı gittikçe artan Çin de enerji ihtiyacını güvene almayı önemli bir dış politika gündemi olarak kabul etmektedir.

Ortadoğu güvenlik mimarisinin 2010 yılı sonrası dönemde yaşadığı köklü değişimler Çin'in enerji güvenliği açısından önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bu sonuçlardan en önemlisi İran ve Suudi Arabistan arasındaki rekabetin, yoğunlaşan vekâlet savaşlarıyla birlikte ideolojik alandan jeopolitik alana taşınması olmuştur. Bu süreçte enerji nakil hatlarına yönelik artan saldırılar, toplam petrol ithalatının yarısından fazlasını Körfez bölgesinden karşılayan Çin'in enerji güvenliğine yönelik ciddi bir tehdidi açığa çıkarmıştır.

Enerji ihtiyacı hızla artan ve ABD ile küresel bir rekabete girişmiş olan Çin'in, Körfez'deki çıkarlarını korumak için bölgeye yönelik askeri güç projeksiyonu geliştirmesi beklenirken bundan kaçındığı, İran-Suudi Arabistan rekabetinde aktif bir tarafsızlık politikası izlediği ve her iki aktörle de iyi ilişkiler geliştirdiği görülmüştür. Çin'in bu rekabette sergilediği aktif tarafsızlık ve her iki aktörle de yakın ilişkiler geliştirme politikası enerji ihtiyacını güvene alma politikasıyla yakından alakalıdır.

Anahtar Kelimeler: Çin enerji güvenliği, Körfez güvenlik mimarisi, ARAMCO Saldırıları, İran-Suudi rekabeti

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, TR, Uluslararası İlişkiler Bölümü, orcid.org/0000-0002-6130-5145, necmettinacar@artuklu.edu.tr

Chinese Foreign Policy Regarding Iran-Saudi Arabia Rivalry

Necmettin Acar*

Abstract

Energy security is considered one of the most important elements of national security strategy, as it is the main factor determining industrial capacity, which forms the basis of military power. China, which owes being a global actor significantly to its growing economy and strong industrial capacity, and whose energy needs are increasing, considers securing its energy needs as part of an important foreign policy agenda.

The radical changes experienced by the Middle East security architecture in the post-2010 period have led to important results in terms of China's energy security. The most important one among these results was the transfer of the rivalry between Iran and Saudi Arabia from the ideological field to the geopolitical field through intensifying proxy wars. In this process, increasing attacks on energy transport lines revealed a serious threat to the energy security of China, which gets more than half of its total oil imports from the Gulf region.

It is clearly seen that China, whose energy need is rapidly increasing and is in a global competition with the US, is expected to develop a military power projection for the region in order to protect its interests in the Gulf. However, China avoids this power projection policy and pursues active neutrality in the Iran-Saudi Arabia rivalry, and develops good relations with both actors. China's active neutrality in this competition and its policy of developing close relations with both actors is closely related to the strategy of securing its energy needs.

Keywords: China's energy security, Gulf security architecture, ARAMCO attacks, Iran-Saudi rivalry

---

* Asst. Prof. Dr., Mardin Artuklu University, TR, Department of International Relations, orcid.org/0000-0002-6130-5145, necmettinacar@artuklu.edu.tr

1. Giriş

2010 sonrası dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) bölge güvenlik mimarisindeki garantörlük rolünden sıyrılmaya çalışmasıyla ve Irak, Mısır ve Suriye gibi ülkelerin zayıflayarak bölgesel güç denkleminde çekilmesiyle Ortadoğu'da güç ve güvenlik boşlukları ortaya çıktı. Oluşan bu boşlukları doldurma konusundaki hevesleri, İran ve Suudi Arabistan arasında uzun yıllardır süren ideolojik rekabetin jeopolitik alana taşınmasıyla sonuçlandı. Nihayetinde İran ve Suudi Arabistan Bahreyn, Irak, Yemen ve Suriye gibi ülkelerde hem vekilleri aracılığıyla hem de direkt olarak askeri sahada karşı karşıya geldiler.

Bölgenin iki önemli aktörü olan İran ve Suudi Arabistan rekabetinin jeopolitik alana taşınmasının en önemli sonuçlarından birisi enerji üretim tesislerine ve nakil güzergâhlarına yönelik saldırılarda yaşanan artıştır. Özellikle Eylül 2019'da Suudi ARAMCO tesislerine düzenlenen saldırılar ve bu saldırılar sonrası yaşanan gelişmeler bölge enerji kaynaklarına ciddi anlamda bağımlı olan Çin açısından önemli bir enerji güvenliği sorunu ortaya çıkarmıştır. Çin'in hızla büyüyen ekonomisine de bağlı olarak artan petrol tüketimi ve kısa vadede Körfez'den yaptığı ithalatı başka bir kaynaktan sağlayabilmesinin imkânsızlığı bölgesel gerginliklere karşı Çin dış politikasının hassasiyetini artırmıştır. Uzun yıllar ABD'nin Ortadoğu bölgesi için sağladığı güvenlik şemsiyesinden¹ azami derecede istifade ederek enerji arz güvenliği sorunu yaşamayan Çin, bölge güvenlik mimarisinin köklü değişimler yaşadığı ve ABD-Çin rekabetinin tırmandığı bir siyasal atmosferde, bölge güvenliğindeki minimalist rolünü yeniden düşünmek zorunda kalmaktadır.

Bu makalede İran-Suudi Arabistan jeopolitik rekabetinde Çin'in izlediği dış politika analiz edilecektir. Bu makalenin temel sorunsalı hâlihazırda ABD ile küresel bir rekabete girişmiş olan ve enerji ihtiyacı hızla artan Çin'in Körfez bölgesinde benzersiz askeri ve jeopolitik avantajlar sunan İran ile güvenilir bir enerji tedarikçisi olan Suudi Arabistan arasında bir tercih yapıp yapmayacağıdır. Makalede Çin'in, enerji güvenliği saikiyle, iki aktör arasındaki çatışmalarda taraf tutmayacağı ve gerginliklerin yoğun as-

---

¹ ABD, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Ortadoğu petrol kaynaklarının çıkarılmasını ve tüketim merkezlerine taşınmasını engellemeye yönelik her tehdidi, askeri güç kullanmak da dâhil olmak üzere, gerekli tedbirleri alarak engellemiştir. Örneğin; 1951 yılında İran'da petrolü millileştiren Musaddık yönetimi ABD'nin organize ettiği bir darbe ile görevden uzaklaştırılmıştır. Benzer şekilde 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgali sürecinde ABD'nin liderlik ettiği uluslararası koalisyon askeri güç kullanarak işgali sonlandırmıştır.

keri çatışmalara evirilmemesi için her iki aktörle de yakın işbirliğini tercih ederek aktif bir tarafsızlık politikası takip ettiği iddia edilecektir.

Bu çalışma üç bölümden oluşacaktır. İlk bölümde enerji güvenliği kavramına ve Çin açısından enerji güvenliğinin ifade ettiği anlama değinilecektir. İkinci bölümde Ortadoğu bölgesel güvenlik mimarisinde son dönemde yaşanan değişime ve bu değişimden kaynaklanan enerji üretim tesisleri ve nakil hatlarına yönelik saldırıların Çin enerji güvenliği açısından ortaya çıkardığı risklere değinilecektir. Son olarak da İran ile Suudi Arabistan'ın Çin açısından ifade ettiği jeostratejik ve ekonomik öneme değinilerek Çin'in bu çatışmalardaki aktif tarafsızlık politikasının sebepleri ele alınacaktır.

2. Çin Dış Politikası ve Enerji Güvenliği Arasındaki İlişki

Uluslararası siyasette oldukça eski bir kavram olan enerji güvenliği, I. Dünya Savaşı öncesi Almanya ve İngiltere arasındaki donanma rekabeti sırasında İngiltere'nin kömürle çalışan gemiler yerine, Dretnot sınıfı petrolle çalışan savaş gemilerini denize indirmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır.² İngiltere'nin bu kararı bir taraftan I. Dünya Savaşı'nın kaderini değiştirirken diğer taraftan zengin petrol yataklarına sahip olan Hazar ve Ortadoğu bölgelerini “uluslararası jeopolitik ve jeostratejik oyunun merkezi haline getirmiştir”.³

Modern dönemin enerji güvenliği algısını şekillendiren olay ise hiç şüphesiz 1973 yılında yaşanan “Petrol Krizi”dir. Petrol İhraç Eden Arap Devletleri Örgütü'nün (OAPEC) Suudi Arabistan öncülüğünde başlattığı petrol ambargosu uluslararası piyasalarda ciddi bir arz kıtlığına yol açmış ve 16 Ekim 1973'te 3.01 dolar olan petrolün varil fiyatı, 1 Ocak 1974'te yaklaşık dört kat artarak 11.65 dolara çıkmıştır.⁴ Petrol fiyatlarında çok kısa sürede yaşanan bu dramatik artış gelişmiş ekonomileri oldukça derinden sarsmıştır. Örneğin “ABD’de 1972 yılında %3,3 olan yıllık enflasyon oranı 1974 yılında %11,1’e yükselmiş, 1973 yılında %4,89 olan işsizlik oranı ise 1975 yılında %8,47’ye kadar çıkmıştır”.⁵ Rusya'nın 2005 sonrası dönemde sık sık Avrupa'ya doğalgaz taşıyan Batı Hattı'nı kapatmasıyla ortaya çıkan ener-

² Daniel Yergin, *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, çev. Kamuran Tuncay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2008), 150-153.

³ Mitat Çelikpala, “Enerji Güvenliği: NATO'nun Yeni Tehdit Algısı,” *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 10, no. 40 (Kış 2014): 79.

⁴ Salih Öztürk ve Selin Saygın, “1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri ve Stagflasyon Olgusu,” *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 6, no. 12 (2017): 3.

⁵ A.g.e., 6-8.

ji krizi, 2000'li yılların başlarında enerji güvenliğini yeniden uluslararası siyaset gündeminin ön sıralarına taşımıştır.

Askeri gücün temelini oluşturan endüstriyel kapasiteyi belirleyen ana etmen olması sebebiyle, kısaca “kesintisiz, güvenli şekilde ve uygun fiyata enerji kaynaklarına ulaşmak”⁶ olarak tanımlanan enerji güvenliği,⁷ ulusal stratejinin en önemli unsurlarından biri olarak kabul edilir. Enerji güvenliğinin 4A olarak da ifade edilen dört temel unsuru bulunmaktadır; enerji kaynağının fiziksel olarak mevcudiyeti (Availability), kesintisiz erişilebilirliği (Accessibility), makul fiyatlı olması (Affordability) ve sürdürülebilirliği (Acceptability).⁸

19. yüzyılın sonlarında yaşanan enerji devrimi, bu tarihe kadar en önemli stratejik enerji kaynağı olan kömürün, yerini petrole bırakmasıyla sonuçlanmıştır. Bugün “petrol, modern ekonomileri ve yaşam tarzlarını destekleyen dünya taşımacılığının %90'ından fazlasını sağlayan, elde edilen petrokimyasallarla, giysilerden cep telefonlarına, parfümlerden vitaminlere kadar her şeyi yapmakta kullanılan”⁹ stratejik bir enerji kaynağıdır. Petrolün tüm dünyada homojen olmayan dağılımı, nispeten politik istikrasızlıkların olduğu bölgelerde yoğunlaşan rezerv yapısı ve büyüyen küresel ekonominin artan enerji ihtiyacı petrol kıtlığına yönelik küresel endişeyi besleyerek önemli bir güvenlik sorununa yol açmıştır.

Enerjinin mevcudiyetini, ulaşılabilirliğini, sürdürülebilirliğini ve makul fiyatlı olmasını ifade eden arz güvenliğinin, “ülkelerin ekonomik büyüme ve gelişmelerini ve hatta ulusal güvenliklerini temelden etkileyen bir olgu”¹⁰ olduğu kabul edilir. 2000'li yılların başlarından itibaren arz güvenliğine yönelik endişelerin yeniden uluslararası siyaset gündeminin ön sıralarına çıkmasıyla, enerji güvenliği devletlerin ulusal güvenlik stratejilerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmeye başlamıştır. Örneğin bu dönemde ilan edilen ABD Ulusal Güvenlik Strateji belgelerinde hem ABD'nin hem de

⁶ Daniel Yergin, “Energy Security in the 1990s,” *Foreign Affairs* 67, no. 1 (Sonbahar 1988): 111.

⁷ Enerji güvenliği, askeri, siyasi, çevresel, ekonomik ve toplumsal boyutu olan bir kavramdır. Bu çalışmada “enerji güvenliği” kavramıyla, mevcut bir enerji kaynağına makul fiyat üzerinden kesintisiz ulaşma anlamına gelen enerji arz güvenliği kastedilecektir.

⁸ Sopitsuda Tongsopit, Noah Kittner, Youngho Chang, Apinya Aksornkij, Weerin Wangjiraniran, “Energy security in ASEAN: A quantitative approach for sustainable energy policy,” *Energy policy* 90 (Mart 2016): 60.

⁹ Anna Kuteleva, *China's Energy Security and Relations with Petrostates: Oil as an Idea*, (Londra: Routledge, 2021): 1.

¹⁰ Leman Erdal ve Ethem Karakaya, “Enerji Arz Güvenliğini Etkileyen Ekonomik, Siyasi ve Coğrafi Faktörler,” *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 31, no. 1 (2012): 108.

müttefiklerinin enerji güvenliği konusu önemli bir gündem maddesi olarak yer almıştır.¹¹ Benzer şekilde enerjisinin önemli bir kısmını ithal etmek zorunda kalan Avrupa Birliği de (AB) enerji güvenliğini sağlamaya yönelik stratejileri önemli bir gündem maddesi olarak kabul etmeye başlamıştır.¹² Yine 2000'li yılların başlarından itibaren düzenlenen NATO zirvelerinde önemli bir gündem maddesi olarak kabul edilen enerji güvenliği, 2010 Lizbon Zirvesi'nde temel bir güvenlik konusu olarak NATO stratejik konseptinde yer almıştır.¹³

ABD, AB ve NATO gibi Çin de bu dönemde enerji güvenliğine odaklanmıştır. Çin'in enerji güvenliğine odaklanmasına yol açan en önemli husus, arz güvenliğine ilişkin sorunlara ilaveten, yakaladığı ekonomik büyüme trendinin ortaya çıkardığı enerji açığıdır. Şöyle ki; 1993 yılına kadar petrolde kendi kendine yeterli olan Çin, bu tarihe kadar ciddi bir enerji güvenliği sorunu yaşamamıştır.¹⁴ Ancak büyüyen ekonomisine bağlı olarak Çin'in enerji ihtiyacı bu tarihten sonra hızlı bir artış kaydetmiştir. 1993 yılında günde 4 milyon varil petrol üreterek toplam tüketimini kendi kaynakları ile karşılayan Çin, 2020 yılında günlük 14.43 milyon varil petrol tüketmiş ve bu tüketiminin yaklaşık 10 milyon varilini ithalatla karşılamıştır.¹⁵ 2020 yılı itibariyle ithal petrole olan %65 civarındaki bağımlılık¹⁶ Çin açısından önemli bir ulusal güvenlik meselesidir. Çin'in petrol ithalatına olan bağımlılığının 2035 yılında %80'lere ulaşacağına yönelik projeksiyonlar¹⁷ enerji ihtiyacını güvene almayı ülke dış politikasının önemli bir amacı haline getirmiştir.

¹¹ "National Security Strategy of The United States of America 2015", Son erişim: 05 Eylül 2021, https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf, "National Security Strategy of The United States of America 2017," The White House, Son erişim: 05 Eylül 2021, <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>.

¹² Reza Hafezi ve Mohammad Alipour, "Energy Security & Sustainable Development," *Affordable and Clean Energy: Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals* içinde ed., W. Leal Filho vd. (İsviçre: Springer 2020): 10.

¹³ Çelikpala, "Enerji Güvenliği," 94.

¹⁴ Emine Akçadağ Alagöz, "Çin'in Enerji Güvenliğinin İran ile İlişkilerine Etkisi," *Turkish Yearbook of International Relations* 47, (Mayıs 2016): 71.

¹⁵ "Short-Term Energy Outlook," *US Energy Information Administration*, Son erişim: 10 Ağustos 2021, https://www.eia.gov/outlooks/steo/pdf/steo_full.pdf.

¹⁶ Covid-19 salgını sebebiyle 2020 yılında Çin'de ekonomi yavaşlamış ve bu durum enerji tüketimine de etki etmiştir. 2019 yılında Çin'in petrolde dışa bağımlılığı %72,5'tir. Bkz. Oil, gas and coal import dependency in China, 2007-2019, IEA, Son erişim: 03 Eylül 2021, <https://www.iea.org/data-and-statistics/charts/oil-gas-and-coal-import-dependency-in-china-2007-2019>.

¹⁷ Qiang Ji, Hai-Ying Zhang ve Dayong Zhang, "The impact of OPEC on East Asian oil import security: A multidimensional analysis," *Energy Policy* 126 (Mart 2019): 99.

Çin'in petrol tüketimindeki bu hızlı artışın temel nedeni, ülkenin gelişen askeri yetenekleri¹⁸ ile birlikte Çin ekonomisinin motoru olarak da kabul edilen, otomobil iştahı olan ve büyüyen bir orta sınıfın¹⁹ varlığıdır.²⁰ Öyle ki Çin'de 2005 yılında 5,7 milyon olan otomobil satışı 2017 yılında 29,1 milyona çıkmıştır. Aynı dönemde ABD'deki otomobil satışları 23,3 milyondan ancak 25,8 milyona çıkmıştır. Dolayısıyla on yıl gibi kısa bir sürede Çin dünyanın en büyük otomobil pazarı olan ABD'yi geride bırakmıştır.²¹ Hızla büyüyen otomotiv pazarının²² ekonomik büyümenin motoru olmasının yanısıra Çin ekonomisi de otomotiv pazarındaki bu büyümeye bağımlı hale gelmiştir.²³ Bütün bunlara ilaveten Çin'in uluslararası taşımacılıkta büyüyen rolü de petrol talebinde belirgin bir artışı desteklemektedir.²⁴

¹⁸ Çin ordusu yaklaşık olarak günlük 700.000 varil petrol tüketmektedir. Gabriel Collins, "A Maritime Oil Blockade against China," *Naval War College Review* 71, no. 2 (Bahar 2018): 61.

¹⁹ 2004 yılında 30 milyon civarında olan ülkedeki toplam motorlu araç sayısı son on iki yılda dörde katlanarak 120 milyonu geçmiştir. Bkz. Zheng Zhao, Pei Liu ve Zheng Li, "Modelling and analysis of China's passenger car fuel consumption up to 2030," in the *Advances in Energy Systems Engineering*, ed. Georgios M. Kopanos, Pei Liu, Michael C. Georgiadis (Cham: Springer, 2017): 280-86.

²⁰ Merijn Drenth, "Energy security in China: Fuel cell vehicles, plug-in electric vehicles and policy responses to oil imports" (Yüksek Lisans Tezi., Utrecht University, 2019): 22.

²¹ "Provisional Registrations or Sales of New Vehicles," *International Organization of Motor Vehicle Manufacturers*, Son erişim: 3 Eylül 2021, <https://www.oica.net/wp-content/uploads/Sales-all-vehicles-2017.pdf>. Uluslararası Motorlu Taşıt Üreticileri Birliği'ne (UMTÜB) göre, 1999 yılında dünyadaki toplam araç üretimi 56 milyon iken bu üretimin yalnızca 1.8 milyonu Çin tarafından üretilmiştir. Bu istatistiğe göre Çin'in motorlu araç üretimi küresel üretimin ancak %3,6'sına tekabül etmektedir. 2020 yılında ise dünya genelinde üretilen 77,6 milyon motorlu aracın %30'u (25,2 milyon) Çin tarafından üretilmiştir. Bkz. Production statistic, Son erişim: 3 Eylül 2021, <https://www.oica.net>.

²² Çin'de son yıllarda otomotiv pazarının çok hızlı büyümesinde 2014 sonrası petrol fiyatlarında yaşanan sert düşüşler de etkili olmuştur. Bkz. Ed Crooks, "The global importance of China's oil imports," *Financial Times*, September 25, 2017, Son erişim tarihi: 7 Ağustos 2021, <https://www.ft.com/content/e7d52260-a1e4-11e7-b797-b61809486fe2>.

²³ Gabriel Collins, *China's Evolving Oil Demand: Slowing Overall Growth, Gasoline Replacing Diesel as Demand Driver, Refined Product Exports Rising Substantially*, (Houston: Baker III Institute for Public Policy of Rice University 2016): 64, Drenth, "Energy security in China," 22.

²⁴ Çin 2021 yılı itibarıyla dünyada üretilen konteynerlerinin % 96'sını, gemi siparişlerinin ise %48'ini tek başına üretmektedir. ABD'den sonra dünyanın ikinci büyük nakliye filosuna sahip olan Çin'in kısa sürede bu alanda ABD'yi geçmesine kesin gözüyle bakılmaktadır. Bkz. Matthew Rochat, "China's Growing Dominance in Maritime Shipping," *The Diplomat*, 18 Aralık 2021, Son erişim: 1 Nisan 2022, <https://thediplomat.com/2021/12/chinas-growing-dominance-in-maritime-shipping/>.

Başta otomotiv olmak üzere ulaştırma sektörünün petrol talebindeki artış petrol talebini hızla yukarı çekmekte ve Çin'i küresel petrol rezervlerinin en yoğun olduğu Körfez bölgesine yönlendirmektedir. 2020 yılı itibariyle Çin'in toplam petrol ithalatının yaklaşık %55'ini karşıladığı Körfez bölgesi,²⁵ Çin enerji güvenliğinde çok önemli bir yere sahiptir. Çin'in Körfez petrol kaynaklarına olan bağımlılığın aratarak devam etmesinin üç temel nedeni bulunmaktadır; coğrafi yakınlık, rezerv bolluğu ve bazı ülkelerdeki petrol tedarikinin politik gerekçelerle zorlaşması.

İlk olarak Körfez bölgesi, Kafkasya, Güney Amerika ve Afrika gibi zengin petrol rezerv bölgelerine nazaran, Çin'e coğrafi olarak oldukça yakındır. Genel olarak petrol tedarikinin çok büyük bir kısmını deniz yoluyla karşılayan Çin'in uzak rotalardaki enerji kaynaklarına artacak olan bağımlılığı ülkenin kritik su yollarındaki güvenlik yükünü artıracaktır.²⁶ Coğrafi yakınlık, Çin'in Körfez bölgesinden boru hatları ile doğrudan enerji tedarikini de mümkün kılmaktadır. Son yıllarda Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru'na yapılan milyarlarca dolarlık yatırım Körfez enerji kaynaklarının Pakistan üzerinden Çin'e boru hatları ile taşınmasını da içermektedir.²⁷ İkinci olarak bölge rezerv yoğunluğu bakımından dünyanın en zengin bölgesidir. Çin hâlihazırda Körfez bölgesinde günlük 5 milyon varil civarında petrol ithal etmektedir ve Uluslararası Enerji Ajansı'nın (IEA) yaptığı projeksiyona göre 2035 yılında Çin'in Körfez bölgesinden petrol ithalatı bugünküne oranla ikiye katlanacaktır.²⁸ Yakın gelecekte Çin'in bu kadar büyük miktarda petrol ithal edebileceği başka bir bölge bulabilmesi mümkün gözükmemektedir. Son olarak Libya, Venezuela gibi ülkelerde yaşanan iç karışıklıklar ve ABD yaptırımları Çin'in bu ülkelerden yaptığı petrol ithalatında ciddi sorunlara yol açmaktadır.²⁹ Özellikle son dönemde Libya'da yaşanan iç savaş ve Venezuela'ya uygulanan ABD yaptırımları³⁰ Çin'in bu ülkelerden ithal

²⁵ Sigit ve Alexander Texas Meresin, "China's Geopolitical Strategy in the Strait of Hormuz," *Chinese Journal of International Review* 2, no. 2 (2020): 3.

²⁶ Pierre Noël, "Asia's Energy Supply and Maritime Security," *Survival* 56, no. 3 (2014): 202.

²⁷ James M. Dorsey, *China and the Middle East: venturing into the maelstrom*, (Cham: Palgrave Macmillan, 2019): 79.

²⁸ Manjari Singh, "China's Great Game in the Gulf: Implications for India," *CLAWS Journal* 13, no.2 (2020): 102.

²⁹ "China's crude oil imports surpassed 10 million barrels per day in 2019", *US Energy Information Administration*, Son erişim: 8 Ağustos 2021, <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=43216>.

³⁰ 2019 yılının Temmuz ayında Çin'in Venezuela'dan petrol ithalatı bir önceki aya oranla %62 azalmıştır. Bkz. "China's July Venezuela oil imports fall over U.S. sanctions", Reuters, 25 Ağustos 2019, Son erişim: 17 Ağustos 2021, <https://www.reuters.com/article/us-china-economy-trade-crude-idUSKCN1VF06N>.

ettiği petrol miktarında önemli bir azalmaya sebep olmuştur. Hatta bu süreçte Çinli yetkililer Venezuela, İran gibi ülkelere uygulanan yaptırımlar ve Libya'ya yönelik NATO müdahalesi ile ABD'nin Çin'in enerji güvenliğine yönelik örtülü bir savaş yürüttüğünü düşünmeye başlamışlardır.³¹ Çünkü Çin'in, Libya'daki çıkarları NATO müdahalesi sürecinde önemli ölçüde zarar görmüştür. Çin, Arap Baharı öncesi Kaddafi hükümeti ile toplam 18,8 milyar dolarlık sözleşme imzalamıştı. Kaddafi hükümetinin NATO müdahalesi sonucu devrilmesiyle imzalanan bu sözleşme geçersiz kıldığı gibi Libya'da yaşanan istikrarsızlık sebebiyle sayıları 35.000'i bulan ve çoğu enerji sektöründe çalışan Çinli işçilerin tahliyesi de zorunlu hale gelmiştir. Dolayısıyla Çin NATO müdahalesi sonrası Libya'dan "izole" edilmiştir.³²

Küresel bir aktör olmasını büyük oranda yakaladığı ekonomik büyümesine borçlu olan Çin, hızla gelişen ekonomisini destekleyebilmek için "enerji kaynakları, özellikle de fosil yakıtlar için savaşması gereken aç bir ejderha"dır.³³ Aynı zamanda iç istikrarı ekonomik büyümeye ve ulusal refahın sürdürülebilir artışına bağlı olan Çin için enerji güvenliği, rejimin iç istikrarı açısından da büyük önem arz etmektedir. Son dönemde Çin'in en büyük enerji tedarik kaynağı olan Körfez bölgesindeki enerji üretim ve nakil hatlarına yönelik artan saldırılar Pekin'in dış politikasını belirlerken enerji güvenliğini daha dikkatle ele almasına yol açmaktadır.

3. Bölgesel İstikrarsızlıkların Çin Enerji Güvenliği Açısından Ortaya Çıkardığı Riskler

Küresel düzeyde ABD dış politikası açısından Ortadoğu'nun önceliğinin azalması, bölgesel düzeyde ise bölgenin önemli aktörlerinin zayıflayarak bölgesel güç denkleminde çekilmesi Ortadoğu güvenlik mimarisinde köklü değişimlere yol açmıştır. Bu gelişmelere de bağlı olarak oluşan güç ve güvenlik boşlukları bölgede ciddi bir istikrarsızlık sarmalına yol açmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası bölge güvenliğinin başat aktörü olan ABD'nin bölgeye sağladığı fiili güvenlik garantilerinde son dönemde ciddi bir zayıflama ortaya çıkmıştır. Bu durumun temelde iki nedeni bulunmaktadır; ABD'nin bölge enerji kaynaklarına olan bağımlılığının sonlanması ve yükselen Çin'i dengelemek için Asya-Pasifik bölgesine yönelmesi.

---

³¹ Drenth, "Energy security in China," 20.

³² Hanelito A. Sevilla, "The Arab Spring and South China Sea Tensions: Analyzing China's Drive to Energy Security," *Alternatives: Turkish Journal of International Relations* 12, no. 3 (Kış 2013): 97.

³³ Kuteleva, "China's Energy Security," 9.

2010 sonrası dönemde hidrokarbon teknolojisinde yaşanan gelişmeler ve petrol endüstrisine yapılan yatırımlar sonucu, ABD’de petrol (crude oil) ve kaya gazı (shale gas) üretimi hızla artmıştır. Bu sayede 2020 yılında ABD, küresel petrol üretiminin %20’sini tek başına üreterek dünyanın en büyük petrol üreticisi³⁴ olmuş, hatta petrol ihracatında, uzun yıllardır dünya lideri olan Suudi Arabistan’ı 2019 yılı Haziran ayında geçerek, dünya lideri olmuştur.³⁵ ABD’nin bölge enerji kaynaklarına olan bağımlılığının ortadan kalkması, Ortadoğu’nun ABD dış ve güvenlik politikasındaki önceliğini sonlandıran en önemli gelişmelerden biri olmuştur.

Ortadoğu bölgesinin ABD dış ve güvenlik politikasındaki önceliğini sonlandıran ikinci gelişme ABD’nin Çin’i dengelemek için yönünü Asya-Pasifik bölgesine dönmesi olmuştur. ABD dış ve güvenlik politikasında Asya-Pasifik bölgesinin artan önemi, Çin’in 1980’li yıllarda Başkan Deng Xiaoping tarafından çizilen “düşük profilli” politikayı 2000’li yılların başlarından itibaren terk etmeye başlamasıyla alakalıdır. Özellikle Başkan Xi Jinping döneminde Çin, bölgesel düzeni kendi politik öncelikleri doğrultusunda yeniden şekillendirmek için iddialı bir politikaya yönelmiştir. Çin’in komşuları ile sınır anlaşmazlıklarına yol açan saldırgan girişimleri ve rakiplerini provoke edecek askeri kapasite inşa etme politikası bu iddialı politikanın en önemli göstergeleri olmuştur.³⁶ Benzer şekilde Asya Yatırım ve Kalkınma Bankası, Şangay İşbirliği Örgütü gibi yapılar oluşturması, Çin’in Batılı küresel kurumlara alternatifler oluşturarak küresel sistemi kendi önceliklerine göre şekillendirmek istediği iddialarını güçlendirmiştir.³⁷

Çin’in sayılan iddialı politikaları ABD’yi, Asya-Pasifik bölgesine yönelik dış ve güvenlik politikalarında yeni bir ayarlamaya gitmeye zorlamıştır. 2011 sonlarında Obama yönetiminin geliştirdiği “Asya Pivot” stratejisi Çin’in Asya-Pasifik bölgesindeki iddialı politikalarını dengelemek için ABD’nin as-

³⁴ 2020 yılı için Suudi Arabistan’ın günlük 10,82 milyon varil üretimine karşın ABD 18.60 milyon varil petrol üretmiştir. Bkz. What countries are the top producers and consumers of oil?, EIA, 26 July 2021, Son erişim: 8 Ağustos 2021, <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=709&t=6>.

³⁵ “Haziran ayı petrol ihracatında lider ABD oldu”, *Bloomberg*, 13 Eylül 2019, Son erişim: 7 Temmuz 2021, https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/emtia-haberleri/haziran-ayi-petrol-ihracatinda-lider-abd-oldu_ID1457359/.

³⁶ Feng Liu, “The recalibration of Chinese assertiveness: China’s responses to the Indo-Pacific challenge,” *International Affairs* 96, no.1 (2020): 9.; Kevin G. Cai, “Constructing an analytical framework for explaining Chinese foreign policy,” *Chinese Political Science Review* 5 (2020): 371.

³⁷ Lars Erslev Andersen, vd., “China-MENA Relations in the Context of Chinese Global Strategy,” *Joint Policy Studies* 16 (2020): 15.

keri konuşlanmasını değiştirme ve bölgedeki müttefikleri ile savunma bağlarını güçlendirme taahhüdü içermektedir.³⁸ ABD'nin bu dönemde geliştirdiği Çin'i dengeleme stratejisinin bölge açısından en önemli sonucu Ortadoğu'daki güvenlik taahhütlerinin azalması ve ABD askerlerinin bölgeden kademeli olarak çekilmesi olmuştur. Böylece ABD'nin Ortadoğu güvenlik mimarisindeki temel rolü, "müttefikleri için bir güvenlik garantöründen, kendi güvenliklerini sağlayacak kapasiteye kavuşmaları için müttefiklerini teşvik eden" aktör şeklinde değişmiştir.³⁹

Bölge güvenlik mimarisini etkileyen bölgesel düzeydeki en önemli gelişme ise bölgenin en önemli aktörleri olan Irak, Suriye ve Mısır'ın zayıflayarak bölgesel güç denkleminde çekilmesidir. Irak, 2003 yılındaki ABD işgali sonrası zayıflayarak bir iç savaşa düşmüş ve bölgesel güç denkleminde çekilmişti. Arap Baharı sürecinin Suriye'de bir iç savaşa yol açması ve Mısır'da yaşanan sokak hareketleri ve peşinden gelen askeri darbe de her iki ülkenin zayıflayarak bölgesel güç denkleminde çekilmesiyle sonuçlanmıştır.⁴⁰ Sayılan ülkelerin zayıflamasıyla Körfez, Levant ve Kızıldeniz bölgelerinde önemli güç boşlukları oluşmuştur.

Bölge güvenlik mimarisinin köklü bir biçimde değişmesi ve bölgede oluşan güç boşlukları İran ve Suudi Arabistan rekabetinin düzeyinde önemli bir değişimi zorlamıştır. 1979 yılındaki İran Devrimi'ne kadar "Körfez bölgesindeki sosyalist ve radikal-milliyetçi etkilere karşı savaş, istikrarlı bir petrol ve gaz akışı sağlanması ve ihracat yoluyla refahın artması konusundaki ortak çıkar, İran ve Suudi Arabistan'ı"⁴¹ yakınlaştıran en önemli faktörler olmuştur. İran Devrimi her iki monarşi arasındaki tüm ortak değere dayanan bu çıkar alanlarını alt üst etmiştir. Devrimle birlikte Humeyni'nin devrim ihracı politikası ve anti-monarşik ideolojisi her iki ülke arasında ideolojik alanda yoğun bir rekabetin başlamasına yol açmıştır. Bu süreçte

³⁸ Liu, "The recalibration of Chinese assertiveness," 10. 2021 yılı Eylül ayında ABD, İngiltere ve Avustralya arasında imzalanan ve nükleer işbirliğini de içeren AUKUS pakıyla Obama'nın Pivot stratejisi somut bir eyleme dönüşmüştür. Bkz. Muhammet Emin Horuz, "Küresel güç dengelerinde AUKUS sarsıntısı," *Anadolu Ajansı*, 24 Eylül 2021, Son erişim: 2 Nisan 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/kuresel-guc-dengelerinde-aukus-sarsintisi/2373759>.

³⁹ Necmettin Acar, "Körfez-İsrail İttifakı," *Ortadoğu Analiz* 10, no. 86 (Mart-Nisan 2019): 38.

⁴⁰ Necmettin Acar, "Arap Baharı Sürecinde Ortadoğu'da Güvenlik ve Dış Politika: Suudi Arabistan Örneği," *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. 2 (2018): 155.

⁴¹ Henner Fürtig, "Conflict and cooperation in the Persian Gulf: The interregional order and US policy," *The Middle East Journal* 61, no.4 (2007): 628.

İran, Şah dönemindeki statükocu politikayı terk ederek revizyonist bir politikaya yönelmiş, tüm bölge sahinında statükocu ve Batı yanlısı rejimleri tehdit eden rejim karşıtı hareketleri desteklemeye başlamıştır.

2010 sonrası dönemde bölge genelinde oluşan güç ve güvenlik boşluklarının yol açtığı vakum, her iki ülkenin uzun yıllar sürdürdükleri ideolojik sahadaki rekabetin jeopolitik alana taşınmasına yol açmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan jeopolitik rekabet ise ülkelerin dış ve güvenlik politikalarını köklü bir biçimde etkilemiştir. İran, Suudi Arabistan ile giriştiği jeopolitik rekabette avantaj elde edebilmek için bir taraftan nükleer faaliyetlere hız verirken diğer taraftan ideolojik ve politik nüfuzunu yaydığı Şii unsurları kullanarak kendisine bağlı milis kuvvetleri oluşturmuştur. Bu milis kuvvetleri etkili bir şekilde kullanmak suretiyle Suudi Arabistan'ın ısrarla korumak istediği bölgesel statükoyu zayıflatmaya çalışmıştır. Suudiler ise İran'ı dengelemek için bir taraftan silah ve savunmaya devasa bütçeler ayırırken⁴² diğer taraftan kendi liderliklerinde statükocu güçlerin katılımıyla "İslam Ordusu", "Arap NATO'su" ve "Yarımada Kalkan Gücü"⁴³ gibi askeri koalisyonlar oluşturmuşlardır. Son yıllarda Bahreyn, Lübnan, Suriye, Yemen ve Irak, İran ile Suudi Arabistan arasında direkt olarak askeri sahada karşı karşıya gelme riski taşıyan vekâlet savaşlarına sahne olmaktadır.⁴⁴

Bölgede İran ve Suudi Arabistan arasında devam eden jeopolitik rekabetin Çin açısından ortaya çıkardığı en önemli sakıncalardan biri her iki aktörün birbirinin enerji altyapısı ve ticaretini baltalayarak giriştikleri jeopolitik rekabette avantajlar elde etme politikasına yönelmiş olmalarıdır. Enerji tesisleri ve nakil hatlarına yönelik saldırılar bir taraftan enerjiye kesintisiz erişimde sorunlar ortaya çıkararak arz güvenliği sorunlarına diğer taraftan güvenlik sorunlarından kaynaklı sert fiyat hareketlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hâlihazırda günlük ithalatının 10 milyon varil civarında olduğu göz önüne alındığında fiyatlardaki 10 dolarlık bir artış olması ihtimali Çin'in enerji faturasını günlük 100 milyon dolar artıracaktır. Dolayısıyla, Ortadoğu bölgesinde enerji altyapısına yönelik her saldırı Çin'in enerji faturasını ciddi oranda artıracaktır.

⁴² Suudi Arabistan'ın askeri harcamaları son 5 yılda 270 milyar doları geçti, *Anadolu Ajansı*, 21 Mayıs 2020, Son erişim: 3 Eylül 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suudi-arabistanin-askeri-harcamaları-son-5-yılda-270-milyar-doları-geçti/1849106>

⁴³ Necmettin Acar, "Mubadarat İnşai Şebeket Emniyyah İqlimiyah Biqiyadati Suudiyah fi eş-Şark el-Avsad", *Rouya Türkiyyah* 8, no.2 (2019): 62-65

⁴⁴ Acar, "Arap Baharı Sürecinde Ortadoğu'da Güvenlik ve Dış Politika," 156-59.

2019 yılı ve sonrasındaki süreç enerji tesislerine ve nakil hatlarına yönelik saldırıların yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Önce 12 Mayıs'ta Birleşik Arap Emirlikleri'nin (BAE) Hürmüz Boğazı'nda bulunan Fuceyra limanı açıklarında dört petrol tankeri kimliği belirsiz bir saldırının hedefi olmuştur. İki Suudi Arabistan'a, biri BAE'ye ve biri de Norveç'e ait petrol tankerleri bu saldırıda hafif hasar görmüştür.⁴⁵ 14 Mayıs'ta Suudi Arabistan'ın Kızıldeniz'deki Yanbu limanına⁴⁶ petrol taşıyan iki boru hattına yönelik İnsansız Hava Araçları (İHA) ile bir saldırı düzenlenmiştir. Bu saldırı sonrası Yanbu limanına petrol akışı kesilmiştir.⁴⁷ 13 Haziran'da ise Suudi Arabistan'dan ve BAE'den Japonya'ya petrol taşıyan iki petrol tankeri Hürmüz Boğazı açıklarında saldırıya uğramıştır. Bu saldırıdan sonra petrol fiyatları yaklaşık %5 oranında yükselmiştir.⁴⁸ 14 Eylül'de dünyanın en büyük petrol üretim tesisi olan Suudi ARAMCO tesislerine düzenlenen saldırılar ile küresel petrol endüstrisi daha büyük bir kriz ile karşı karşıya gelmiştir. ARAMCO tesislerinin Suudi toplam petrol üretiminin yaklaşık yarısını (5,7 milyon varil/gün), toplam küresel petrol arzının ise yaklaşık %5'ini tek başına sağlıyor olması sebebiyle bu saldırılar bölgesel ve küresel alanda şok etkisi açığa çıkarmıştır. Bu saldırı, I. Körfez Savaşı'ndan beri en büyük üretim kesintisine yol açtığı için saldırı sonrası petrol fiyatları güvenlik endişesiyle yaklaşık %20 oranında artarak 70 doların üzerine çıkmıştır.⁴⁹

⁴⁵ "Suudi Arabistan: BAE kıyılarında iki petrol tankerimize sabotaj düzenlendi," *BBC*, 13 Mayıs 2019, Son erişim: 11 Ağustos 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48252308>.

⁴⁶ Ülkenin petrol zengini Doğu vilayetinde çıkan petrolü Batı'daki Kızıldeniz limanlarına ulaştıran doğu-batı petrol boru hattı Suudi Arabistan açısından hayati önemdedir. İran'ın denetimindeki Hürmüz Boğazı'nı by-pass etmek için kullanılan bu hat sayesinde Suudi Arabistan, petrolünü Kızıldeniz'deki Yanbu limanı üzerinden müşterilerine ulaştırabiliyor. Yanbu limanı ise Suudi Arabistan'ın en büyük üçüncü petrol ihrac limanıdır. Ülkenin petrol ihracının %25'lik kısmı burada yapılmaktadır. Liman günlük 4,5 milyon varil ham petrol ve 2 milyon varil doğalgaz ve ürünleri yükleme kapasitesine sahiptir. Muhittin Ataman ve Nuh Uçgan, "Suudi Arabistan'daki Stratejik Kaynakların Önemi ve Siyaset ile Ekonomi Üzerindeki Etkisi," *Ortadoğu Yılığ* içinde, ed. Kemal İnat, Muhittin Ataman (İstanbul: Açılım Kitap 2010): 517.

⁴⁷ "Suudi Arabistan'da petrol boru hattına drone'lu saldırı," *Independent Türkçe*, 14 Mayıs 2019, Son erişim: 3 Eylül 2021, <https://www.indyurk.com/node/31231/d%C3%BCnya/suudi-arabistan%E2%80%99da-petrol-boru-hatt%C4%B1na-dronelusal%C4%B1r%C4%B1>.

⁴⁸ "Tehlikeli bir oyun kuruluyor," *Yeni Şafak*, 14 Haziran 2019, Son erişim: 7 Ağustos 2021, <https://www.yenisafak.com/gundem/umman-korfezinde-derin-patlama-3494782>.

⁴⁹ "Suudi Arabistan'a yapılan saldırı petrolün dengesini bozdu," *Anadolu Ajansı*, 16 Eylül 2019, Son erişim: 3 Eylül 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/suudi-arabistana-yapilan-saldiri-petrolun-dengesini-bozdu/1584998>.

11 Ekim’de ise Suudi Arabistan’ın Cidde kenti açıklarında Kızıldeniz’de seyir halinde olan bir İran tankerine kimliği belirsiz bir saldırı gerçekleşmiştir.⁵⁰ Körfez’de enerji arz güvenliğine yönelik endişeyi artıran son gelişme 2020’nin ilk günlerinde ABD ordusunun Bağdat havalimanında İran Devrim Muhafızları Ordusu komutanlarından Kasım Süleymani’nin de içinde bulunduğu askeri konvoyu düzenlediği saldırı olmuştur. Saldırı sonrası İran’ın misilleme tehdidi bölgede sıcak çatışma ihtimalini artırmış ve petrol fiyatları %4 oranında artarak yeniden 70 dolar civarına ulaşmıştır.⁵¹ Bu tarihten sonra da petrol tesislerine ve nakil vasıtalarına yönelik saldırılar devam etmiştir.⁵²

Bölgede artan gerginlik ve İran’ın Hürmüz Boğazı’nı uluslararası petrol ticaretine kapatma tehditleri bölge enerji kaynaklarına bağımlı olan ülkeleri enerji arz güvenliğini sağlamak için bölgeye donanma konuşlandırmaya sevk etmiştir. Örneğin İngiltere bu süreçte kendi tankerlerinin güvenliğini sağlamak için bölgeye savaş gemileri göndermiştir. ABD ve Körfez’deki müttefiklerinin saldırılardan İran’ı suçlamaları sonrası, bölgedeki tanker trafiğinin güvenliğini sağlamak için ABD liderliğinde Avustralya, Birleşik Krallık, Bahreyn, Suudi Arabistan, BAE’nin katılımıyla Uluslararası Deniz Güvenliği Yapısı (International Maritime Security Construct) oluşturulmuştur.⁵³

Alınan bu güvenlik önlemlerine rağmen bu süreçte petrol taşımacılığı yapan şirketlerin bazıları artan gerginlik dolayısıyla operasyonlarını durdurma kararı almışlardır. Örneğin Suudi Arabistan’ın devlet kontrolündeki petrol taşıma şirketi Bahri, Irak’taki ABD üslerine İran misillemesini takip eden süreçte Hürmüz Boğazı’ndaki geçişlerini askıya almıştır. Benzer şekilde Brezilyalı petrol şirketi Petrobras da tankerlerinin bir kısmını Hürmüz’den

⁵⁰ “Suudi Arabistan’ın Cidde kenti açıklarında İran’a ait tanker iki roketle vuruldu,” *Anadolu Ajansı*, 11 Ekim 2019, Son erişim: 3 Eylül 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suudi-arabistanin-cidde-kenti-aciklarinda-irana-ait-tanker-iki-roketle-vuruldu/1609676>.

⁵¹ “Kasım Süleymani’nin öldürülmesi sonrası petrol fiyatları 70 dolara yaklaştı, altın yükseldi,” *BBC*, 3 Ocak 2020, Son erişim: 3 Eylül 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50982753>.

⁵² “İsrail petrol tankerine saldırıdan İran’ı sorumlu tuttu,” *BBC*, 31 Temmuz 2021, Son erişim tarihi: 3 Eylül 2021 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-58039061>, “At least three killed as Iranian fuel tanker attacked off Syria,” *The Guardian*, 24 Nisan 2021, Son erişim: 5 Eylül 2021, <https://www.theguardian.com/world/2021/apr/24/at-least-three-killed-as-iranian-fuel-tanker-attacked-off-syria>.

⁵³ Nuh Uçgan, “İran-Çin-Rusya ortak deniz tatbikatı çerçevesinde Çin’in İran ikilemi” *Anadolu Ajansı*, 31 Aralık 2019, Son erişim: 31 Ekim 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-cin-rusya-ortak-deniz-tatbikati-cercevesinde-cin-in-iran-ikilemi/1688658>.

uzak tutma kararı almıştır. Bu süreçte çoğu taşımacılık şirketi Basra Körfezi'ne yönelik operasyonlarını ertelemiştir.⁵⁴

Saldırıları sonrası güvenlik endişesi ve arz kıtlığı Körfez petrolünün en büyük müşterisi olan Çin'in enerji arz güvenliğinin ne kadar büyük bir tehdit altında olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle ARAMCO saldırıları sonrası Suudi yönetiminin petrol üretimini geçici olarak askıya alarak⁵⁵ Körfez güvenliğinin uluslararası güçler tarafından sağlanmasını temin etmek amacıyla petrolü bir "silah" olarak kullanma eğilimi, Çin açısından önemli bir enerji güvenliği sorununa yol açmıştır. Körfez'deki ekonomik çıkarlarını korumak için bölgeye yönelik askeri bir güç projeksiyonu geliştirmesi son derece mantıklı bir strateji⁵⁶ gibi gözükmesine rağmen Çin'in bu süreçte, kendi enerji güvenliğini sağlamak için askeri angajmandan dikkatli bir biçimde kaçındığı görülmektedir.

Çin enerji güvenliğinin bölgedeki gerginlikler karşısındaki kırılganlığının iki temel nedeni bulunmaktadır; ABD'nin son dönemde enerji tesisleri ve nakil hatlarına yönelik saldırılar karşısında caydırıcı bir politika izlememesi ve Çin'in tek başına enerji tesislerini ve nakil hatlarını koruyabilecek askeri kabiliyete sahip olmaması. ABD'nin güvenlik şemsiyesinin etkinliğinin azaldığı ve Çin'in tek başına bölge güvenliğini sağlama kabiliyetine sahip olmadığı bir ortamda Çin, her iki aktörle de yakın ilişkiler geliştirerek enerji ihtiyacını güvene almaya çalışmaktadır. Bu durum Çin dış politikasında jeostrateji ile ekonomi arasında tercih yapmanın zorluğundan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Çin'in aktif tarafsızlık politikası öne çıkmaktadır.

4. İran-Suudi Arabistan Rekabetinde Çin'in Aktif Tarafsızlık Politikası

Son yıllarda dış politikasında niteliksel bir değişime giden Çin açısından, ABD ile girilen rekabette jeopolitik avantajlar elde etmek ve ekonomik büyümeyi sürdürmek, dış politikanın en önemli iki amacını teşkil etmek-

⁵⁴ Beniot Faucon, "Iran Strikes Reverberate Across Persian Gulf Economy," *The Wall Street Journal*, 08 Ocak 2020, Son erişim: 31 Ekim 2021, <https://www.wsj.com/articles/iranian-strikes-alter-commerce-travel-in-persian-gulf-11578486060>.

⁵⁵ "Suudi Arabistan'da petrol üretimi geçici olarak durduruldu," *Anadolu Ajansı*, 15 Eylül 2019, Son erişim: 5 Ekim 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suudi-arabistanda-petrol-uretimi-gecici-olarak-durduruldu/1583878>.

⁵⁶ Jonathan Fulton, "Striking a balance between economics and security: China's relations with the Gulf monarchies" *External powers and the Gulf Monarchies* içinde, ed., Fulton Jonathan ve Sim Li-Chen, (Londra: Routledge, 2018): 152.

tedir. Bu süreçte Çin bir taraftan çatışmalarla zayıflamasından istifade ederek ABD'nin küresel gücüne meydan okumaya yönelirken⁵⁷ diğer taraftan ekonomik faydaya odaklanarak ülkenin yakaladığı hızlı büyüme trendini sürdürmek istemektedir.

Körfez bölgesi, jeopolitik avantajları ve zengin enerji kaynakları sayesinde Çin dış politikasının sayılan öncelikleri açısından benzersiz fırsatlar sunmaktadır. Ancak bölgenin iki rakip aktörü olan İran ve Suudi Arabistan arasında son dönemde yoğunlaşan jeopolitik rekabet Çin dış politikasında önemli bir açmaza sebep olmaktadır. Çünkü her iki ülke de Çin dış politikasının bahsedilen yönelimi açısından benzersiz jeostratejik ve ekonomik avantajlar sunmaktadır. Bu yüzden Çin'in, jeostratejik gerekçelerle İran'ı desteklemek veya ekonomik gerekçelerle Suudi Arabistan'ı desteklemek arasında oldukça zor bir tercihe zorlanmaktadır.

Çin-İran ilişkilerinin tarihi Çin-Suudi Arabistan ilişkilerine nazaran daha eskiye dayanır. 1953 yılında İran'ın petrolü millileştirme politikasına Çin'in anti-empyralist saiklerle destek vermesi,⁵⁸ iki ülke ilişkileri açısından pozitif bir atmosfere yol açmıştır. İki ülke arasındaki diplomatik ilişki ise 1971 yılında kurulmuştur. Şah yönetiminde Batı kampında yer alıyor olmasına rağmen, İran Devrimi öncesinde bile iki aktör arasında sıcak olmasa da ilişkiler devam etmiştir.⁵⁹

1979 yılındaki İran Devrimi ile İran'ın Batı kampından tamamen uzaklaşması Çin-İran ilişkileri için yeni bir fırsat penceresi ortaya çıkarmış, devrimi takip eden üçüncü günde Çin, yeni rejimi tanıyan ilk ülkelerden biri olmuştur.⁶⁰ Bu dönemde hem ABD hem de Sovyetler ile rekabet halinde olan Çin, İran için de cazip bir ortaktır.⁶¹ 1980-88 yılları arasında devam eden İran-İrak savaşında Çin'in İran'a önemli miktarda silah sağlaması, sonraki dönemde de İran'ın askeri ve nükleer programına verdiği destek iki ülkeyi önemli ticari ve askeri ortak haline getirmiştir.⁶² Bu tarihten sonra da her iki ülke ilişkileri hem askeri hem de ekonomik alanda gelişmeye

⁵⁷ Dorsey, "China and the Middle East," 199.

⁵⁸ İsmail Ermağan ve Emin Üstünel, "Çin'in Ortadoğu Politikaları," *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, no. 37 (2014): 25.

⁵⁹ Jonathan Fulton, "Situating Saudi Arabia in China's Belt and Road Initiative," *Asian Politics & Policy* 12, no. 3 (2020): 5-7.

⁶⁰ Kulsoom Belal, "China-Iran Relations: Prospects and Complexities," *Policy Perspectives* 17, no.2 (2020): 49.

⁶¹ Andrew Scobell and Alireza Nader, *China in the Middle East: the wary dragon*, (Santa Monica: Rand Corporation, 2016): 53-55.

⁶² Scobell and Nader, "China in the Middle East," 53-55.

devam etmiştir. İran'ın revizyonist dış politikası ve nükleer programı sebebiyle Batı'dan izole edilmesi İran'ı Çin'e yönlendiren önemli bir faktör olmuştur. Bugün Çin uluslararası alanda tecrit edilen İran'da altyapı, petrol ve gaz sektörü, nükleer teknoloji ve ticaret gibi alanlarda en önemli yatırımcı ülkelerden birisi haline gelmiş olup⁶³ İran'ın en önemli ticari partneri durumundadır. Ancak Çin-İran ekonomik ilişkileri, Çin-Suudi Arabistan ekonomik ilişkilerinin aksine, İran'a yönelik uluslararası yaptırımlar nedeniyle uzun yıllardır kritik derecede istikrarsız seyretmektedir. Örneğin 2014 yılında 51,8 milyar dolar ile zirveyi gören iki ülke arasındaki ticaret hacmi yaptırımların yeniden devreye girmesiyle 2019 yılında sert bir biçimde düşerek 23 milyar dolara gerilemiştir.⁶⁴ Benzer şekilde Çin'in İran'dan enerji tedariki de uluslararası yaptırımlar dolayısıyla oldukça istikrarsız seyretmektedir.

İçinde bulunduğumuz dönemde Çin ile İran'ı birbirine yakınlaştıran en önemli gerekçe enerji ve ekonomi alanındaki işbirliğinden ziyade iki aktörün küresel ve bölgesel meselelerde önemli ölçüde örtüşen vizyonları ve her ne kadar önemli bir enerji tedarikçisi olmasa da İran'ın enerji nakil hatları üzerindeki etkinliğidir. ABD'nin dünya meselelerindeki mevcut hâkimiyetine dayanan tek kutuplu bir dünya yerine çok kutuplu bir dünyayı arzu ediyor olması,⁶⁵ ABD hâkimiyetinin ve tek taraflı uygulamalarının küresel ve bölgesel barışı tehdit ettiği düşüncesi⁶⁶ her iki ülkenin çıkarlarının örtüşmesini göstermesi açısından önemlidir. Yine her iki ülke de 19. ve 20. yüzyıllarda Batı tarafından sömürgeleştirilmiş olmanın acısını yaşamaktadır ve bu yüzden her iki ülkede de Batı karşıtı eğilimler oldukça güçlüdür.⁶⁷ İran'ın bölgede ABD'nin tanımladığı bölgesel statükoya meydan okuyabilme motivasyon ve kapasitesine sahip yegane bölgesel güç olması Çin açısından İran'ı önemli bir partner yapmaktadır. Çünkü gelecekte "Çin, Ortadoğu'daki askeri varlığını artırmaya karar verirse İran, Pekin'in jeostratejik hedeflerine ulaşmasında paha biçilmez bir rol oynayabilecektir."⁶⁸

Çin enerji güvenliği açısından İran'ı önemli kılan husus İran'ın büyük ve güvenilir bir enerji tedarikçisi olmasından ziyade sahip olduğu jeopolitik

⁶³ Belal, "China-Iran Relations," 48-50.

⁶⁴ Keyjn Lim, "China-Iran Relations," *Institute for National Security Studies Memorandum*, no. 213 (2021), 29.

⁶⁵ A.g.e., 16, Dorsey, "China and Middle East," 87.

⁶⁶ Iain MacGillivray, "Maturing Sino-Saudi strategic relations and changing dynamics in the Gulf," *Global Change, Peace & Security* 31, no.1 (2019): 64.

⁶⁷ Scobell ve Nader, "China in the Middle East," 49.

⁶⁸ Scobell ve Nader, "China in the Middle East," 52.

pozisyon ve bölgede oluşturduğu vekil ağları sayesinde enerji transit rotalarında elde ettiği denetim gücüdür. Örneğin Körfez enerji kaynaklarının uluslararası piyasalara naklinde kritik bir pozisyondaki Hürmüz Boğazı önemli ölçüde İran'ın denetimindedir. İran, Çin'in toplam enerji ithalatının %24'ünün de geçtiği Hürmüz'ü⁶⁹ sık sık kapatabileceğine yönelik tehditler savurmakta⁷⁰ ve çoğu uzman İran'ın Hürmüz Boğaz'ını kapatabilecek, en azından gemi trafiğini önemli ölçüde yavaşlatacak askeri yeteneklere sahip olduğunu kabul etmektedir.⁷¹ İkinci olarak İran son dönemde Yemen'deki vekilleri üzerinden hem Babu'l Mendeb Boğazı'na hem de Kızıldeniz'e yönelik bir güç projeksiyonu üretmeyi başarmıştır. Çin'in, Libya ve Sudan'dan ithal ettiği petrolün tümü⁷² Suudi Arabistan'dan ithal ettiği petrolün ise bir kısmını Kızıldeniz'den ve Bab el-Mendeb Boğazı'ndan geçmektedir. Son olarak da Suudi Arabistan'ın petrol rezervlerinin büyük bir kısmının bulunduğu Ahsa vilayetinin nüfusunun önemli bir kısmını (%55) oluşturan Şiiler üzerinde İran'ın politik ve ideolojik nüfuzu, bir gerginlik anında İran'a Suudi petrol üretimini ve iletimini baltalayabilme kabiliyeti sağlamaktadır.⁷³

Çin jeostrejik gerekçelerle, Batı tarafından izole edilmiş olsa da İran'ı Körfez güvenlik mimarisinin temel unsurlarından biri olarak görmek istemektedir.⁷⁴ Aynı zamanda Çin, Körfez ülkeleri ve Batılı ülkelerin aksine İran'ın nükleer bir güç olmasından daha az endişe duymakta, İran'ın nükleer programını desteklemekte ve Batı'nın İran'ı zayıflatmaya yönelik politikalarını benimsememektedir.⁷⁵ Uzun yıllardır İran savunma sanayiinin en önemli tedarikçisi durumunda olan Çin, İran'a yönelik silah satışına ilaveten, İran'ın kendi savunma sanayiini kurması, balistik füze sistemleri ve nükleer kapasite geliştirmesi için önemli ölçüde teknoloji transferi de

⁶⁹ Sigit, "China's Geopolitical Strategy," 4.

⁷⁰ "What is the Strait of Hormuz? Can Iran shut off access to oil?," *Los Angeles Times*, 24 Ocak 2012, Son erişim: 07 Eylül 2021, https://latimesblogs.latimes.com/world_now/2012/01/what-is-the-strait-of-hormuz-and-why-are-people-worried-about-it.html.

⁷¹ Sigit, "China's Geopolitical Strategy," 7.

⁷² Shuang Wang, Dong Yang, and Jing Lu, "A connectivity reliability-cost approach for path selection in the maritime transportation of China's crude oil imports," *Maritime Policy & Management* 45, no. 5 (2018): 567-584.

⁷³ Acar, "Arap Baharı," 146-47.

⁷⁴ "Belt and Road Initiative: China-Middle East Cooperation in an Age of Geopolitical Turbulence," *Brookings*, 16 Aralık 2019, Son erişim: 05 Eylül 2021, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2020/11/China-Proceedings-2_English_Web.pdf.

⁷⁵ Dorsey, "China and Middle East," 76.

gerçekleştirmiştir.⁷⁶ Ortadoğu'daki çıkarlarını korumak isteyen ve ABD ile küresel çapta rekabete girmiş olan Çin açısından, bölgede jeostratejik açıdan benzersiz avantajlara sahip olan İran ile yakın ilişkiler büyük fırsatlar sunacaktır.⁷⁷ Bu yüzden Pekin yönetimi Tahran'ı kalıcı bir dost ve stratejik bir müttefik olarak görme eğilimindedir.⁷⁸

İran'dan farklı olarak 1990'lı yıllara kadar aralarında diplomatik ilişkinin dahi olmadığı Çin-Suudi Arabistan ilişkileri büyük oranda enerji alanındaki işbirliği üzerinden gelişmiştir. Suudi Arabistan'ın ABD ile uzun yıllara dayanan müttefiklik ilişkisi Çin-Suudi Arabistan enerji ilişkilerinin aksine askeri ve stratejik işbirliğine bir tavan teşkil etmiştir.⁷⁹ Çünkü ABD, müttefiki Suudi Arabistan ile Çin arasında artan askeri işbirliğini kendi bölgesel gücüne yönelik bir meydan okuma olarak değerlendirmektedir. Benzer şekilde ABD bölgedeki diğer bir müttefiki olan İsrail'in de Çin ile teknoloji ve istihbarat işbirliğini ilerletmesini bir güvenlik sorunu olarak görmüş ve İsrail'i Çin'le ilişkilerinin düzeyini düşürmeye zorlamıştır.⁸⁰ Bu yüzden Çin-Suudi Arabistan ilişkileri, Çin-İran ilişkilerinin aksine jeostrateji temelli değil önemli ölçüde ekonomi temelli gelişmektedir.

Çin'in 1993 yılından itibaren net petrol ithalatçısı olması dünyanın en büyük petrol ihraç eden ülkesi olarak Suudi Arabistan'a özel bir önem atfetmesine yol açmıştır. Suudi Arabistan'ı Çin dış politikası açısından ön plana çıkaran en önemli husus Suudi Arabistan'ın dünyanın en güvenilir petrol tedarikçisi olmasıdır.⁸¹ 1973 yılındaki petrol ambargosunu saymazsak, Ortadoğu bölgesinde yaşanan her türlü krize rağmen petrol ihracatının daima istikrarlı kalmış olması, Suudi Arabistan'ın küresel enerji piyasalarının "denge sağlayıcısı" (swing producer) olarak tanımlanmasına yol açmıştır. Hâlbuki İran, ülkede yaşanan krizler ve uluslararası yaptırımlar nedeniyle güvenilir bir enerji tedarikçisi olmaktan oldukça uzaktır.

Suudi Arabistan ile enerji alanında geliştirdiği yakın ilişkiler Çin'in enerji güvenliğine benzersiz katkılar yapmaktadır. Çünkü Çin'in öteki petrol tedarikçilerinde yaşanan bir sıkıntı Suudilerin üretimi artırması ile kolayca

⁷⁶ Scobell ve Nader, "China in the Middle East," 33.

⁷⁷ Narayanappa Janardhan, "Belt and Road Initiative: China's Diplomatic-Security Tool in the Gulf?," *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* 14, no.1 (2020): 17.

⁷⁸ Scobell ve Nader, "China in the Middle East," 33.

⁷⁹ Jonathan Fulton, "China-Saudi Arabia Relations Through the '1+ 2+ 3' Cooperation Pattern," *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* 14, no.4 (2020): 518.

⁸⁰ Fulton, "Situating Saudi Arabia," 19.

⁸¹ Scobell ve Nader, "China in the Middle East," 35.

aşılabilir. Örneğin son dönemde yaptırımlar sebebiyle İran'dan petrol ithalatını önemli ölçüde azaltmak zorunda kalan Çin, oluşan açığı Suudi enerji piyasasından kolayca karşılayabilmiştir. 2018 yılında ABD'nin İran nükleer anlaşmasından çekilmesi öncesi Çin petrol ithalatının %7'sini İran'dan karşılamıştır. Yaptırımların geri gelmesiyle Çin'in İran'dan petrol ithalatı sert bir biçimde azalmıştır. Bu süreçte Çin yönünü Suudi Arabistan'a dönmüştür. Temmuz 2018'de 921 bin varil/gün olan Çin'in Suudi Arabistan'dan petrol ithalatı,⁸² Ekim 2019'da 1,98 milyon varile ulaşmıştır.⁸³ Bir yıl gibi kısa bir sürede petrol ihracatını bu kadar büyük hacimde artırmış olması Çin enerji güvenliği açısından Suudileri önemli kılmaktadır. İçinde bulunduğumuz dönemde Suudi Arabistan Çin'in en büyük petrol tedarikçisidir. Çin'in, İran ile geleneksel ve köklü ilişkilere sahip olmasına rağmen enerji ithalatında Suudi Arabistan'ı tercih etmesi Suudilerin daha güvenilir bir petrol tedarikçisi olmasıyla⁸⁴ ve Çin-Batı ilişkileriyle yakından alakalıdır. Çünkü Çin kendisini, İran'a yönelik yaptırımlara istemeyerek de olsa uymak zorunda hissetmektedir. Yaptırımları delmesi durumunda Batı ile yaptığı ticaretin baltalanmasından çekinmektedir. Genel olarak Ortadoğu'daki en büyük yatırımcı olan Çin'in yatırımının %80'i enerji sektörüne yöneliktir⁸⁵ ve bu yatırımların önemli bir kısmı, Çin'in en büyük enerji tedarikçisi olan Suudi Arabistan'daki enerji sektörüne gitmektedir.

2010 sonrası dönemde vekalet savaşları şeklinde devam eden İran-Suudi gerginliğinde Çin'in her iki çatışan aktör arasında bir seçim yapmak yerine her iki ülkeyle de dengeli bir biçimde ilişkilerini ilerletmek istediği görülmektedir. Çin'in İran-Suudi Arabistan rekabetinde çatışan taraflarla yakın işbirliği geliştirmek suretiyle sürdürmeye özen gösterdiği aktif tarafsızlık politikasını her iki ülke ile yakın ilişkilerin enerji güvenliği açısından sağlayacağı benzersiz avantajlardan maksimum derecede istifade etme ve taraf tutması halinde enerji güvenliğine yönelik yoğunlaşacak olası tehditleri bertaraf etme politikasıyla izah edebiliriz. Suudi Arabistan, Çin enerji güvenliği açısından güvenilir bir tedarikçi iken, İran Ortadoğu'daki ABD gücüne karşı koymaya yardımcı olabilecek yegâne aktör olması ve enerji transit rotaları üzerindeki denetim gücü sebebiyle Çin açısından vazgeçilmezdir.

⁸² Fulton, "China-Saudi Arabia Relations," 518.

⁸³ "Saudi Arabia becomes largest oil exporter to China", *Anadolu Ajansı*, 21 Ocak 2021, Son erişim: 04 Eylül 2021, <https://www.aa.com.tr/en/energy/energy-security/s-arabia-becomes-largest-oil-supplier-to-china-in-2020/31666>

⁸⁴ Scobell ve Nader, "China in the Middle East," 34.

⁸⁵ "Belt and Road Initiative."

Çin'in bölgedeki gerginliklerde taraf tutmama politikasını yansıtan en önemli kararlardan biri Körfez bölgesinde enerji tesisleri ve nakil hatlarına yönelik saldırıların yoğunlaştığı dönemde bölgeden petrol ithal eden çok sayıda devletin aksine Çin'in kendi petrol tankerlerini korumak için eskort gemileri görevlendirmemesidir. Çin'in, 2019 yılında ABD başkanı Donald Trump'ın "Bütün ülkeler kendi gemilerini korumalıdır" şeklindeki çağrısını yanıtızsız bırakması bu tarafsızlık politikasının önemli bir göstergesidir. Bölgedeki gerginlikler enerji güvenliğine büyük zarar vermesine rağmen Çin, "Hürmüz Boğazı'nda eskort operasyonları üstlenilirse, bir veya daha fazla Körfez devleti ile bir çatışma çıkması kuvvetle muhtemeldir (ve dolayısıyla) Çin bu bölgeye aceleyle askeri müdahalede bulunmamalıdır"⁸⁶ şeklinde bir yaklaşım sergilemiş ve Trump'ın bu çağrısını yanıtızsız bırakmıştır.

Çin'in her iki aktör arasındaki aktif tarafsızlık politikasını yansıtan ikinci husus hem İran ile hem de Suudi Arabistan ile yakın askeri işbirliği geliştirmeye özen göstermesidir. Çin yönetimi ortak askeri tatbikatlara ve savunma sanayi alanında geliştirilen işbirliklerine büyük önem vermektedir. İlk olarak son dönemde Çin donanması her iki ülke ile de ortak askeri tatbikatlara katılmıştır. 2019 yılı Kasım ayında Suudi Arabistan ile birlikte Kızıldeniz'deki Kral Faysal Deniz Üssü'nde üç hafta süren "Mavi Kılıç 2019" tatbikatı bu tatbikatların ilkidir. Yine Çin donanması Suudi donanmasıyla düzenlediği tatbikattan kısa bir süre sonra, 2019 yılının son günlerinde, İran ve Rusya ile Hürmüz Boğazı yakınlarında düzenlenen Deniz Güvenlik Kemerli Tatbikatı'na katılmıştır. Bu tatbikat 1979 yılından bu yana sayılan ülkelerin düzenlediği en kapsamlı tatbikattır. Üç ülkenin savaş gemilerinin yer alacağı, temel hedefi uluslararası deniz güvenliğini sağlamak ve korsanlıkla mücadele olacağı açıklanan yeni bir tatbikatın ise 2021 yılı sonlarında planlandığı açıklanmıştır.⁸⁷ İkinci olarak Pekin yönetimi her iki ülke ile de savunma sanayi alanında köklü işbirliği geliştirmeye ve bu ilişkileri her iki aktörle de koordineli bir biçimde sürdürmeye önem vermektedir. Örneğin Çin bir taraftan İran'ın kendi savuma sanayini kurması için önemli oranda destek olurken diğer taraftan Suudiler ile de benzer ilişkiler geliştirmek-

---

⁸⁶ Eyle J. Goldstein, "Should China police the strait of Hormuz?," *The National Interest*, 9 Kasım 2019, Son erişim: 4 Eylül 2021, <https://nationalinterest.org/feature/should-china-police-strait-hormuz-95206>.

⁸⁷ "Rusya, İran ve Çin'in Basra Körfezi'nde ortak askeri tatbikat düzenleyeceği bildirildi," *Habertürk*, 23 Ağustos 2021, Son erişim: 4 Eylül 2021, <https://www.haberturk.com/rusya-iran-cin-ortak-asker-tatbikat-3170723>

tedir.⁸⁸ ABD istihbarat teşkilatları, 2021 yılı sonlarında Suudi Arabistan'ın Çin'in desteğiyle balistik füze geliştirdiğini ortaya koyan bilgiler paylaşmıştır.⁸⁹ Çin tatbikatlarla ve savuma alanındaki işbirlikleriyle bir taraftan her iki ülkeyle dengeli ilişkiler sürdürmek isterken diğer taraftan her iki ülkeyi de tehdit etmeden bölgede askeri güç gösterisinde bulunarak artan gerginliğin enerji arz güvenliği üzerinde yarattığı tehditleri bertaraf etmek istemektedir.

Pekin yönetiminin İran-Suudi Arabistan rekabetindeki tarafsızlığını gösteren başka bir gelişme ise Çin-İran ve Çin-Suudi Arabistan anlaşmalarının bir eşgüdüm içinde yapılmasıdır. Bezer şekilde Pekin yönetiminden bölgeye yönelik üst düzey ziyaretlerde her iki ülkenin de birlikte ziyaret edilmesi⁹⁰ bu hassasiyetin başka bir göstergesidir.

Son olarak Pekin yönetimi sunduğu jeostratejik avantajlara rağmen İran ile ilişkilerinde son derece temkinli hareket etmektedir. 27 Mart 2021 tarihinde Çin ile İran arasında 25 yıllık bir süre zarfında 400 milyar dolarlık yatırımı içeren bir anlaşma imzalanmıştır. İçeriğinin gizli tutulması, dışarıya sızan kısmında ise anlaşmanın her iki taraf için de bağlayıcılığının olmadığını gösteren maddelerin yer alması Çin'in temkinlilik politikasını yansıtmaktadır. Yine aynı anlaşmayı her ne kadar İran tarafı "stratejik işbirliği" olarak lanse etse de Çin'in stratejik işbirliği ifadesine oldukça mesafeli yaklaşarak anlaşmayı "iş birliği için bir makro çerçeve" olarak tanımlaması⁹¹ bu temkinliliği göstermesi açısından önemlidir.

Pekin yönetiminin yaşadığı kararsızlık her iki ülkenin Çin'in jeostratejik ve ekonomik hedefleri açısından sağladığı benzersiz avantajlardan kaynaklanmaktadır. Çin bu çatışmalarda jeostatejik gerekçelerle İran'ın tarafını tutarsa Suudiler enerjiyi Çin'e karşı bir silah olarak kullanabilir, ekonomik gerekçelerle Suudilerin tarafını tutarsa, İran enerji üretim tesisleri ve nakil güzergâhlarına yönelik saldırıları artırarak Çin'in enerji kaynaklarına erişimini kısıtlayabilir ve enerjiye erişim maliyetini artırabilir.⁹² Bu durum

⁸⁸ Dorsey, "China and Middle East," 50, 89-95, 222; Scobell ve Nader, *China in the Middle East*, 43,56.

⁸⁹ Necmettin Acar, "Suudi balistik füze programı: Körfez'de ABD-Çin rekabeti", *Anadolu Ajansı*, 28 Aralık 2021, Son erişim: 1 Nisan 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/suudi-balistik-fuze-programi-korfezde-abd-cin-rekabeti/2459244>.

⁹⁰ Dorsey, "China and Middle East," 99, İsmail Sarı, "ABD-Çin Rekabeti Sertleşirken Wang Yi'nin Ortadoğu Seyahati," *ORSAM*, 5 Nisan 2021, Son erişim: 26 Haziran 2021, <https://www.orsam.org.tr/tr/abd-cin-rekabeti-sertlesirken-wang-yinin-ortadogu-seyahati/>.

⁹¹ Sarı, "ABD-Çin Rekabeti Sertleşirken."

⁹² MacGillivray, "Maturing Sino-Saudi strategic relations," 18.

Suudilerin enerji piyasalarında önemli bir aktör olmasıyla ve İran'ın enerji transit rotalarındaki denetim gücüyle alakalıdır. Rekabet halindeki her iki aktörden hangisine destek olursu olsun sonuçta bu durumda Çin enerji güvenliği zarar görecektir. Bu sebeple Çin yönetimi İran-Suudi Arabistan rekabetinde ve çatışma alanlarında her iki aktörden birinin tarafını tutmak ve desteklemek yerine her iki aktörle de yakın işbirliği geliştirmeyi tercih etmektedir. Çin'in bölgedeki jeostratejik ve ekonomik çıkarlarının korunması her iki aktörün çatışmasından değil uzlaşmasından en azından gerginliğin askeri çatışmaya doğru evrilmemesinden geçmektedir. Çin'in bölgede çatışan taraflardan birinin safında durarak bölgeye yönelik askeri güç projeksiyonu sadece enerji güvenliğine zarar vermekle kalmayacak ülkenin güvenlik yükü ve maliyetini artıracak ve ABD ile olası bir askeri karşı karşıya gelme sonucuna da yol açabilecektir. Bu sebeple Çin İran-Suudi Arabistan rekabetinde aktif bir tarafsızlık politikası takip etmeyi kendi çıkarları açısından en optimum seçenek olarak görmektedir.

5. Sonuç

II. Dünya Savaşı sonrası bölge güvenliğini kendisi için hayati çıkar olarak tanımlayan ABD'nin 2010 sonrası dönemde bölge güvenlik mimarisindeki rollerinden sıyrılma girişimleri sergilemesi Ortadoğu güvenlik mimarisinde ciddi bir güç ve güvenlik boşluğu yaratmıştır. ABD dış politikasının bölgeye yönelik değişen bu vizyonuna ilaveten Irak, Mısır ve Suriye gibi bölgenin önemli aktörlerinin içine düştüğü zayıflık bu güç ve güvenlik boşluklarını derinleştirmiştir. İran ve Suudi Arabistan'ın oluşan bu güç boşluklarını doldurma konusundaki hevesleri, her iki aktör arasında uzun yıllardır devam eden ideolojik rekabetin yoğunlaşan vekâlet savaşlarıyla jeopolitik alana taşınmasına yol açmıştır.

Bölgede artan gerginlikte rakiplerin birbirinin enerji ticaretini baltalayaarak birbirlerine zarar verme eğilimi petrol fiyatlarında ve petrolün tüketim merkezlerine kesintisiz taşınmasında ciddi riskler açığa çıkararak bölge enerji kaynaklarına şiddetli bir biçimde bağımlı olan Çin için önemli bir enerji güvenliği sorununa yol açmıştır. Özellikle İran'ın, Suudi petrol endüstrisini hedef alan saldırılara verdiği aktif destek dünyanın en büyük enerji tüketicisi olan Çin'in kesintisiz ve uygun maliyetli enerji talebini olumsuz etkilemektedir. ABD'nin Körfez'deki enerji tesislerine yönelik saldırıları caydırma konusundaki isteksizliğine ilaveten Çin'in mevcut askeri kabiliyetleri göz önüne alındığında tek başına Körfez güvenliği-

ni sağlama kapasitesine sahip olmaması bölge kaynaklarına bağımlılığı gittikçe artan Çin'in, Körfez'de yaşanan her gerginliğe karşı hassasiyetini artırmaktadır. Son dönemde Çin donanmasının Kızıldeniz ve Basra Körfezi civarında düzenlenen tatbikatlara katılması bu hassasiyetin önemli bir göstergesidir.

Körfez'deki enerji güvenliğini sağlamak için bölgeye yönelik askeri bir güç projeksiyonu gerçekleştirilmesi son derece makul bir strateji iken Çin'in, Körfez bölgesinde askeri bir angajmandan dikkatli bir biçimde kaçındığı görülmektedir. Bunun yerine Çin'in bölgede rekabet halinde olan İran ve Suudi Arabistan arasında aktif tarafsızlık politikası takip ederek her iki aktör ile de yakın işbirliği geliştirmeye özen gösterdiği görülmektedir. Çin'in sergilediği bu tarafsızlık politikası İran'ın sahip olduğu jeostratejik avantajlarla enerji transit rotaları üzerindeki denetim gücü ve Suudi Arabistan'ın güvenilir bir enerji tedarikçisi olmasıyla yakından alakalıdır. Çin bu rekabette İran'ın yanında yer alsa Suudi enerji piyasalarındaki avantajlarını kaybedebilir, Suudilerin yanında yer alsa İran, Çin'in enerji arz güvenliğini tehdit edebilir. ABD'nin enerji tesislerine ve transit rotalarına yönelik saldırıları caydırma konusunda yaşadığı ikilem ve Çin'in tek başına bölge güvenliğini sağlayacak askeri kapasiteden mahrum olması, Çin'in rekabet halindeki her iki aktörle yakın ilişkiler geliştirerek enerji ihtiyacını güvene alma politikasının temel gerekçeleri olmuştur.

Ancak 16 Eylül 2021 tarihinde ABD'nin öncülüğünde oluşan AUKUS pak-tı, Çin'in Körfez bölgesindeki aktif tarafsızlık politikasını da etkilemiştir. Çünkü Çin, uzun yıllardır İran'ın ŞİÖ'ne tam üyeliğe yönelik taleplerini görmezden gelirken Asya-Pasifik'te güç dengelerini değiştirecek olan AUKUS pak-tının ilanından bir gün sonra İran'ın ŞİÖ'ne tam üye olarak kabul edilmesine onay vermiştir. Yakın gelecekte Batı blokunun Asya-Pasifik bölgesinde atacağı adımlar Çin-Körfez ilişkileri açısından önemli sonuçlar doğuracaktır.

Kaynakça

Acar, Necmettin. "Arap Baharı Sürecinde Ortadoğu'da Güvenlik ve Dış Politika: Suudi Arabistan Örneği." *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. 2 (2018): 139-71.

Acar, Necmettin. "Körfez-İsrail İttifakı." *Ortadoğu Analiz* 10, no. 86 (Mart-Nisan 2019) 36-39.

- Acar, Necmettin. "Mubadarat İnşai Şebeket Emniyyah İqlimiyyah Biqiyadati Suudiyyah fi eş-Şark el-Avsad", *Rouya Türkiyyah* 8, no.2 (2019): 61-81.
- Alagöz, Emine Akçadağ. "Çin'in Enerji Güvenliğinin İran ile İlişkilerine Etkisi." *Turkish Yearbook of International Relations* 47 (Mayıs 2016): 58-78.
- Andersen Lars Erslev, vd. "China-MENA Relations in the Context of Chinese Global Strategy." *Joint Policy Studies* 16 (2020): 10-31.
- Ataman, Muhittin, Nuh Uçgan, "Suudi Arabistan'daki Stratejik Kaynakların Önemi ve Siyaset ile Ekonomi Üzerindeki Etkisi" *Ortadoğu Yıllığı* içinde Editörler: Kemal İnat, Muhittin Ataman, 509-532. İstanbul: Açılım Kitap 2010.
- Belal, Kulsoom. "China-Iran Relations: Prospects and Complexities." *Policy Perspectives* 17, no. 2 (2020): 47-66.
- Cai, Kevin G. "Constructing an analytical framework for explaining Chinese foreign policy." *Chinese Political Science Review* 5 (2020): 355-373.
- Cengiz, Sinem. "Saudi foreign policy towards China in the Post-Arab uprisings era: a neo-classical realist approach." *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* 14, no. 1 (2020): 51-67.
- Collins, Gabriel. "A Maritime Oil Blockade against China." *Naval War College Review* 71, no. 2 (Bahar 2018): 49-78.
- Collins, Gabriel. *China's Evolving Oil Demand: Slowing Overall Growth, Gasoline Replacing Diesel as Demand Driver, Refined Product Exports Rising Substantially*. Houston: Baker III Institute for Public Policy of Rice University, 2016.
- Çelikpala, Mitat. "Enerji Güvenliği: NATO'nun Yeni Tehdit Algısı." *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 10, no. 40 (Kış 2014): 74-99.
- Dorsey, M. James. *China and the Middle East: venturing into the maelstrom*. Cham: Palgrave Macmillan, 2019.
- Drenth, Merijn. *Energy security in China: Fuel cell vehicles, plug-in electric vehicles and policy responses to oil imports*. Yüksek Lisans Tezi, Utrecht University, 2019.
- Erdal, Leman ve Ethem Karakaya. "Enerji arz güvenliğini etkileyen ekonomik, siyasi ve coğrafi faktörler." *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 31, no. 1 (2012): 107-136.
- Ermağan, İsmail ve Emin Üstünel. "Çin'in Ortadoğu Politikaları." *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, no. 37 (2014): 19-39.

- Fulton, Jonathan, "Situating Saudi Arabia in China's Belt and Road Initiative," *Asian Politics & Policy* 12, no. 3 (2020): 362-84.
- Fulton, Jonathan. "Striking a balance between economics and security." *China's relations with the Gulf monarchies. in The External powers and the Gulf Monarchies* içinde, Editörler: Jonathan Fulton, Sim Li-Chen, 140-158. Londra: Routledge, 2018.
- Fulton, Jonathan. "China-Saudi Arabia Relations Through the '1+ 2+ 3' Cooperation Pattern." *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* 14, no. 4 (2020): 516-527.
- Fürtig, Henner. "Conflict and cooperation in the Persian Gulf: The interregional order and US policy." *The Middle East Journal* 61, no. 4 (2007): 627-640.
- Janardhan, Narayanappa. "Belt and Road Initiative: China's Diplomatic-Security Tool in the Gulf?." *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* 14, no. 1 (2020): 1-17.
- Ji, Qiang, Hai-Ying Zhang, ve Dayong Zhang. "The impact of OPEC on East Asian oil import security: A multidimensional analysis." *Energy Policy* 126 (Mart 2019): 99-107.
- Kuteleva, Anna. *China's Energy Security and Relations with Petrostates: Oil as an Idea*. Londra: Routledge, 2021.
- Lim, Kevjn. "China-Iran Relations." *Institute for National Security Studies Memorandum* no. 213 (2021).
- Liu, Feng. "The recalibration of Chinese assertiveness: China's responses to the Indo-Pacific challenge." *International Affairs* 96, no.1 (2020): 9-27.
- MacGillivray, Iain. "Maturing Sino-Saudi strategic relations and changing dynamics in the Gulf." *Global Change, Peace & Security* 31, no. 1 (2019): 61-80.
- Manjari Singh. "China's Great Game in the Gulf: Implications for India." *CLAWS Journal* 13, no.2 (2020): 97-114.
- Öztürk, Salih ve Selin Saygın. "1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri ve Stagflasyon Olgusu." *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 6, no. 12 (Ağustos 2017): 1-12.
- Pierre, Noël. "Asia's Energy Supply and Maritime Security." *Survival* 56, no. 3 (2014): 201-216.
- Reza Hafezi ve Mohammad Alipour, *Energy Security & Sustainable Development, in The Affordable and Clean Energy: Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*, Editörler: W. Leal Filho vd. İsviçre: Springer, 2020.

- Sarı, İsmail. "ABD-Çin Rekabeti Sertleşirken Wang Yi'nin Ortadoğu Seyahati." *ORSAM*, 5 Nisan 2021.
- Scobell, Andrew ve Alireza Nader. *China in the Middle East: the wary dragon*. Santa Monica: Rand Corporation, 2016.
- Seven, Erdoğan. "İran-Şangay İşbirliği Örgütü İlişkileri ve İran'ın Üyelik Beklentisi." *Medeniyet Araştırmaları Dergisi* 5, no. 2 (2020): 151-169.
- Sevilla, Hanelito A. "The Arab Spring and South China Sea Tensions: Analyzing China's Drive to Energy Security." *Alternatives: Turkish Journal of International Relations* 12, no. 3 (Kış 2013): 94-107.
- Sigit, ve Alexander Texas Meresin. "China's Geopolitical Strategy in the Strait of Hormuz." *Chinese Journal of International Review* 2, no. 2 (2020): 1-17.
- Tongsopit, Sopitsuda, Noah Kittner, Youngho Changc, Apinya Aksornkij, Weerin Wangjiraniran. "Energy security in ASEAN: A quantitative approach for sustainable energy policy." *Energy policy* 90 (Mart 2016): 60-72.
- Wang, Shuang, Dong Yang, ve Jing Lu. "A connectivity reliability-cost approach for path selection in the maritime transportation of China's crude oil imports." *Maritime Policy & Management* 45, no. 5 (2018): 567-584.
- Yergin, Daniel. "Energy Security in the 1990s." *Foreign Affairs* 67, no.1 (Sonbahar 1988): 110-132.
- Yergin, Daniel. *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*. Çev. Kamuran Tuncay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Zhao, Zheng, Pei Liu, and Zheng Li. "Modelling and analysis of China's passenger car fuel consumption up to 2030." *Advances in Energy Systems Engineering* içinde Editörler: Georgios M. Kopanos, Pei Liu, Michael C. Georgiadis, 273-311. Cham: Springer, 2017.

İnternet Kaynakları

- Acar, Necmettin. "Suudi balistik füze programı: Körfez'de ABD-Çin rekabeti." *Anadolu Ajansı*, 28 Aralık 2021, Son erişim: 1 Nisan 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/suudi-balistik-fuze-programi-korfezde-abd-cin-rekabeti/2459244>.
- "At least three killed as Iranian fuel tanker attacked off Syria." *The Guardian*, 24 Nisan 2021, Son erişim: 5 Eylül 2021, <https://www.theguardian.com/world/2021/apr/24/at-least-three-killed-as-iranian-fuel-tanker-attacked-off-syria>.

- “Belt and Road Initiative: China-Middle East Cooperation in an Age of Geopolitical Turbulence.” *Brookings*, 16 Aralık 2019, Son erişim: 5 Eylül 2021, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2020/11/China-Proceedings-2_English_Web.pdf.
- “China’s crude oil imports surpassed 10 million barrels per day in 2019.” *US Energy Information Administration*, 23 Mart 2020, Son erişim: 5 Ağustos 2021, <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=43216>.
- “China’s July Venezuela oil imports fall over U.S. sanctions.” *Reuters*, 25 Ağustos 2019, Son erişim: 7 Eylül 2021, <https://www.reuters.com/article/us-china-economy-trade-crude-idUSKCN1VF06N>.
- Crooks, Ed. “The global importance of China’s oil imports.” *Financial Times*, 25 Eylül 2017, Son erişim: 8 Ağustos 2021, <https://www.ft.com/content/e7d52260-ale4-11e7-b797-b61809486fe2>.
- Faucon, Beniot. “Iran Strikes Reverberate Across Persian Gulf Economy,” *The Wall Street Journal*, 8 Ocak 2020, Son erişim: 8 Eylül 2021, <https://www.wsj.com/articles/iranian-strikes-alter-commerce-travel-in-persian-gulf-11578486060>.
- “GDP (current US\$) China.” *World Bank*, Son erişim: 5 Ağustos 2021, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2020&locations=CN&start=1978>.
- Goldstein, Eyle J., “Should China police the strait of Hormuz?,” *The National Interest*, 9 Kasım 2019, Son erişim: 4 Eylül 2021, <https://nationalinterest.org/feature/should-china-police-strait-hormuz-95206>.
- “Haziran ayı petrol ihracatında lider ABD oldu.” *Bloomberg*, 13 Eylül 2019, Son erişim: 7 Temmuz 2021, https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/emtia-haberleri/haziran-ayi-petrol-ihracatinda-lider-abd-oldu_ID1457359/.
- Horuz, Muhammet Emin. “Küresel güç dengelerinde AUKUS sarsıntısı.” *Anadolu Ajansı*, 24 Eylül 2021, Son erişim: 2 Nisan 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/kuresel-guc-dengelerinde-aukus-sarsintisi/2373759>.
- “İsrail petrol tankerine saldırıdan İran’ı sorumlu tuttu.” *BBC*, 31 Temmuz 2021, Son erişim: 3 Eylül 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-58039061>.

- “Kasım Süleymani'nin öldürülmesi sonrası petrol fiyatları 70 dolara yaklaştı, altın yükseldi.” *BBC*, 3 Ocak 2020, Son erişim: 3 Eylül 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50982753>.
- “National Security Strategy of The United States of America 2015.” *The White House*, Son erişim: 5 Eylül 2021, https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf.
- “National Security Strategy of The United States of America 2017.” *The White House*, Son erişim: 5 Eylül 2021, <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>.
- Nuh Uçgan. “İran-Çin-Rusya ortak deniz tatbikatı çerçevesinde Çin'in İran ikilemi.” *Anadolu Ajansı*, 31 Ekim 2019, Son erişim: 31 Ekim 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-cin-rusya-ortak-deniz-tatbikati-cercevesinde-cin-in-iran-ikilemi/1688658>.
- “Provisional Registrations or Sales of New Vehicles.” *International Organization of Motor Vehicle Manufacturers*, Son erişim: 3 Eylül 2021, <https://www.oica.net/wp-content/uploads/Sales-all-vehicles-2017.pdf>.
- Rochat, Matthew. “China's Growing Dominance in Maritime Shipping.” *The Diplomat*, 18 Aralık 2021, Son erişim tarihi: 1 Nisan 2022, <https://thediplomat.com/2021/12/chinas-growing-dominance-in-maritime-shipping/>.
- “Rusya, İran ve Çin'in Basra Körfezi'nde ortak askerî tatbikat düzenleyeceği bildirildi.” *Habertürk*, 23 Ağustos 2021, Son erişim: 5 Eylül 2021, <https://www.haberturk.com/rusya-iran-cin-ortak-asker-tatbikat-3170723>.
- “Saudi Arabia becomes largest oil exporter to China.” *Anadolu Ajansı*, 21 Ocak 2021, Son erişim: 4 Eylül 2021, <https://www.aa.com.tr/en/energy/energy-security/s-arabia-becomes-largest-oil-supplier-to-china-in-2020/31666>.
- “Short-Term Energy Outlook.” *US Energy Information Administration*, Son erişim: 3 Ağustos 2021, https://www.eia.gov/outlooks/steo/pdf/steo_full.pdf.
- “Suudi Arabistan: BAE kıyılarında iki petrol tankerimize sabotaj düzenlendi.” *BBC*, 13 Mayıs 2019. Son erişim: 4 Ağustos 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48252308>.

- “Suudi Arabistan’da petrol boru hattına drone’lu saldırı.” *Independent Türkçe*, 14 Mayıs 2019, Son erişim: 3 Eylül 2021, <https://www.indyrturk.com/node/31231/d%C3%BCnya/suudi-arabistan%E2%80%99da-petrol-boru-hatt%C4%B1na-dronelu-sald%C4%B1r%C4%B1>.
- “Suudi Arabistan’a yapılan saldırı petrolün dengesini bozdu.” *Anadolu Ajansı*, 16 Eylül 2019, Son erişim: 3 Eylül 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/suudi-arabistana-yapilan-saldiri-petrolun-dengesini-bozdu/1584998>.
- “Suudi Arabistan’da petrol üretimi geçici olarak durduruldu.” *Anadolu Ajansı*, 15 Eylül 2019, Son erişim: 5 Ekim 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suudi-arabistanda-petrol-uretimi-gecici-olarak-durduruldu/1583878>.
- “Suudi Arabistan’ın askeri harcamaları son 5 yılda 270 milyar doları geçti.” *Anadolu Ajansı*, 21 Mayıs 2020, Son erişim: 3 Eylül 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suudi-arabistanin-askeri-harcamalari-son-5-yilda-270-milyar-dolari-gecti/1849106>.
- “Suudi Arabistan’ın Cidde kenti açıklarında İran’a ait tanker iki roketle vuruldu.” *Anadolu Ajansı*, 11 Ekim 2019, Son erişim: 3 Eylül 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suudi-arabistanin-cidde-kenti-aciklarinda-irana-ait-tanker-iki-roketle-vuruldu/1609676>.
- “Tehlikeli bir oyun kuruluyor.” *Yeni Şafak*, 14 Haziran 2019, Son erişim: 7 Ağustos 2021, <https://www.yenisafak.com/gundem/umman-korfezinde-derin-patlama-3494782>.
- “What countries are the top producers and consumers of oil?.” *EIA*, 8 Aralık 2021, Son erişim: 7 Ağustos 2021, <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=709&t=6>.
- “What is the Strait of Hormuz? Can Iran shut off access to oil?.” *Los Angeles Times*, 24 Ocak 2012, Son erişim: 7 Eylül 2021, https://latimesblogs.latimes.com/world_now/2012/01/what-is-the-strait-of-hormuz-and-why-are-people-worried-about-it.html.

Konut Alımıyla Başlayan İran'dan Türkiye'ye Göç Süreçlerinin Nedenlerini Anlamaya Yönelik Sosyolojik Bir İnceleme

Raheb Mohammadi Ghanbarlou* & Aykut Sığın**

Öz

Son yıllarda İranlılar Türkiye'ye hatırı sayılır bir biçimde ilgi göstermişler ve bunların bir bölümü de bu ilgiyi konut alımıyla bir göç sürecine dönüştürmüşlerdir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'ye konut alımıyla göç eden İranlı göçmenlerin itme-çekme ve ilişkiler ağı teorileri ışığında göç etme nedenlerini analiz etmektir. Bu nedenle, göç süreçlerinde İran'ın itici faktörleri ve Türkiye'nin çekici faktörlerine odaklanılmış ve ilişkiler ağının önemi anlaşılmaya çalışılmıştır. Araştırmanın konusuna uygun olarak 22 katılımcıyla yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcılara kartopu örnekleme yöntemiyle ulaşılmış, COVID-19 salgını nedeniyle görüşme formları kendilerine dijital olarak iletilmiştir. Yapılan görüşmeler göstermiştir ki İranlı göçmenler için İran'ın yarı açık bir toplum özelliği sergilemesi, dengesiz ekonomik koşullar sunması ve eğitim sisteminde gözlemlenen aksaklıklar birer itici faktör olarak göçü tetikleyen etmenler olmuştur. Buna karşın Türkiye'nin açık toplum olarak nitelendirilmesi, daha dengeli ekonomi, taleplere daha çok cevap veren eğitim sistemi ve medyanın yumuşak güç işlevi gibi faktörler İranlılar için çekici etmenler olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Göç, İranlı Göçmenler, Türkiye, İtme-Çekme Teorisi, İlişkiler Ağı Teorisi

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, TR, Sosyoloji, orcid.org/0000-0003-3606-3524, rahib.mahammadi@gmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, TR, Sosyoloji, orcid.org/0000-0002-1197-552X, aykutsign@gmail.com

A Sociological Analysis of the Reasons for the Immigration Processes from Iran to Turkey through Property Purchase

Raheb Mohammadi Ghanbarlou* & Aykut Sigin**

Abstract

Recently Iranians have shown considerable interest in Turkey, and a remarkable number of them have turned this interest to an immigration process through property purchase. Using the push and pull theory and the network theory, this study aims to analyze the reasons for immigration of Iranians, who migrated to Turkey by means of the property purchases. Therefore, the push factors of Iran and the pull factors of Turkey were the focus of this study, and the importance of networks was attempted to be understood in the immigration processes. Semi-structured interviews were according to the subject of this study conducted with 22 interviewees. The interviewees were reached by using snowball sampling, and the interview forms were distributed digitally due to the COVID-19 pandemic. The interviews revealed that the push factors for the Iranians involved the fact that Iran displays features of a semi-open society. Additionally, it creates uneven economic conditions for its citizens as well as setbacks in the education system. By contrast, Turkey was regarded by the interviewees as an open society with a more stable economy and a more responsive education system to public demands. Besides, the soft power function of the Turkish media also served as one of the pull factors for the Iranians.

Keywords: Immigration, Iranian Immigrants, Turkey, Push and Pull Theory, Network Theory

* Asst. Prof. Dr., İstanbul Gelişim University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, TR, Sociology, orcid.org/0000-0003-3606-3524, rahib.mahammadi@gmail.com

** Asst. Prof. Dr., Aksaray University, Faculty of Science and Letters, TR, Sociology, orcid.org/0000-0002-1197-552X, aykutsgn@gmail.com

1. Giriş

21. yüzyılın başında Türkiye sadece göç veren değil, aynı zamanda yoğun göç alan bölgelerden biri hâline gelmiştir. Bunda Türkiye'nin kendine içkin değerlerinin yanı sıra, Arap Baharı ve Ortadoğu'daki diğer bölgesel gelişmelerin payının da olduğu söylenebilir. Türkiye, Batı ve Doğu medeniyetlerinin değerlerini bir arada yaşayan (ve yaşatan) bir ülke olması nedeniyle farklı coğrafyalardan göç almaya müsait bir konumdadır. Ülke ayrıca İslam âleminin gelişmiş ve demokratik yapılarına sahip ülkelerinden birisi olması açısından da avantajlı bir konumdadır. 2000'li yıllardan sonra Türkiye'de meydana gelen ekonomik gelişme ve büyümeler, Türk dizilerinin yurt dışında ciddi bir ilgi kaynağı olması¹ ve Türk üniversitelerinin uluslararası öğrenciler için daha erişilebilir hâle gelmesi² gibi konular Türkiye'nin giderek bir göç alım merkezi hâline gelmesinde etkili faktörlerden olmuştur.

Tablo 1'de 2018 yılı sonu itibariyle vatandaşlık ülkesine göre Türkiye'ye göç edenler görülmektedir. Vatandaşlık ülkeleri incelendiğinde, Türkiye'ye göç edenlerin büyük çoğunluğunun Ortadoğu ve Asya'dan geldikleri anlaşılmaktadır. Bu noktada her bir ülke özelinde ayrı ayrı çalışmalar yapılması gerekirse de ilk bakışta bu ülkelerden Türkiye'ye göçün tetikleyicileri olarak dini ve etnik yakınlık ve bunlara bağlı olarak yaşam tarzlarındaki benzerlik, coğrafi yakınlık ve evlilik akla gelebilir.

¹ Aykut Sığın ve Raheb Mohammadi Ghanbarlou, "Türk Televizyon Dizilerinin Azerbaycan Toplumunu Üzerindeki Sosyo-Kültürel Etkilerini Anlamaya Yönelik Bir Değerlendirme," *Turkish Studies* 15, no. 1 (2020), Umut Başar, *İnan Toplumunu ve Türk Televizyon Dizileri* (Ankara, İnan Araştırmaları Merkezi, 2020), Hasan Aydın, "Afrika'dan Günümüz Türkiye'sine Göç Hareketleri," *AFAM*, Son erişim: 11 Ocak 2022, <https://afam.org.tr/afrikadan-gunumuz-turkiyesine-goc-hareketleri/>.

² Raheb Mohammadi Ghanbarlou, "Uluslararası Öğrencilerin Eğitim Amaçlı Türkiye'yi Seçme Nedenleri Üzerine Nitel Bir Çalışma," içinde *Türkiye'de Uluslararası Öğrenci Olmak: Süreçler, Beklentiler, Tecrübeler*, ed. Müşerref Yardım, Faruk Karaarslan ve Ruhi Can Alkın (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019).

Sıralama	Vatandaşlık Ülkesi	Sayı
1	Irak	110,315
2	Afganistan	44,977
3	Suriye	38,997
4	Türkmenistan	34,915
5	İran	31,922
6	Azerbaycan	23,245
7	Özbekistan	15,231
8	Rusya Federasyonu	13,782
9	Mısır	13,515
10	Kırgızistan	9131

Tablo 1. Vatandaşlık Ülkesine Göre Türkiye'ye Gelen Göç, 2018 (31 Aralık İtibariyle)³

Göç konusu son yıllarda Suriyeliler özelinde sıkça tartışılır olmuştur. Bu çalışmanın konusunu oluşturan İranlı göçmenler ise 2020'nin Aralık ayı itibariyle Türkiye'den en çok konut alan ülke vatandaşları istatistiklerinde ilk sırayı Iraklılardan almaları⁴ bağlamında önemli bir yer teşkil etmektedir. Bir gayrimenkul şirketi olan Nevita'nın Yönetim Kurulu Başkanı Faruk Akbal bu durumu şu şekilde yorumlamıştır:

*İran ve ABD arasındaki siyasi ve askeri gerginlik salgın dönemi öncesine kadar tavan yapmıştı. Söz konusu gerginlik İranlıların Türkiye'ye olan ilgisini pekiştirmiş durumda. Yaptığımız görüşmelerde bunu dile getiriyorlar. Onlar için Türkiye bölgedeki en önemli ve güvenli limanlardan. Kültürel olarak da Türkiye'yi kendilerine yakın hissediyorlar. Bu yüzden de yurt dışı yatırımlarında Türkiye'yi ilk sıraya koyuyorlar.*⁵

³ "Vatandaşlık Ülkesine Göre Türkiye'ye Gelen ve Türkiye'den Giden Göç," TÜİK, Son erişim: 28 Temmuz 2020, http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=2763.

⁴ "Konut Satış İstatistikleri," TÜİK, Son erişim: 31 Ocak 2021, <https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?jsessionid=s1JLf1whRnq5rvpNyCFwwFKbwW4JFGQYqPvsGTy-hqDbC2pZG99ZN!1745979257?id=37464>.

⁵ "İranlılar Konut Alımında Zirveye Yerleşti," *Hürriyet*, Son erişim: 28 Temmuz 2020, https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/iranlilar-konut-aliminda-zirveye-yerlesti.41515425?fbclid=IwAR1xpZzg5_XwipIaahf-h7d7O8WSpFAayQsSMHpPtpMptlOINoOGUzdiSgY

Dünyanın ilk gayrimenkul danışmanlık markası olan Coldwell Banker'in Türkiye Ülke Başkanı Gökhan Taş ise Türkiye'den ev alan İranlıların bunu çoğunlukla oturma amaçlı yaptıklarını ifade etmiştir.⁶ Buradan hareketle, bu çalışmada İran'dan Türkiye'ye gelen göçmenlerin temelli veya uzun vadeli yerleşimi amaçlamalarının altında yatan nedenleri anlamak hedeflenmiştir. Son zamanlarda İranlıların Türkiye'ye hatırı sayılır bir oranda ilgi göstermesi ve bu ilgiyi konut alımıyla birlikte bir göç sürecine dönüştürmeye çalışması her iki ülke için de büyük bir önem arz etmektedir. Göç edilen yerin coğrafi yakınlığının önemli olduğu ve İran'ın birçok komşusu olduğu düşünüldüğünde, neden özellikle Türkiye'ye bu kadar ilgi duyulmaktadır ve bu göçmenler için Türkiye'yi cazip bir göç noktası hâline getiren faktörler nelerdir? Mevcut çalışmanın öneminin bu sorular etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür.

Çalışma özellikle 2010'lu yıllardan sonra İran'dan Türkiye'ye göçün nedenlerini anlamayı amaçlamaktadır. Söz konusu zaman diliminden bu yana İran'dan Türkiye'ye farklı statülerde; evlilik, öğrencilik, ticaret, turizm gibi yollarla geçici veya vatandaşlık kapsamında oturum izni alarak kalıcı olarak birçok İran vatandaşı göç etmiştir. Özetlenecek olursa, çalışmanın temel amacı, son yıllarda İran vatandaşları tarafından Türkiye'de yoğun konut alımı ile başlayan İran'dan Türkiye'ye göç dalgalarının nedenlerini anlamaya çalışmak, bu bağlamda İran'ın itici, Türkiye'nin ise çekici göç faktörlerini incelemek ve oluşan ilişkiler ağının önemini analiz etmektir.

2. Araştırmanın Yöntemi

Çalışma süreci başlatılmadan önce ilgili literatür taranmış ve 8 katılımcıyla bir pilot çalışma yürütülmüştür. Ortaya çıkan yol haritasıyla birlikte çalışma planı 2020 yılını kapsayacak şekilde yapılmıştır. Mevcut çalışmada nitel yöntem kullanılmış, çalışmanın amacına ve konusuna uygun olarak 22 katılımcıyla yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcılara kartopu örnekleme yöntemiyle ulaşılmıştır. Görüşme formları katılımcıların sosyo-kültürel arka planları göz önünde bulundurularak hem Türkçe hem de Farsça olarak hazırlanmış ve katılımcıların talebine göre tercih ettikleri dildeki form kendilerine sunulmuştur. COVID-19 salgını nedeniyle görüşmeler internet üzerinden gerçekleştirilmiştir. Farsça olması talep edilen görüşme formları geri alındıktan sonra, verilen cevaplar araştırmacılar tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu süreçten sonra ise toplanan

⁶ Hürriyet, "İranlılar Konut Alımında Zirveye Yerleşti."

verilerin yorumlanması hedeflenmiştir. Tablo 2’de katılımcıların demografik özellikleri yer almaktadır.

	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	Aylık Gelir Düzeyi (TL)	İran’daki Yaşam Yeri	Meslek
1	Erkek	40	Doktora Mezunu	6000	Erdebil	Akademisyen
2	Erkek	33	Doktora Mezunu	4500	Tebriz	Akademisyen
3	Erkek	43	Doktora Mezunu	4000	Urmiye	Öğretmen
4	Kadın	38	Yüksek Lisans Mezunu	3000	Tebriz	Tercüman
5	Kadın	33	Yüksek Lisans Mezunu	3000	Urmiye	Öğretmen
6	Erkek	35	Doktora Öğrencisi	5000	Horasan	Serbest Piyasa
7	Erkek	32	Yüksek Lisans Mezunu	6000	Tahran	Gazeteci
8	Kadın	31	Lisans Mezunu	1500	Tahran	Öğretmen
9	Erkek	49	Doktora Mezunu	5000	Tebriz	Akademisyen
10	Erkek	34	Yüksek Lisans Mezunu	2500	Urmiye	Serbest Piyasa
11	Kadın	36	Doktora Mezunu	3500	Tebriz	Kütüphaneci
12	Kadın	45	Doktora Mezunu	4000	Tebriz	Öğretmen
13	Erkek	37	Doktora Mezunu	6000	Tebriz	Akademisyen
14	Erkek	36	Doktora Mezunu	5500	Urmiye	Muhasebeci
15	Kadın	37	Doktora Mezunu	4000	Tahran	Akademisyen
16	Kadın	32	Yüksek Lisans Mezunu	5000	Tebriz	Ressam
16	Erkek	39	Doktora Mezunu	4500	Tebriz	Akademisyen
18	Kadın	40	Yüksek Lisans Mezunu	4000	Marağa	Öğretmen
19	Kadın	43	Yüksek Lisans Mezunu	5000	Tebriz	Akademisyen
20	Erkek	33	Yüksek Lisans Mezunu	4500	Urmiye	Akademisyen
21	Erkek	36	Doktora Mezunu	6000	Tebriz	Kimyacı
22	Kadın	41	Doktora Mezunu	10,000	Tahran	Psikolog

Tablo 2. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların cinsiyet açısından dağılımına bakıldığında, toplam 22 katılımcıdan 12’sinin erkek (%55) ve 10’unun kadın (%45) olduğu görülmektedir. Katılımcılar yaş bakımından değerlendirildiğinde, tüm katılımcıların yaş ortalamasının 32,8’e tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Bu da Dünya Sağlık Örgütü’nün belirlediği standartlara⁷ göre, göç eden kitlenin yetişkin kategorisine girdiği anlamına gelmektedir. Tablo eğitim açısından incelendiğin-

⁷ “Definition of Key Terms,” *Dünya Sağlık Örgütü*, Son erişim: 28 Ağustos 2020, <https://www.who.int/hiv/pub/guidelines/arv2013/intro/keyterms/en/>.

deyse katılımcıların birinin lisans, geriye kalan 21 katılımcının ise lisansüstü derecesine sahip oldukları görülmektedir. Katılımcıların gelir düzeyi açısından aylık ortalama 4600 Türk Lirası değerinde bir gelire sahip oldukları tespit edilmiştir. Tablo katılımcıların Türkiye'ye göç etmeden İran'da yaşadıkları yer açısından okunduğundaysa genellikle başkent Tahran ile birlikte Azerbaycan'ın batısı (Urmiye) ve Azerbaycan'ın doğusu (Tebriz) illerinden gelenlerin sayısının çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcılar meslek açısından değerlendirildiğinde daha çok akademisyen ve öğretmen pozisyonlarında oldukları görülmektedir. Bu da katılımcıların büyük oranda yüksek eğitime sahip oldukları bilgisiyle beraber okunabilir.

3. Araştırmanın Kuramsal Çerçevesi

Marshall'a⁸ göre, "göç bireylerin ya da grupların sembolik veya siyasi sınırların ötesine, yeni yerleşim alanlarına ve toplumlara doğru kalıcı hareketini içerir."

İnsanlar farklı nedenlerle göç etmekte ve söz konusu farklılıklar bütün göç sürecini etkilemektedir. Bir göçmenin, kendisini kabul eden nüfusa giriş koşulları ilgili tüm taraflar için büyük önem taşıyabilir. 'Göç deneyimi' ifadesi, farklı göç nedenlerinin sosyolojik bir bakış açısıyla incelenebilecek farklı sonuçlar ortaya koyacağını belirtmek için kullanılmaktadır. Örnek vermek gerekirse, bir devletin sınırları içerisinde göç eden bir kimseye siyasi bir mülteci aynı göç deneyimine sahip olmayacaklardır. Sığınmacılar özelinde konuşulacak olursa, birçok durumda bu grup kendilerini kabul eden ülke tarafından sağlanacak acil barınma, yiyecek ve adli yardım gibi özel hizmetlere ihtiyaç duymaktadır. Anavatanlarından uzaklaşmanın ve aile üyelerini arkada bırakmanın psikolojik travmaları da göç edenlerin yeni çevrelerine uyum süreçlerini karmaşık hâle getirebilir. Göçmen ifadesinin altını köle, sığınmacı, iş arayan veya farklı sebeplerle göç eden kişilerin doldurabileceği düşünüldüğünde, tek bir teorinin göç süreçlerini kapsamlı bir şekilde açıklayamayacağını anlamak kolaylaşır.⁹

İngiliz bir coğrafyacı olan Ernest Ravenstein, İngiltere ve Galler nüfus sayım verilerini kullanarak 'Göç Kanunları'nı (*Laws of Migration*) geliştirmiş

⁸ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akinhay ve Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2011), 685.

⁹ "Migration," *Marriage and Family Encyclopedia*, Son erişim: 20 Temmuz 2020, family.jrank.org/pages/1170/Migration-Theories-Migration.html.

ve bu anlamda ilk göç teorisini ortaya koymuştur.¹⁰ Ravenstein'in vardığı sonuç, göçün bir 'itme-çekme' süreciyle şekillendiği yönündedir. Bir bölgedeki baskıcı yasalar, ağır vergilendirme gibi olumsuz şartlar insanları o bölgenin dışına 'iterken' söz konusu bölgenin dışında kalan ikinci bir bölgenin olumlu şartları da onları ilk bölgeden dışarıya, kendisine doğru 'çeker.' Ravenstein'in kanunları göçün birincil sebebi olarak dışarıdaki daha iyi ekonomik fırsatları göstermiş, mesafe arttıkça göçün hacminin azaldığını, göçün uzun bir hareketten ziyade evreler hâlinde gerçekleştiğini, nüfus göçlerinin iki taraflı olduğunu ve sınıf, cinsiyet ve yaş gibi etkenlerin, kişilerin hareketliliğini etkilediğini ortaya koymuştur.¹¹

Çağdaş göç teorilerinin temelinde Ravenstein'in sonuçlarının varyasyonları olduğu söylenebilir. Everett Lee, Ravenstein'in teorisini yeniden ele almış ve iç (itici) faktörlere daha fazla vurgu yapmıştır. Lee bunun yanı sıra, müdahil engellerin göç süreci üzerindeki etkisinin bir çerçevesini de oluşturmuştur. Mesafe, fiziksel ve siyasi engeller ve aile fertleri gibi değişkenlerin göçü geciktirebileceğini ve hatta tamamen engelleyebileceğini öne sürmüştür. Lee, göç sürecinin seçici olduğundan söz ederken yaş, cinsiyet ve toplumsal sınıf gibi değişkenlerin itme-çekme faktörlerini nasıl etkilediğine değinmiş, bunların aynı zamanda insanların müdahil engelleri aşma yetilerini şekillendirdiğinden bahsetmiştir. Dahası bireyin eğitim durumu, kendisini kabul eden nüfusa ilişkin önbilgiler, aile bağları gibi bireysel faktörler vb. göçü hızlandırabilir veya geciktirebilir.¹²

İtici ve çekici faktörleri açmak gerekirse; düşük üretim, işsizlik, kötü ekonomik şartlar, gelişim fırsatlarının eksikliği ve doğal felaketler insanları anavatanlarını terk etmeye zorlayabilir ve bunlar itici faktörler olarak ele alınabilir. Kişinin bulunduğu sınırları aşmak koşuluyla (ki bu, iç göç için başka bir şehir, dış göç için ise başka bir ülke olabilir) daha iyi iş imkânları, daha yüksek maaşlar, daha iyi çalışma şartları gibi faktörler de çekici faktörlere örnek gösterilebilir. Bu bağlamda, yakın dönemde gelişmekte olan ülkelerden İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Kanada gibi ülkelere çok sayıda göçün nedeni olarak daha iyi iş imkânları, daha yüksek maaşlar ve daha yüksek bir yaşam standardı yakalama şansı gösterilebilir.¹³

¹⁰ Elçin Deniz Ela Özcan, "Çağdaş Göç Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme," *İş ve Hayat* 2, no. 4 (2017): 188.

¹¹ "Migration," *Marriage and Family Encyclopedia*.

¹² "Migration," *Marriage and Family Encyclopedia*.

¹³ Naresh Kumar ve A. S. Sidhu, "Pull and Push Factors in Labour Migration: A Study of Brick-Kiln Workers in Punjab," *Indian Journal of Industrial Relations* 41, no. 2 (2005): 222-223.

Yukarıda da değinildiği gibi, göç teorileri en nihayetinde bir 'itme-çekme' sürecini açıklamak üzere ortaya konmuşlardır. Ancak çağdaş göç teorileri arasında bir ayırım yapmak gerekirse, bu ayırım analiz düzeyleri üzerinden yapılabilir. Bu bağlamda göç süreci mikro düzey, orta düzey ve makro düzey olmak üzere üç başlık altında analiz edilebilir. Göç süreci mikro düzeyde ele alındığında bireysel değerler ve yine bireysel arzular ve değerler söz konusu olmaktadır. İtme-çekme teorisi, neoklasik mikro göç teorisi, davranışsal modeller ve sosyal sistemler teorisi göçü mikro düzeyde inceleyen teorilere örnek olarak verilebilir. Diğer yandan, göçü orta düzeyde analiz eden göç teorileri, bu analizlerini topluluklar ve sosyal ağlar üzerinden gerçekleştirirler. Sosyal sermaye teorisi, kurumsal teori, network (ilişkiler ağı) teorisi, birikimli nedensellik ve işgücü göçünün yeni ekonomisi (NELM) bu noktada temel teoriler olarak değerlendirilebilir. Son olarak göçü makro yapılar üzerinden değerlendiren teoriler, açıklamalarını ekonomi gibi toplumsal kurumlar üzerinden yaparlar. Bu düzeyde açıklama yapan temel teorilere neoklasik makro göç teorisi, göç sistemleri teorisi, dual işgücü piyasası teorisi, dünya sistemleri teorisi ve hareketlilik geçiş hipotezi örnek olarak verilebilir. Tablo 3, analiz düzeyine göre tanımlanmış göç teorilerini listelemektedir:

Mikro Düzey	Orta Düzey	Makro Düzey
Göçün Sebebi: Bireysel değerler/ arzular/beklentiler örn; yaşam şartlarının, sağlık şartlarının iyileştirilmesi	Göçün Sebebi/Göçün Sürmesi: Topluluklar/Sosyal Ağlar örn; sosyal bağlar	Göçün Sebebi/Göçün Sürmesi: Makro düzeydeki fırsat yapıları örn; ekonomik yapı (gelir ve istihdam alanlarındaki fırsat farklılıkları)
Temel Teoriler: - Lee'nin itme-çekme teorisi - Neoklasik mikro göç teorisi - Davranışsal modeller - Sosyal sistemler teorisi	Temel Teoriler: - Sosyal sermaye teorisi - Kurumsal teori - Network (İlişkiler ağı) teorisi - Birikimli nedensellik - İşgücü göçünün yeni ekonomisi (NELM)	Temel Teoriler: - Neoklasik makro göç teorisi - Göç sistemleri teorisi - Dual işgücü piyasası teorisi - Dünya sistemleri teorisi - Hareketlilik geçiş hipotezi

Tablo 3. Analiz Düzeyine Göre Tanımlanmış Göç Teorileri¹⁴

Daha önce de değinildiği üzere, tüm bu teoriler, indirgemeci bir şekilde de olsa, birtakım itici ve çekici faktörlere işaret etmektedir. Tabloda veri-

¹⁴ Thomas Faist, *The Volumes and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. (Oxford: Oxford University Press, 2000); Jessica Hagen-Zanker, "Why Do People Migrate? A Review of the Theoretical Literature," (Maastricht Graduate School of Governance Working Paper No. 2008/WP002, 2008); Ela Özcan, "Çağdaş," 206.

len örnekler üzerinden gidilecek olursa, orta düzeyde ilişkiler ağı teorisi, ağların göçmenlerin daha kolay konut, iş, koruma ve arkadaşlık bulmasını sağlamak gibi bir işleve sahip olduğunu öne sürmektedir.¹⁵ Göçmenleri, daha önce göç etmiş ancak göç ettiği yerden ayrılmış olanları ve göçmen olmayanları hem hedef hem de kaynak ülkede birbirine bağlayan ağlar¹⁶ bu bağlamda önemli olarak görülür. Yine bu açıdan bakıldığında, hedef ülkeye daha önce herhangi bir sebeple göç etmiş ağlardan haberdar olup bu ağlarla iletişim hâlinde bulunma durumu, göç etmeyi düşünen birey veya gruplar için bir çekici faktör olarak değerlendirilebilir. Makro düzeyde ise dünya sistemleri teorisi, göçün ekonomik anlamda küreselleşmenin ve ulusal sınırları aşan pazara girme durumlarının doğal bir sonucu olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁷ Bu durumda da hedef ülkenin gelir veya istihdam alanlarındaki fırsat farklılıkları birer çekici faktör olarak görülebilir. Öte yandan, kaynak ülkenin sunduğu gelir ve istihdam şartlarıysa itici faktörler olarak ele alınabilir.

Everett Lee'nin çalışması, göç olgusunun hem kalkış hem de varış noktalarında karşılaşılan olası sorunları anlama gayreti olması bakımından önemlidir. Ona göre hem kalkış hem de varış yerleri içinde bireyleri iten ve çeken çok sayıda etmen vardır. Söz konusu etmenler pozitif (+) ve negatif (-) olarak belirtilmiştir. Bunların dışında bireylerin kayıtsız kaldıkları etmenler (0) de belirtilmiştir. Bu etmenlerin bazıları bireyleri aynı derecede etkilerken diğerleri bireyleri farklı biçimlerde etkiler. Örneğin, iyi bir iklim herkes tarafından çekici olarak kabul görünürken kötü iklim itici gelir. Fakat sağlıklı bir eğitim sistemine sahip bir okul bir baba için pozitif (+) değere sahipken çocuğu olmayan bir aile için negatif (-) değer taşıyabilmektedir. Bir ev sahibi için yüksek vergi negatif (-) değer taşırken bu durum bir çocuk için nötr (0) değerdedir.¹⁸

Göç eden bireyin yaşam döngüsü içinde yer aldığı konum önemlidir. Genç ve meslek edinme çağında olan bireyler risk almaya müsaittir. Bu profil-

¹⁵ Ivan Light, Parminder Bhachu ve Stavros Karageorgis, "Migration Networks and Immigrant Entrepreneurship," içinde *Immigration and Entrepreneurship: Culture, Capital, and Ethnic Networks*, ed. Ivan Light ve Parminder Bhachu (New Brunswick, Londra: Transaction Publishers, 1990), 2.

¹⁶ "A Brief Overview of Theories of International Migration," GLOPP, Son erişim: 14 Haziran 2020, http://www.glopp.ch/C1/en/multimedia/C1_pdf1.pdf.

¹⁷ GLOPP, "A Brief Overview of Theories of International Migration," Immanuel Wallerstein, *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century* (New York: Academic Press, 1974).

¹⁸ Hüseyin Bal, *Kent Sosyolojisi* (Bursa: Sentez Yayınları, 2018), 132.

deki kimselerin önlerinde en iyi şekilde değerlendirmeyi arzu ettikleri bir zaman dilimi bulunmaktadır. Dolayısıyla bu grupta göç etme olasılığı yüksek olacaktır. Hâlbuki yaşam döngüsünün sonuna yaklaşan bireylerin beklentileri daha farklıdır¹⁹ ve buna bağlı olarak göç süreçlerinden mümkün olduğunca uzak kalmayı tercih edebilirler.

Göç süreçlerini açıklamaya çalışan teoriler, açıklamalarını göç olgusuyla ilintili farklı açı ve boyutları öne çıkararak yapmaktadır. Bu teorilerden biri ilişkiler ağı teorisidir. Yukarıda da kısaca değinilen bu teoriye göre, ilişkiler ağı göç edilecek noktada bulunan eski göçmenler, henüz göç etmemiş yeni göçmenler ve göçmen olamayan bireyler arasındaki; soydaşlık, ortak köken, aynı ülke vatandaşı olma ve dostluk bağlarından meydana gelen bireyler arası bağlantıları ifade eder. Söz konusu ilişki ağları, uluslararası göçü ilgilendiren unsurlardır. Bu ilişki ağları temelde insanların gerek duyduklarında yardım alabilecekleri, iş arayışı gibi konularda kolaylıkla başvurabilecekleri bir tür toplumsal sermayedir.²⁰ Bu ilişki ağlarının giderek göçmen gönderen ülkelerin diğer katmanlarına da hızlı bir şekilde yayılması bu sürecin kaçınılmaz sonuçlarındadır.²¹ Göç süreci ekonomik açıdan ele alındığında, yeni bir ülkeye ilk kez ayak basan göçmenler yardım alabilecekleri bir ilişki ağı olmadığı durumda yüksek masraflara katlanmak zorunda kalabilmektedir. Fakat bunun tersi düşünüldüğünde, yani eski göçmenleri izleyen yeni göçmenler için dostluk ve soydaşlık temelinden hareket edilerek onlara yardım edildiği varsayıldığında, göç maliyetlerinin düşmesi söz konusu olabilmektedir. Öyle ki, Massey vd.²² sosyal ağlar sayesinde azalan risklerin yanı sıra, azalan masraflardan da söz ederler. Bu da göç hareketinin kartopu misali eski göçmenden potansiyel yeni göçmene yayılarak çığ gibi büyümesine sebebiyet verebilmektedir.

Göçmenlerin kaynak ülkeden hedef ülkeye giriş sağladıkları kanallar olarak işlev gösteren göç ağlarının kaynak ülkeye geri dönme veya hedef ülkede kalıcı yerleşim sağlama noktasında da önemli rol oynadığı bilin-

¹⁹ Bal, *Kent Sosyolojisi*, 142.

²⁰ Maja Cederberg. "Migrant Networks and Beyond: Exploring the Value of the Notion of Social Capital for Making Sense of Ethnic Inequalities," *Acta Sociologica* 55, no: 1 (2012): 59-72.

²¹ Nermin Abadan-Unat, *Bitmeyen Göç* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002), 6.

²² Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino ve J. Edward Taylor, "Theories of International Migration: A Review and Appraisal," *Population and Development Review* 19, no 3 (1993).

mektedir.²³ Bu ağlar, hedef ülkeye daha önce göç etmiş grupların belirli bir bölgede barınma ihtiyaçlarını karşılayarak söz konusu bölgeyi daha sonra gelecek göçmen gruplarına tanıtmaya görevi görebilmektedir. Böylelikle, önceden göç etmiş gruplardan daha sonra göç eden gruplara bir sermaye aktarımı söz konusu olabilmektedir. Söz konusu sermaye sosyal olabileceği gibi yer yer ekonomik de olabilir. Bu durumda, daha sonra göç edecek gruplar, hedef ülkeye göç ettikleri zaman ülkenin hangi kentlerini ve bu kentlerin hangi semtlerini yerleşim için tercih edebileceklerini yoğun bir araştırma sürecine girmeden planlayabilirler. Kendilerinininkine benzer nedenlerden göç etmiş soydaşlarının hedef ülkedeki varlığını bilen sonraki nesil göçmenler, yeni ülkelerinde bir sorunla karşılaştıklarında bu ilişki ağlarından yardım talep edebilecekleri düşüncesiyle bir çeşit psikolojik rahatlık hissedebilmektedir. Bunun sonucunda ise belli göçmen gruplarının kümelendiği muhitler ortaya çıkabilmektedir.²⁴ Örneğin, 1961’de başlayan Türkiye’den Almanya’ya göçün sonucunda böyle bir durumla karşılaşmıştır. Berlin’in bir semti olan Kreuzberg, Türk nüfusunun yoğunluğu ve Türk kültürünün yaygınlığı nedeniyle “Küçük İstanbul” olarak da bilinmektedir. Yakın tarihten bir örneğe Ankara’nın Altındağ ilçesinde yoğun olarak yaşayan Suriyeliler üzerinden gösterilebilir. Altındağ’ın Ulubey Mahallesi yerel halk tarafından sıklıkla “Küçük Halep” olarak anılmaktadır.²⁵ Bu süreçlerde göç ağlarının önemli bir organize edici etkisinin olduğundan söz etmek mümkündür.

Öte yandan, bir “gettolaşma” süreci olarak da okunabilecek bu örnekler sonucunda hedef ülkeye sosyal uyum sorunu kendini gösterebilir. Çoğunlukla grup içindeki üyelerle geliştirilen ilişkiler sonucunda, göçmenlerin başta hedef ülkenin dili olmak üzere, o ülkede varlıklarını sürdürebilmeleri için gerekli olan her türlü beceriyi edinmeleri sekteye uğrayabilir. Bu durumda da hedef ülkenin sosyal yaşantısına ayak uyduramadıkları gerekçesiyle yerel halk tarafından göçmen gruplara karşı olumsuz tutumlar geliştirilebilir.

²³ Faist, *The Volumes and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*.

²⁴ Stephen Castles ve Mark J. Miller, *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, çev. Bülent Uğur Bal ve İbrahim Akbulut (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 39.

²⁵ “Küçük Halep Altındağ Neden Karıştı?” *Hürriyet*, Son erişim: 27 Mart 2022, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kucuk-halep-altindag-neden-karisti-41872845>.

Vural²⁶ göç edenler arasındaki bilgi alışverişini ve genel olarak göç sürecini kolaylaştıran kanallar olması sebebiyle ağların önemli olduğunu belirtmiştir. 21. yüzyılın gelişen altyapı imkânları ilişki ağlarının daha önceki dönemlere göre daha kolay kurulabilmesini sağlamıştır. Dijital çağın sunduğu imkânlardan olan göçle ilgili Facebook ve WhatsApp grupları, YouTube kanalları, blog siteleri vb. daha önce bir ülkeye göç etmiş ve yerleşmiş bireylerle aynı ülkeye göç etmeyi planlayan ancak kafasında soru işaretleri olan potansiyel göçmenleri pratik bir şekilde bir araya getirmekte ve göç süreçlerini hızlandırmaktadır. Bu sosyal medya platformlarında hedef ülkenin yasaları, kültürleri, ekonomik koşulları, eğitim sistemi gibi konular etraflıca tartışılarak tarafların bilgi alışverişi yapabilmelerine imkân tanınmaktadır.

İlişkiler ağı teorisinin en güçlü yanlarından biri, göç süreçlerini yapısal olarak açıklarken bir aktör olarak göçmenin bireyselliğini göz ardı etmemesidir. Çağlayan'a²⁷ göre,

Bu yaklaşım, yapılacak olan analizde sadece yapısal etkenleri göç nedeni olarak değerlendirmekle kalmamayı, bireysel etkenleri de göç nedeni olarak analize katmayı mümkün kılmaktadır. Çünkü bu kavram, bir yandan geniş bir bakış açısı geliştirmeye imkân verirken bir yandan da çok faktörlü ve işler bir analize yönelmeye de imkân tanımaktadır. Bu bağlamda kavram göçü, göç alan ve göç veren ülkeler özelinde anlamaya ve anlamlandırmaya olanak sağlamaktadır.

Araştırmanın kuramsal çerçevesinin şekillendirilmesi için yapılmış olan pilot çalışma sonrasında ortaya çıkan temalar, itme-çekme ve ilişkiler ağı teorilerinin mevcut çalışmayı açıklama noktasında uygun olduklarını ortaya çıkarmıştır.

4. Göç Kaynağı Olarak İran

İran'ın resmi adı İran İslam Cumhuriyeti'dir. İran doğuda Pakistan ve Afganistan; kuzeyde Türkmenistan, Hazar Gölü, Azerbaycan ve Ermenistan; batıda Irak ve Türkiye; Güneyde de Basra Körfezi ile çevrelenmiş bir ülkedir. 1,648,000 kilometrekarelik bir coğrafyaya yayılan İran'ın nüfusu ise

²⁶ Devrim Gül Vural, "Uluslararası Göçmen Kaçakçılığı ve İnsan Ticareti," (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 15.

²⁷ Savaş Çağlayan, "Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi," *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17, (2006): 88.

en son yapılan 2016 nüfus sayımına göre, 83 milyondur.²⁸ Ülkede Türkler, Kürtler, Araplar ve Beluçlar gibi birçok etnik grup bulunmaktadır. Öte yandan, İran'daki etnik grupların sayısı ve oranı konusunda İran İstatistik Merkezi'nin net istatistikler sunmadığı bilinmektedir. Ülkenin resmi dili Farsçadır. Ülkenin resmi dini ise İslamiyet'in Şiiilik mezhebidir.²⁹

İran'da Şiiilik ve 12 imam inancı, devletin resmi doktrini olmanın dışında, toplumda da özellikle ülkenin orta ve Kuzey bölgelerinde, çok güçlüdür. Sünnilik inancıysa ağırlıklı olarak ülkenin Kuzey Batısındaki Kürtler ile Pakistan sınırındaki Beluciler ve Horasan eyaletinde yerleşik Türkmen aşiretleri arasında yaygındır. 83 milyon nüfusa sahip olan ülke, hem etnik hem de mezhepsel bakımdan büyük çeşitlilik göstermektedir.³⁰

İran, 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi sonrasında seküler yapıdan uzaklaşarak teokratik bir siyasal rejime geçiş yapmıştır. Yeni din temelli rejimin temelleri atılmış ve toplumsal dokuda da buna uygun bir düzen hızla inşa edilmiştir. İran'ın idari yapısı 1979 İslam Devrimi'ni takiben uygulamaya sokulan teokratik anayasaya dayanmaktadır ve günümüze kadar da büyük ölçüde aynı kalmıştır. Yalnızca 1989'da devrimin öncüsü sayılan Ruhullah Humeyni'nin ölümünden önce kendi isteği ile anayasada bazı değişiklikler yapılmıştır. Teokratik bir rejime sahip İran'da Kur'an temel yasal kaynak olarak görülmektedir. Anayasaya göre; tüm sivil, siyasi, cezai, idari, ekonomik, askeri, kültürel, finansal ve diğer yasa ve düzenlemeler İslami kriterlere uygun olmalıdır.³¹

Uluslararası dinamiklerin de etkisiyle İran'ın ekonomik ve sosyal durumdaki çalkantı ve gerilimlerin artmasıyla birlikte, özellikle son yıllarda halkta başka ülkelere göç etme eğilimi artış göstermeye başlamıştır. İran'da son zamanlarda göç oranının artış göstermesi göçün beraberinde kendi zorluklarını da getirdiği bilgisiyle beraber okunduğunda, konunun bilimsel bir incelemeye ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. İran'dan göçün hedefinin genellikle ABD, Kanada, İngiltere gibi Batılı ülkeler olması önemlidir ancak bu çalışmanın kapsamını İran'dan (yine Batılı yaşam pratiklerinin

²⁸ "İran'ın Nüfusu 83 Milyon Oldu," *Radio Farda*, Son erişim: 18 Ağustos 2020, <https://www.radiofarda.com/a/30096910.html>.

²⁹ "İran Etnik Gruplarının Siyasi Coğrafyası," *Ensani*, Son erişim: 11 Ocak 2022, <http://ensani.ir/fa/article/10950/جغرافیای-سیاسی-اقوام-ایرانی>.

³⁰ "Siyasal Sistemler: İran İslam Cumhuriyeti," *Uluslararası Politika Akademisi*, Son erişim: 18 Ağustos 2020, <http://politikaakademisi.org/2014/12/24/siyasal-sistemler-iran-islam-cumhuriyeti/>.

³¹ "Siyasal Sistemler: İran İslam Cumhuriyeti," *Uluslararası Politika Akademisi*.

sıklıkla gözlemlendiği) Türkiye'ye gelen göçmenler ve bunlar arasında da konut satın alan ve temelli yaşamayı planlayan grup oluşturmuştur. Bir sonraki başlık altında araştırmanın bulguları tartışılacaktır.

5. Araştırmanın Bulguları

5.1. Kaynak Ülke Olarak İran'dan Türkiye'ye Göçü Etkileyen Temel Faktörler

Çalışmanın bulgularına geçmeden önce, 2018 yılı itibariyle Türk vatandaşlığına geçmeyi kolaylaştıran yasa değişikliğine bakmak yerinde olacaktır. Türk Vatandaşlığı Kanununun uygulanmasına ilişkin yönetmelikte değişiklik kararı 19.09.2018 tarih ve 106 sayılı karar ile Resmî Gazetede yayınlanmıştır. Söz konusu kararda yatırım tutarında yapılan değişiklikler şu şekildedir: En az 2,000,000 Amerikan doları tutarında sabit sermaye yatırımı gerçekleştirilme şartı, 500,000 Amerikan dolarına indirilmiştir. En az 1,000,000 Amerikan doları tutarında taşınmaz tutarı 250,000 Amerikan doları veya karşılığı döviz/Türk Lirasına düşürülmüştür. En az 100 kişilik istihdam oluşturma şartı 50 kişiye düşürülmüştür.³² Söz konusu kolaylaştırıcı şartlar İranlı vatandaşların Türkiye'ye göçlerini sağlamakta çekici bir etmen rolü oynamıştır.

Katılımcılardan alınan cevaplara dayanarak İran'dan Türkiye'ye göçü etkileyen faktörler incelenmiş ve birçok önemli olduğu düşünülen bulgu elde edilmiştir. Ancak bunlardan en temel ve belirleyici olanlar, Türkiye ve İran'ın kapalı/açık toplum açıklamalarında nerede durduğu ve her iki ülkenin genel ekonomik koşulları olmuştur. Bu bölümde, başta bahsi geçen iki boyut olmak üzere, çalışmanın sağladığı verilerden hareketle oluşturulan temalar katılımcılardan doğrudan aktarılan alıntılar eşliğinde yorumlanmaya çalışılacaktır.

5.1.1. Yarı Açık Toplum

Kapalı toplumlar genellikle büyük toplumsal eşitsizlikler içerir. Eşitsizlik, kapalı toplum aktörlerinin kendi elleriyle yaratılır. Bu düzenin ana kaynağı olarak devletin ekonomik kaynaklar üzerinde sağladığı mutlak hâkimiyet ve yüksek oranda vergiler gösterilebilir. Devlet, vergiler aracılığıyla üretilen emeğin önemli bir miktarına el koyarak bunları kendine doğru çeker. Daha

³² "Türk Vatandaşlığı Başvurusu, 2018," 4M Danışmanlık, Son erişim: 28 Ağustos 2020, <https://www.4m.com.tr/turk-vatandasligi-basvurusu/>.

önemlisi, bunu kendisine yakın gruplara dağıtır. Bu dağıtma süreçleri ihaleler, teşvikler, kotalar, ruhsatlar, yolsuzluklar şeklinde gerçekleşebilir.³³ Bu tür toplumlar bireyin yaptıklarını denetler, gerekirse engeller ve baskıcı yaptırımlar uygular.

Ata'nın³⁴ tanımlamasına göre, kapalı toplum, belirli bir amaç için oluşmuş veya oluşturulmuş ve kendi dışındaki topluluklarla var olan ilişkileri mümkün olduğunca minimal düzeyde tutmak isteyen topluluklara denir.

Kapalı toplumlarda (diğer bir ifadeyle, eleştiriye ve özeleştiriye açık olmayan toplumlarda), bireyin eleştiri hakkı farklı gerekçelerle kısıtlamaya uğrar. Toplum, devletin şahsında 'yüce varlık' için kendi yaşamını, malını, mülkünü, emeğini feda eder. Bu varlık bazen din, bazen vatan, bazen millet, bazen devlet olabilmektedir. Kapalı toplumlarda 'fedakârlık' yönetimin, toplumu motive etmek için kullandığı kavramdır. Kapalı toplumlarda toplum yüce değerlere şartlandırıldığı için, somut ve nesnel karşılığı olmayan yüce varlıklara bir şeylerini feda eder. Kültür, din, eğitim; kısaca toplumsal kurumların tamamı toplumu buna koşullandırmak için seferber edilir. Bu fedakârlıktan meydana gelen şeyleri toplayanlar, sürekli devlet otoritesine hükmeden, devlete yakın olan kesimler olmaktadır.³⁵ Devlet, kapalı toplumlarda siyasi, kültürel, iktisadi ve dini tüm güç kaynaklarını kendi elinde bulundurur. Güç kaynağı sayılan tüm alanlar toplumun elinden alındığı için toplum, devlet erkinden korkan bir yapı hâlini alır. Devletin tüm olanakları devlet yönetimini ele geçirmiş yöneticilerin inisiyatifine ve merhametine bırakılmıştır.³⁶

Günümüzde dünyanın birçok yerinde teknolojinin gelişmesi ve sanayileşmenin bir sonucu olarak kapalı toplum kavramı eski geçerliliğini koruyamamıştır, çünkü söz konusu gelişmeler sayesinde toplumlarda sosyal hareketlilik imkânı artmıştır ve toplumlar 'yarı açık' ve 'açık' sıfatlarıyla ifade edilmeye daha uygun olmuştur.³⁷ Bu doğrultuda İran toplumunu da (kapalı veya açık olmaktan ziyade) yarı açık olarak nitelendirmek daha isabetli olur.

³³ Ömer Çaha, *Açık Toplum Yazıları* (Ankara: Liberte Yayınları, 2004), 6.

³⁴ Asiye Ata, "Türk Sinemasında Açık Toplum ve Kapalı Toplum Eleştirisi" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 22.

³⁵ Çaha, *Açık Toplum Yazıları*, 5.

³⁶ Çaha, *Açık Toplum Yazıları*, 6.

³⁷ Khaladi Samad ve Feredooni Fatemeh, *Göç ve Göç Kuramları*, <http://pajooho.ir/>.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında bireysel özgürlüklerin kısıtlanması ile ilgili katılımcılardan birinin görüşü şu şekilde olmuştur: “Siyasi ve toplumsal baskılar, birey hayatının ve kişisel tercihlerin devlet tarafından kısıtlanıp ihlal edilmesi, ifade hakkının tanınmaması ve ana dilde eğitimden yoksun bırakılmak beni ülkeyi terk etmeye zorladı.”

Katılımcılardan biri bireysel özgürlükler açısından Türkiye ile İran arasında bir karşılaştırma yapmış ve şöyle demiştir: “Türkiye bireysel özgürlükler bakımından İran'a göre daha iyi bir konuma sahiptir. Kişi özel davranışlar ve zevk açısından daha özgürdür. Toplumsal huzur daha iyi sağlanmıştır.”

Bir diğer katılımcı İran'dan göç nedenlerini şu ifadelerle açıklamaya çalışmıştır:

İran'da özel siyasi şartlar ve totaliter rejimin olması, özellikle rejimden farklı düşünen kişiler üzerinde yoğun baskı uygulanması, aynı zamanda Fars olmayan milletlere uygulanan baskı, ana dilde eğitimin yasaklanması, iş, ruhsal ve toplumsal güvenliğin sağlanamaması Türkiye'ye göç etmemi sağlayan nedenlerin başında gelir.

İran'daki yaşantısını Türkiye'deki yaşantısıyla karşılaştıran kadın görüşmelerden biri de temel hak ve özgürlükler üzerinden Türkiye'nin görece daha fazla açık toplum özellikleri sergilediğini vurgulamıştır:

Benim ülkemde kadın olmak çok zordur. Ben kendimi ve istediğimi yaşayamıyorum. Her şey kapalıdır. Duygular, istekler, haklar... Ben bu ülkede geleceğimi çok karanlık gördüm ve bu yüzden tek çare olarak aklıma göç etmek geldi. Türkiye'yi seçtim ve memnunum. Türkiye'de dilediğim gibi giyinebiliyorum mesela.

Giyim konusuna yapılan vurgu akıllara İran'da yaşanan “Beyaz Çarşamba” eylemlerini getirebilir. Bu eylemlerde bir grup kadın, ellerinde veya boyunlarında beyaz eşarplarla çarşamba günleri İran'ın farklı yerlerinde kendi video ve fotoğraflarını çekip bunları sosyal medyada paylaşmış, bunun sonucunda çok sayıda kişi gözaltına alınmıştır. Beyaz Çarşamba hareketinde, “Başörtümüzü başımızdan çıkaracağız ve siyahlığa ve zorlamaya karşı protesto sembolü olarak beyaz şalı seçeceğiz” ifadesi kullanılmıştır.³⁸ Bu tarz

³⁸ Majoob Niki, “Beyaz Çarşambalardan Enghelab Sokağının Kızlarına,” BBC, Son erişim: 13 Ocak 2022, <https://www.bbc.com/persian/42857629>.

talepler devlet tarafından baskılandığı için farklı ülkelere göç konusu bir çözüm yolu olarak belirebilmektedir.

Katılımcılardan toplanan verilere bakıldığında, kapalı veya yarı açık toplumun özellikleri olarak bilinen siyasal ve toplumsal baskılar, sınırlandırılmış bireysel özgürlükler, kişisel alanın devlet tarafından kısıtlanması, sosyal hareketlilik imkânının liyakata göre olmaması ve toplumsal eşitsizliklerin fazla oluşu İran örneğinde de görülmektedir. Toplanan veriler genel itibarıyla vatandaşların ülkelerini sevdiğileri ancak yukarıda bahsedilen anti-demokratik sebepler sonucunda ülkeyi terk etmeyi son çare olarak gördüklerini ortaya çıkarmıştır.

5.1.2. Dengesiz Ekonomik Koşullar

1979 İslam Devrimi, İran'da yüzyıllardır süregelen monarşiyi sonlandırdığı gibi ciddi toplumsal bir kökten değişim ve dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Fakat 1979 Devrimi ile birlikte ekonomideki devletçi anlayışın değişmemesi ve bu doğrultuda serbest piyasa ekonomisinin tam anlamıyla oturmaması, İran ekonomisinin temel sorunlarından birisidir. Petrol eksenli İran ekonomisi, monarşi dönemindekinden çok da farklı bir durumda değildir ancak sistem bu kez İslami düzenin koyduğu kurallara göre biçimlendirilmiştir. Devrimden bir sene sonra Irak'la başlayan savaş, hızlı nüfus artışına karşın azalan petrol gelirleri, dış politikanın 'Batı karşıtlığı' üzerine inşa edilişi ve uluslararası arenadan dışlanmışlık İran ekonomisinin hızla daralmasına sebebiyet vermiştir.³⁹

Dünyadaki politik ve ekonomik dalgalanmalar neticesinde meydana gelen gelişmelerden İran'ın iç piyasasının hızlı bir şekilde etkilenmesi, ülkenin ekonomisini kırılgan bir duruma sürüklemiştir. 1979-1981, 1986-1989 ve 1993-1999 senelerinde dünya çapında vuku bulan petrol fiyatlarındaki hızlı düşüş, ülke ekonomisinde durgunluğa ve gerilemeye neden olurken 1982-1985, 1990-1992 ve 2000-2005 senelerinde dünyada yükselen petrol fiyatlarından İran ekonomisi büyük kazanç elde etmiştir. Kısa zaman dilimlerinde gerçekleşen bu ani dalgalanmalar sağlam ve etkin bir ekonomik altyapı olmaması sebebiyle uzun vadeli kazançlara dönüştürülememiş, aksine iç pazardaki tüketim dengesizliği çoğu zaman enflasyonun artmasına da sebep olmuştur.⁴⁰

³⁹ James Philips, "İran'ın Kuşatılması," çev., Cahide Ekiz, *Avrasya Dosyası*, no. 2 (1995): 147.

⁴⁰ Seçkin Berber, "İran'ın Ekonomi Politikası, Yaptırımların Etkisi ve İnkilemleri," *Bilge Strateji Dergisi* 5, no. 9 (2013): 75.

Ekonomik ve siyasi yaptırımların bölgesel ve uluslararası anlaşmazlıklarda bir baskı aracı olarak kullanılması devletlerin 1960'lar ve 1970'lerde en çok tercih ettikleri eğilimlerden olmuştur. Bu doğrultuda nükleer faaliyetleri nedeniyle İran 2011 yılından bu yana ABD ve Avrupa Birliği üyesi 11 ülkenin ekonomik yaptırımlarına maruz kalmıştır. Bu durum ülkenin dengesiz ve kırılgan ekonomik yapısını her geçen gün daha da kötü duruma sürüklemiştir.⁴¹

Söz konusu yaptırımlar sonrasında ihracat azalmış, 2014'te %26 olan GSYH oranı 2015'te %23'e gerilemiştir. İran Merkez Bankası'na göre, GSYH'ye en büyük katkıyı sağlayan petrol ihracatı, yaptırımlar döneminde yıllık %12 gibi yüksek bir oranla düşüş göstermiş ve bu durum toplam GSYH'nin de her yıl %10'a yakın azalmasına yol açmıştır. Dolayısıyla İran ekonomisinin ana hattını oluşturan petrolde yaşanan düşüş, ülkenin genel ekonomik dengesini olumsuz yönde etmiştir.⁴²

Eghtesadnews'un⁴³ raporuna göre, çalışmanın yapıldığı 2020 senesine doğru gelindiğinde de ekonomik koşulların iyileşmediği görülmektedir. Öyle ki, 2019 yılında açıklanan istatistikler yılın ilk aylarında İran'da ithalat ve ihracat oranlarındaki düşüşe işaret etmektedir. Gümrük istatistikleri, 2019 yılında İran'ın ihracat oranlarının bir önceki yıla göre 3 milyar dolar azaldığını göstermektedir. Petrokimya, doğalgaz kondensatı ve diğer emtia gruplarında 2018'e oranla ağırlık ve değer açısından bir düşüşle karşı karşıya kalınmıştır. Dolayısıyla, yaptırımlar ekonomiyi olumsuz yönde etkilemekte ve işsizliği artırmaktadır. Bu durumun sonuçlarından biri de ülke geneline sirayet eden ekonomiye karşı güvensizlik ve bunu takiben farklı alternatiflere yönelmek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Katılımcılardan biri İran'ın dengesiz ve kırılgan ekonomik durumunu şu ifadelerle açıklamıştır:

Ülkemizin ekonomik durumu hiç güvenilir değil, özellikle dövizin bu kadar dengesiz artışı ve bazen inişi bizi iyice köşeye sıkıştırıyor, ticaret planlarımızı yerle bir ediyor. Param olduğu hâlde yatırım yapmaktan

⁴¹ Berber, "İran'ın...", 78.

⁴² "Ambargo Sonrası İran Ekonomisi ve Ticari Etki Analizi," DEİK, Son erişim: 11 Ocak 2022, https://www.deik.org.tr/uploads/ambargo_sonrasi_iran_ekonomik_ve_ticari_etki_analizi.pdf.

⁴³ "İran'ın Ekonomik Krizinde Yaptırımların Rolü," Eghtesadnews, Son erişim: 11 Ocak 2022, <https://www.eghtesadnews.com/ناريا-داصتقا-دوكررد-اھ-مهرتو-ش-تقز-57/155695-سی-سارو-داصتقا-ش-خ>.

korkuyorum, düzeleceğini de pek umut etmiyorum. Çareyi ülkeyi terk etmekte gördüm, en azından Türkiye, İran'a göre daha iyi durumda.

Diğer bir katılımcı kötü ekonomik durumu şu aşağıdaki ifadelerle aktarmıştır:

Ben İran'da istihdam edilmeyi denedim fakat ülke ekonomisinin kötü olması nedeniyle istihdam başvuruları çok fazladır ve ayrıca sınavların ve seçilme işlemlerinin güvenli olduğunu düşünmüyorum. Özel sermaye de yok, olsa bile bu şartlarda kimse risk etmez, yani nereden baksan gelecek belirsiz, hele Batı ülkelerinin uyguladığı ambargolar işi iyice kötüye ve belirsizliğe götürmüştür. Bence bu ülkeden kaçan kurtulur.

Bir diğer katılımcı da yaptırımlarla bağlantılı olarak şu ifadelere yer vermiştir:

İran'da ekonomik bir faaliyet yapmak için herhangi bir sistem yok, bu ülkede çok şanslı ve nüfuzlu olmak gerekiyor ve ben geleceğe dair ekonomik bir parlaklık göremiyorum, çünkü bu mümkün değil. ABD ve Batı ülkeleri tarafından giderek daha fazla yaptırım uygulanmakta ve bu da ekonomiyi felç etmiştir. Biz dünya ekonomisinden çok geride kaldık, petrol satıp para almak yöneticilere bir fayda sağlasa da halk bundan pek pay alamıyor. İşte bu durumda bence daha iyi ülkelere göç etmek yeni ve umutlu bir hayat kurmak tek yoldur. Ben bu ülkede yaşamak, ekmeğe muhtaç olmak istemiyorum.

Çalışmanın kuramsal çerçevesinde de değinildiği gibi, itici faktörleri açmak gerekirse; düşük üretim, işsizlik, kötü ekonomik şartlar, gelişim fırsatlarının eksikliği ve doğal felaketler insanları anavatanlarını terk etmeye zorlayabilir ve bunlar itici faktörler olarak ele alınabilir. Söz konusu itici faktörler İran ve mevcut çalışma özelinde ele alındığında, İran'da göçü etkileyen faktörlerin başında; düşük üretim oranları, yüksek işsizlik oranları, kötü ekonomik şartlar ve gelişim fırsatlarının eksikliği görülmektedir. Bu da büyük oranda çalışmanın kuramsal çerçevesinde aktarılan argümanlarla örtüşür niteliktedir.

5.1.3. Eğitim Sisteminde Gözlemlenen Aksaklıklar

İran'da üniversite sıralarının boş kalmasına rağmen, yurt dışında eğitim görmeyi, seyahat etmeyi ve ülkeden ayrılmayı hayal eden çok sayıda genç yetişkin vardır. Buradan çıkarılacak sonuç; genç ve işsiz olup geleceğe dair umutsuzluk taşımamanın büyük üniversitelerde okumak, iyi bir işe ve parlak bir geleceğe sahip olmak, müreffeh bir yaşam sürmek gibi bireysel hedefleri ortadan kaldırmadığıdır. Mevcut çalışmada bu durumun bir yansıması olarak ilerlemenin ve mutluluğa ulaşmanın tek yolu olarak İran'ı terk etmek ve yurt dışında okumak görülmüştür. Bununla birlikte, İran'da ilerleme fırsatının hak eden insanın elinden alındığını ve ülkede kalma umutlarının olmadığını söyleyen öğrenci adayları vardır. İran Millî Eğitim Bakanlığı'nın verdiği istatistiklere göre, 60,000'den fazla öğrenci İran dışında eğitim almaktadırlar.⁴⁴

İran'da Javadzadeh⁴⁵ tarafından yapılan bir çalışmada İranlı elit öğrencilerin Amerikan üniversitelerine göçünün toplumsal nedenleri araştırılmıştır. Araştırma bulgularına göre, göç eden genç öğrencilerin çoğu İran'daki yaşam tarzını beğenmemektedir. Araştırmanın bir başka bulgusuna göre, İran'da yaşam tarzını iyileştirmek ('modernleştirmek') yurt dışına öğrenci göçünü büyük oranda azaltacaktır. Bu çalışmada incelenen değişkenlerden biri göç eden öğrencilerin sosyal sınıfları olmuştur. Göçmenler daha çok orta-üst sınıf ve üst sınıfa aittirler. Çalışma ayrıca toplumsal yapının göç üzerindeki etkisini dikkate almıştır. Elde edilen sonuca göre, "ülkenin yürütme ve bilimsel merkezlerinin idari yapısı ve süreci" ve "İran'ın yürütme yasaları" öğrencilerin eğitim için yurt dışını tercih etmelerinde doğrudan etkilidir. Ayrıca öğrencilerin İran'da gerekli refaha ve sosyal aktivite özgürlüklerine sahip olmamaları da göçü tetikleyen diğer faktörler olarak ortaya çıkmaktadır. Söz konusu etmenler itme-çekme teorisine bakıldığında ülkenin itici etmenleri olarak kabul edilebilir. Katılımcılardan birinin ifadeleri şu şekildedir: "Türk olduğum için bize en yakın kültür olduğunu düşünerek ve sanat, eğitim seviyesi yüksek ve genel olarak eğitim ücretleri uygun olduğu için Türkiye'yi tercih ettim."

Başka bir katılımcı İran'ın eğitim sistemi ile ilgili görüşlerini şu ifadeleri üzerinden aktarmıştır:

⁴⁴ "Türkiye'ye Göçün Nedenleri," *Tasnim*, Son erişim: 20 Ağustos 2020, <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1394/12/11/>.

⁴⁵ Parviz Javadzadeh, "İran Elitlerinin Amerika'ya Göçünün Toplumsal Nedenleri," *Kültürel Yönetim Dergisi* 9, no. 28 (2015): 98.

Ülkemin son zamanlarda eğitimin bazı alanlarında bilimsel başarılarla ulaştığını söylemem lazım fakat genel olarak baktığımızda ülkenin birçok okullarında eğitim durumu çok iyi değil, özellikle sadece eğitimin kendisi iyi değil. Öğrencilik, gençlik dönemidir; sosyal aktiviteler ve eğlenceler çok kısıtlı, neredeyse suç sayılır, gençler kendilerini ifade edemiyorlar, bu yüzden ülkemizde imkânı olan tüm aileler çocuklarını eğitim için yurt dışına gönderiyorlar. Ben de Türkiye'yi eğitim için seçtim.

Diğer bir katılımcı pozitivist-rasyonel bir eğitim sistemine ihtiyaç olduğuna vurgu yaparak konuya ilişkin olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

İran'da eğitim giderek kötüleşmekte, böyle bir eğitim sisteminde çocuk yetiştirmek istemem. Bütün konuları din ekseninde açıklamaya çalışıyorlar, ben açıkçası modern eğitim ve bilimselliği ön plana alan eğitimden yanayım, isteyen her türlü eğitimi alabilir. Fakat benim ülkemde tek tür eğitim söz konusu. O da hakimiyetin istediği eğitimidir. Ben böyle bir eğitiminin herkese dayatılmasını kabul edemiyorum. Bu demokratik değil. Bu yöntemle ülke kalkınamaz ve her geçen gün daha da çöker ve çökmekte. Ben yakın zamanda da bu sorunun çözüleceğini düşünmüyorum. Tek tip eğitim sistemi bana yaşam alanı sağlamıyorsa ben ne yapabilirim? Başka ülkeyi araştırırım.

Katılımcılardan aktarılan doğrudan alıntılar incelediğinde, İran'ın eğitim sistemi ile ilgili eleştirilen hususlarının uluslararası göç olgusunu tetikleyen faktörlerden biri olduğu ortaya çıkmıştır.

6.2. Hedef Ülke Olarak Türkiye'nin İranlılar Tarafından Göç İçin Tercih Edilmesini Etkileyen Temel Faktörler

6.2.1. Açık Toplum

Popper'in⁴⁶ kavramsallaştırmasına göre, açık toplum birçok bireyin etkinliğine, üretkenliğine ve inovasyonuna dayanmakta ve parça parça yapılan sosyal mühendislik sonucunda beklenmedik bir şekilde gelişmektedir. Bu tür toplumlar, sosyal politikaların istenmeyen sonuçlar için denetlendiği, açıkça eleştirildiği ve söz konusu eleştiriler ışığında değişikliğe uğratıldığı

⁴⁶ Karl Raimund Popper, *The Open Society and its Enemies* (Londra: Routledge, 1945), Karl Raimund Popper, *The Poverty of Historicism* (Londra: Routledge, 1957).

toplumlardır. Açık toplumlar hem liberal hem de demokratik olmalıdır. Bunun bir sonucu olarak haklı eleştirilere cevap veremeyen yöneticilerin görevden alınabilmesi mümkün olmalıdır.⁴⁷

Kartaloğlu⁴⁸ 1980'lerden 2000'li yıllara kadar olan zaman diliminde Türkiye'nin şeffaf, denetlenebilir, bireysel özgürlüğe önem veren bir açık toplum özelliği sergileyip sergilemediğini incelemiş ancak söz konusu kavramın doğrudan Türkiye için uygulanamayacağını belirtmiştir. Diğer yandan, açık toplum kavramı tüketimcilik, mekânsal ayrışma ve toplumsal hareketler bağlamında ele alınarak okunmaya çalışılmıştır. Çalışmada, 1980'li yıllardan itibaren benimsenen neoliberal politikalarla birlikte artan yukarı yönlü mobilizasyon ve ulus devletin belirlediği tek kimlik politikasının zayıflaması gibi etkenlerden hareketle, Türkiye'nin yıllar içerisinde daha çok bir açık toplum örneğine işaret ettiğine değinilmiştir.

Katılımcılardan 17'si (%77) göç etmek için Türkiye'yi tercih etmelerinin sebebi olarak Türkiye'nin görece daha açık bir toplum yapısına sahip olmasını göstermişlerdir. Bu noktada bireysel hak ve özgürlüklerin nicelik ve nitelik bakımından üstünlüğü, demokratik toplum yapısı, devlet-birey arasında bireyi değersizleştirmeyen bir ilişkinin mevcudiyeti, özgür toplumsal yaşam gibi birtakım saptamalar yapılmıştır. Örneğin, bir katılımcı durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

Türkiye bireysel özgürlükler açısından daha iyi bir noktadadır. Ben Türkiye'de birçok diğer milletler ve dini mezhepsel çeşitliliğe sahip insanlara rastladım ama ilginç olan, herkes istediği gibi yaşayabiliyor ve bu durumdan memnundurlar. Hatta zencilerin bu ülkede çok rahat ve herhangi bir aşağılanma yaşamamaları, özellikle halkın tahammülü beni çok şaşırttı. Türkiye'nin her ne kadar başka sorunları olsa da bu konuları aşması çok önemlidir. Keşke bizde de böyle olsaydı.

Burada üzerinde durulması gereken nokta, “özel davranışlar ve zevk açısından” bireyin daha özgür olmasıdır. Türkiye “mahalle baskısı” kavramına uzak olmayan bir toplumsal yapıya sahiptir. Bu bağlamda bireyin davra-

⁴⁷ “Open Societies and Closed Societies,” *Encyclopedia*, Son erişim: 23 Ağustos 2020, <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/open-societies-and-closed-societies>.

⁴⁸ Hasan Kartaloğlu, “1990'lardan 2000'lere Türkiye'nin Toplumsal Dönüşümüne Yeniden Bakmak: Açık Toplum İnşası” (Yüksek Lisans Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

nışları üzerinde toplumun örtük ya da açıktan etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Doğu ve Batı arasında bir yerde duran ve hem Doğulu hem de Batılı fikirleri bünyesinde barındıran bir toplumsal yapıya sahip olan Türkiye, İran gibi büyük ölçüde kolektivist bir görünüme sahip olmaktan ziyade bireycilik fikriyle de varlığını sürdüren bir ülkedir. Bir örnek vermek gerekirse, İran’da bir kadın ve erkeğin akrabalık veya evlilik bağı yoksa bir arada kamusal alanda bulunmaları ‘uygunsuz’ bir davranış olarak nitelendirilip hukuki yaptırımlara tabiyken Türkiye’de bir kadın ve bir erkeğin özel alan dışında bir arada bulunmalarını engelleyecek yasal herhangi bir uygulama söz konusu değildir. Bu görece daha özgürlükçü toplumsal görünüm, Türkiye’de “toplumsal huzurun” daha iyi sağlandığına dair bir algının oluştuğu şeklinde yorumlanabilir.

Katılımcıların cinsiyetlerinden bağımsız olarak Türkiye’nin demokratik görünümünü çekici bir faktör olarak değerlendirmesinin yanı sıra, özellikle kadınların bireysel hak ve özgürlüklere yaptıkları vurgu dikkat çekicidir. Bu durumların da yukarıda verilen örnekler çerçevesinde okunabileceği düşünülmektedir. Bir katılımcı bireysel özgürlükleri bir toplumsal cinsiyet kategorisi olarak kadınlık üzerinden şu şekilde değerlendirmiştir:

Bir bekâr kadın olarak güven, düzen ve saygıyı Türkiye’de daha yüksek seviyede yaşıyorum. Bizim ülkede kadınlar erkeklerden daha çok kapalı yaşamak zorunda. Dışarıda, sokakta, diğer halka açık yerlerde kapanmak zorundayız, istediğimiz erkek arkadaşlarımızla korkarak görüşüyoruz veya hiç görüşemiyoruz. Türkiye’de de kadınların sınıtı var elbette fakat bence bize göre çok özgürler.

Diğer katılımcıların düşünceleri de Türkiye’deki bireysel özgürlüklerin önemli bir çekici faktör olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda İran ve Türkiye’nin bireysel özgürlükler açısından karşılaştırılması istendiğinde verilen cevaplardan iki tanesi şu şekilde olmuştur: “Teokratik ve totaliter yapısı gereği İran’da bireysel özgürlüklerin son derece kısıtlandığını, Türkiye’de ise Ortadoğu ülkeleri standardının üzerinde olduğunu düşünüyorum”.

Bireysel özgürlükler açısından istatistik üzerinden fikrimi söylersem İran %20, Türkiye %80 diyebilirim. Ben burada arkadaşlarıma ve resmi yerlerde de düşüncelerimi söylediğimde, ister inanç konusu olsun ister yaşam tarzı ve dünya görüşü, çok rahat söyleyebiliyorum.

Siyasete çok girmiyorum, bu konular zaten dünyanın her yerinde sıkıntı olabiliyor. Ben biraz Türkiye'nin geçmişi ile ilgi okumalar yaptım. Türkiye bunları elde etmek için bedel ödemiştir ve daha iyi bir ülke de olabilir.

Diğer bir katılımcı ise özel alan-kamusal alan ikiliği üzerinden Türkiye'nin özel alanda da açık toplum örneği ortaya koyduğunu (ve buna karşılık İran'ın özel alanda da bireysel özgürlükleri kısıtlayıcı bir görünüm sergilediğini) ifade etmiştir:

Ben Türkiye'de daha rahat yaşıyorum, kimse benim nasıl düşündüğümü, nasıl yaşadığımı sorgulamıyor. Burada İran'a göre daha rahat nefes alabildiğimi söyleyebilirim. En basit örnek, ben çok alkol tüketmem ama bazen bir arkadaş ortamında gizlice bir kadeh kaldırıncaya bin bir çeşit stres yaşıyordum. İşten atılabiliyordum, hapis cezası alabiliyordum, kırbaçlanabiliyordum ve en kötüsü toplum içinde rezil duruma düşürebilirlerdi. Türkiye'de kendi evimde benim neler yiyip neler içeceğime kimse karışmıyor. Bu işin sadece bir boyutudur, analatacak birçok kısıtlamalar vardır. İlginç olan bunların birçoğu da devletle ilgili değil, tamamen özel alanla ilgili olmaktadır. İşte bu kadar olumsuz şeyler beni ülkemi sevdiğim hâlde terk etmeme neden oldu.

Sonuç olarak, araştırmaya dahil olan bütün katılımcıların ana motivasyon kaynaklarından birinin Türkiye'nin bireysel hak ve özgürlükler anlamında İran'dan daha esnek bir görünüm sergilediği anlaşılmaktadır.

6.2.2. Stabil Ekonomik Koşullar

Türkiye dünya pazarlarında İran'a göre aktif bir konuma sahiptir. Katılımcıların görüşme formlarında verdikleri cevaplar sonucunda Türkiye'nin görece stabil ekonomik koşullarının da ülke için çekici bir faktör olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum genel anlamda ülke ekonomisinin stabil olması ve iş piyasasının (özellikle eğitilmiş) İranlılara açık olması açısından iki başlık altında ele alınabilir. Konuya iki ülkenin para birimleri üzerinden bakıldığında İran Riyali'nin, Türk Lirası'nın 100,000'de 18'i değerinde olduğu görülmektedir.⁴⁹ Türkiye'nin ekonomik açıdan görece daha iyi olmasının sebeplerinden birisi, Doğu ile Batı arasında ticari bir köprü olması ve bu

⁴⁹ "Dünyanın En Değerli Para Birimleri Belli Oldu! Türk Lirası Kaçınıcı Sırada?," *Şarkul Avsat*, Son erişim: 28 Ağustos 2020, <https://rb.gy/jfi4m4>.

anlamda birçok ülkeyle birçok alanda alışveriş yapıyor olmasıdır. İran'a uygulanan ambargolar Türkiye için söz konusu değildir. Bu bağlamda Türkiye'deki ekonomik görünüm İranlılar için daha serbest ve stabildir. Bir katılımcının konuyla ilgili cevabı şu şekilde olmuştur:

Misafirperver halk, dört mevsimlik iklime sahip olmak, eğitim ve iş imkânlarının olması, refah olanaklarının sağlanması bana göre iyi şartlardır ve Türkiye'yi göç için tercih etmeme neden oldu. İran'da iş bulmak için çok uğraştım, hatta daha düşük fiyatlara bile çalışmak istedim ama yok ki. Türkiye'ye geldim ve istediğim işi buldum. Maaşı da iyi, çok memnunum. Aslında Türkiye'de çalışan yabancılar dikkatimi çekti. Sadece İran'dan değil, birçok Ortadoğu ve Orta Asya ülkelerinden burada çalışana rastladım. Böyle bir ülkenin komşumuz olması beni çok mutlu etti.

Diğer bir katılımcı da Türkiye'nin dünya piyasasına eklemlenmiş bir ülke olarak herhangi bir ekonomik kriz durumunda dahi toparlanabilecek altyapıya sahip olduğuna ve üretici bir ülke olarak varlığını sürdürmeye devam ettiğine değinmiştir:

Türkiye'de fiyatlar İran'da olduğu gibi çok kırılğan değildir. Zamların daha makul olduğunu düşünüyorum. En azından (Türkiye'de) ekonomik buhran yaşandığında ülkenin bunu atlatacağı kanaatindeyim. Bize göre Türkiye dünyaya daha açıktır. Ayrıca ihracat potansiyeli daha yüksektir. Bizde neredeyse ihracatın tamamı petrolden ibarettir. Ama Türkiye üretici bir ülke konumuna gelmiştir. En azından ben Türkiye ekonomisinin İran ekonomisinden daha sağlam zeminde olduğunu düşünüyorum.

Katılımcıların ifadelerinden Türkiye'nin hem mikro hem de makroekonomik açıdan İran'dan daha stabil koşullara sahip olduğu ve bunun çekici bir göç nedeni olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki, 2019 yılının TÜİK dış ticaret verileri⁵⁰ incelendiğinde ihracatın %2,1 oranında arttığı, ithalatın ise %9,1 oranında azaldığı görülmektedir. Bununla birlikte, en fazla ihracat yapılan ilk üç ülke sırasıyla Almanya, Birleşik Krallık ve İtalya olmuştur. Bu bağ-

⁵⁰ "Dış Ticaret İstatistikleri, Aralık 2019," TÜİK, Son erişim: 11 Ocak 2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Aralik-2019-33848#:~:text=TÜİK%20Kurumsal&text=Türkiye%20İstatistik%20Kurumu%20ile%20Ticaret,705%20milyon%20dolar%20olarak%20gerçekleşti.>

lamda, dışa bağımlılığın azalırken kendi kendine yeterliliğin arttığı, ihracat yapılan ülkelerin de dünya ekonomisinin genel seyrini belirleyen Batılı ülkeler olmasının katılımcıların da vurguladığı gibi ekonomik stabiliteye ve dünyaya açık olmaya işaret ettiği söylenebilir. Aynı şekilde, 2019 yılında İran'ın azalan GSYH oranlarına karşın Türkiye'de bağımsız yıllık GSYH oranı %0,9 artış göstermiştir.⁵¹ Tüm bu veriler ışığında Türkiye ekonomisinin İranlılar için çekici bir güç olduğunu söylemek mümkündür.

6.2.3. Öğrenci Turizmi

Günümüzde ülkeler iş birliğinin yükselmesini ve uluslararası bilimsel alışverişleri kendileri için bir meşruiyet kaynağı olarak görmekte-dirler. “Uluslararası öğrenciler” olarak adlandırılan zümre, eğitim ve öğretim amacıyla kıtalar ve ülkeler arası yolculuk yapmaktadırlar. Uluslararası öğrencilerin 2020 yılında dünya genelinde sayısının yedi milyon civarında olduğu belirtilmektedir.⁵² Dönemin Yükseköğretim Kurulu Başkanı Yekta Saraç'ın açıklamasına göre, 2020 yılında Türkiye'deki uluslararası öğrenci sayısı 148,000'i aşmıştır.⁵³ Bu sayı içerisinde İranlı öğrencilerin de payı büyüktür.

Katılımcılar eğitim için Türkiye'yi seçmelerinde etkili faktörlere değinmişlerdir. Katılımcılardan edinilen bilgilere göre; etnik, dini ve coğrafi yakınlık, ortak değerler, üniversite masraflarının uygunluğu, İran'a kıyasla daha gelişmiş ve modern eğitim sistemi ve doğal güzellikler öğrenci olarak Türkiye'nin seçilmesinde etkili faktörlerdir. Konuyla ilgili katılımcılardan birinin görüşü aşağıda yer almıştır:

Türkiye komşu bir ülke olarak aynı zamanda ortak dil, kültür ve dine sahip olduğumuz için aklıma gelen ilk seçeneklerdendi. Ayrıca kardeşim ve birçok arkadaşımın da Türkiye'de olmaları beni daha motive etti. Özellikle sıkıştığım zamanlarda maddi olarak da yaşam ve okul masraflarıma destek bulma şansım vardı. Bu yüzden burada öğrenci olmayı tercih ettim.

⁵¹ “Yıllık Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, 2019,” TÜİK, Son erişim: 11 Ocak 2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yillik-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2019-33671>.

⁵² Ghanbarlou, “Uluslararası Öğrencilerin Eğitim Amaçlı Türkiye'yi Seçme Nedenleri Üzerine Nitel Bir Çalışma,” 77.

⁵³ “YÖK Başkanı Saraç: Türkiye'deki Uluslararası Öğrenci Sayısı 148 Bini Aştı,” *Hürriyet*, Son erişim: 28 Ağustos 2020, <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/yok-baskani-sarac-turkiyedeki-uluslararasi-ogrenci-sayisi-148-bini-asti-41133052>.

Diğer bir katılımcı ise ilişkiler ağının önemini hatırlatacak şekilde daha önce Türkiye'ye göç etmiş ve kendisine rehberlik edebilecek öğrenci arkadaşlarının varlığının süreci kolaylaştırıcı etkisinden bahsetmiştir:

Şu anki şartlara göre ve bizim aile potansiyeline göre Türkiye daha iyi bir seçenek oldu. Ayrıca Türkiye'de bazı tanıdık öğrenci arkadaşlar da var, bunun da bize bir kolaylık sağlayacağını düşündük ve böylelikle Türkiye her açıdan bize iyi oldu. Belki tanınmadık veya bize rehberlik yapamayacak kimsemizin olmadığı ülkeye gitseydik sıkıntı yaşardık ve başarısız bir adım da olabilirdi. Bu yüzden şu anki durumumdan memnunum.

Türkiye'ye öğrenci olarak gelmeden önce Türkiye'ye daha önce göç etmiş İranlılarla sosyal medya üzerinden iletişime geçtiğini belirten iki katılımcının ifadeleri şu şekildedir:

Ben Türkiye'yi seçerken bu ülkede tanıdıklarım olduğu beni çok rahatlattı, yaşadığım şehir, kalacağım mahalle gibi konularda pek tereddüt yaşamadım, çünkü tanıdıklar bu konuda bana çok yardımcı oldular. Ayrıca WhatsApp, Facebook gibi sosyal paylaşım ağlarında üye olduğum bazı gruplarda Türkiye'de yaşamak, öğrenci olmak, konut almak gibi konularda bilgiler paylaşılmaktaydı. Bu bilgiler de benim için çok yol gösterici nitelik taşıdı. Artık ben de sosyal medyadan Türkiye'ye gelmek isteyen İranlılara yardımcı olmaya çalışıyorum.

Ben önce İstanbul'a geldim, çünkü bu şehirde bir tanıdığım tanıdığı vardı. O, bana çok yardımcı oldu. İstanbul'un yabancısıyım, evinde beni misafir etti, benim bütçeme uygun bazı mahalleleri tanıttı, ayrıca İstanbul'da birçok İranlının olduğunu biliyordum, tanıdık kişi beni İstanbul'da yaşayan İranlılar WhatsApp grubuna ekledi. Gerçekten bu gruplarda çok bilgi dolaşıyordu. Oturum izni almaktan tut, iş alanları ve bize uygun olan birçok şey ve ben gurbet hissini bu yolla bayağı hafifletmiş oldum. Cidden bir yere giderken ilk başta orada bir hemşehrinin olması bir nimettir.

Katılımcıların verdiği bilgiler, oluşan ilişki ağlarının önemini önplana çıkarmaktadır. Bu bağlamda, daha önce Türkiye'ye göç eden İranlıların, daha sonra göç etmeyi düşünen İranlılar için bir dayanak noktası oluşturduğu ve göç sürecini doğrudan etkilediği anlaşılmaktadır. Öyle ki, katılımcılar oluşturulan göç ağlarının yokluğunda göç süreçlerinin başarısız olabileceğine

değinerik bu ağların hem göç öncesinde hem de göç sonrasında olumlu bir etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir. Çalışma özelinde ilişkiler ağı, öncelikle öğrenci ağları şeklinde ortaya çıkmış, göç ve yerleşim süreçleri boyunca birbirlerine psikolojik, sosyal, ekonomik konularda destek sağlayan ve öğrencilik sonrasında da devam eden gruplar olarak varlık göstermiştir. Bu ilişkilerin sürdürülmesinde sosyal medyanın önemli bir rol oynadığı da anlaşılmıştır.

6.2.4. Geleneksel Medya Aracılığıyla Oluşturulan Yumuşak Güç

Türk televizyon kanalları İran'da uydu üzerinden izlenebilmektedir. Katılımcılar arasından dört tanesi haricinde hepsi İran'dayken Türk medyasını takip ettiklerini belirtmişlerdir. Bu anlamda Türk medyası yumuşak bir güç oluşturması nedeniyle çekici bir faktör olarak nitelendirilebilir. 'Yumuşak Güç' (Soft Power) kavramını öne süren Nye, bir kültürün başkalarına çekici gelmesiyle birlikte bu şekilde değerlendirilebileceğinden bahsetmektedir.⁵⁴ Medya bu çekiciliğin sağlanması adına önemli bir işleve sahip olduğu gibi⁵⁵ bu süreçteki başat aktörlerden birisidir de. Katılımcılar Türkiye'de yaşamaya karar verirlerken medyanın kendileri üzerinde oluşturduğu etkiden bahsetmişlerdir: "Türk medyasını izliyordum; coğrafi, dilsel ve kültürel açıdan yakınlığını kavrayınca buraya gelip öğrenimime devam etmeyi, belki de ileriki senelerde yaşamayı düşünerek geldim."

Diğer bir katılımcı da Türk medyasının çekici faktör olarak işlevselliğini aşağıdaki sözlerle ifade etmiştir:

Türkiye'yi medyadan takip ediyordum, bu ülkede güzel şeyler olduğunu biliyordum. Laik ve olabildiğince demokratik bir yapıya sahip olduğunu ve her türden düşünce ve inanca sahip insanların yaşayabildiğini biliyordum. Benim için en uygun bir ülke olduğu, aynı zamanda ben de bir Azerbaycan Türkü olduğum için dil sıkıntısı da yaşamayacağımı düşünerek karar verdim.

Benzer şekilde, bir diğer katılımcı da yumuşak güç olarak Türk medyasının çocukluk döneminden başlayan İran'daki etkisini şu ifadeleriyle aktarmıştır:

Ben çocukluktan itibaren sanki Türkiye'de yaşamış gibiydim. Neredeyse Türk televizyonlarındaki çocuk programlarıyla büyüdüm. Her

⁵⁴ Joseph Nye, "Soft Power," *Foreign Policy* 80, (1990b): 167.

⁵⁵ Sığın ve Ghanbarlou, "Türk...", 586.

gün izlerdim. Ailem de Türk dizilerinin hastasıydı. Sürekli Türkiye'nin güzel manzaralarına maruz kalıyorduk. Bu bize güven hissi sağlıyordu. Ayrıca İstanbul'un güzelliklerini sürekli görmek insana orada yaşamak hissini veriyordu. Neredeyse Türk oyuncularını, şarkıcılarını, bayramlarını, karakterlerini ezberlemiş gibi bir hâlimiz vardır ve buraya gelince adaptasyon konusunda neredeyse sıkıntı yaşamadım. Bildiğim bir yerde yaşıyorum ve sevdiğim.

Türk medyasının İran'da yumuşak güç olarak işlev gördüğü bulgusu literatürü destekler niteliktedir. Başar'ın⁵⁶ çalışması Türk televizyon dizilerinin İran'da izlenmesi üzerine yazılmış derleyici bir rapor olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma, Türk dizilerinin İran'da yarattığı Türkiye imajı ve İran'daki Türk kimliğine etkisi gibi konulara odaklanmış ve söz konusu dizilerin yumuşak güç unsuru olarak ortaya çıkışını incelemiştir. Çalışmanın bulguları arasında Türk televizyon dizilerinin İran'daki birçok etnik grup tarafından takip edildiği, gençlerin ve ev hanımlarının bu dizileri en çok takip eden grup olduğu ve bu dizilerin Türkiye'nin İran'daki yumuşak gücünü masrafsız olarak artırırken İran Türkleri arasındaki yerel kimlik bilincini de kuvvetlendirdiği yer almaktadır. Bu anlamda, mevcut çalışma Başar'ın çalışmasıyla tutarlı bulgular ortaya koymuştur.

7. Sonuç

Batılı ülkelerin, özellikle de ABD'nin, İran'a yaptırımları, insanların yaşamları üzerinde baskı oluşturmanın yanı sıra, ülke içindeki İranlılar için ticari pazarları da kapatmıştır. Fakat Türkiye'de yaşayan İranlı yatırımcıların ve işletme sahiplerinin çoğunun başarılı ve ambargolar açısından kaygısız bir iş yaşantısına sahip olduklarını söylemek mümkündür. İthalat veya ihracat işlerinde çalışan İranlı tüccarlar her gün sermayelerinin çeşitli nedenlerle boşa harcanıp harcanmayacağından endişe duymaktadırlar. Ayrıca İran'daki eğitimli insanların çoğu istedikleri meslekleri elde edememekteyiz. Bu yüzden istedikleri işi bulma umuduyla Türkiye'yi bu konuda daha rahat bularak göç etmeyi planlamışlardır.

Öğrenciler daha iyi bir geleceğe sahip olabilmek için başka bir ülkede eğitim görmeyi planlayabilmektedir. İranlılar açısından bu hayali ve arzuyu ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan karşılayabilecek ülkelerden birisi de Türkiye'dir. Dolayısıyla günümüzde İranlı öğrencilerin çoğu Türkiye'deki

⁵⁶ Başar, *İran Toplumuna ve Türk Televizyon Dizileri*, 3.

üniversitelerde eğitim hayatlarını sürdürmeyi tercih etmektedirler. Araştırma bulgularında rastlanan önemli detaylardan biri de söz konusu öğrencilerin eğitimlerini tamamladıktan sonra bir şekilde Türkiye'de temelli yaşamının yollarını aramaları olmuştur.

İlişkiler ağı teorisi çerçevesinden sürece bakıldığında, bireysel göçlerin ardından ailelerin göç etmesini beklemek mantıklı bir davranış örüntüsü gibi görünmektedir. Çocuklarının ve ailelerinin geleceği konusunda endişelere sahip olan insanlar İran dışında yaşamayı tercih edebilmektedirler. Mevcut çalışma özelinde İran'ın yarı açık toplumsal bir görünüm sergilemesi, ekonomik şartların zorlayıcı olması ve eğitim sisteminin aksaklıkları İranlıları başka bir ülkeye göç etme konusundaki başlıca itici faktörler olarak saptanmıştır. Diğer ülkelerde yaşamak da kendi zorluklarını beraberinde getirmekle birlikte, (İranlı) göçmenler daha iyi şartlar altında yaşamak umuduyla göç etmektedirler. Geçmişte İran'dan başka bir ülkeye göç, daha çok İran'ın seçkinlerini ve öğrencileri ilgilendirmekteyken günümüzde göç olgusunun İran toplumunun tüm kesimlerine yayıldığı görülmektedir. Öte yandan, oluşan ilişkiler ağının öğrenci ağları olarak başlaması ve daha sonra çeşitli sosyal medya platformları üzerinden devamlılık göstermesi de bu çalışmada ortaya çıkmıştır.

Araştırma bulgularına göre, İranlıların göç için en çok tercih ettiği ülkeler, ABD ve Kanada'dır. Bu bağlamda, katılımcılar arasında Türkiye'yi bir köprü olarak kullanmayı düşünen göçmenler de bulunmaktadır. Göç etmek için Batılı ülkelerin tercih edilmesi, göçmenlerin genelde daha rahat yaşam koşulları, özelde ise iş piyasasına daha kolay girip eğitimini aldıkları mesleği ifa edebilme imkânının yaygınlığından dolayıdır. Ancak Arap Baharı'ndan sonra özellikle Suriye'de yaşanan iç savaş nedeniyle Batılı ülkeler göç alım politikalarını zorlaştırmak yönünde kararlar almıştır. ABD, Donald Trump başkanlığa seçildikten sonra bu konuda en zor şartları uygulayan ülkelerden birisi olmuştur.

Elde edilen bulgulara göre, Türkiye'yi bir basamak olarak kullanmayı düşünen İranlı göçmenler Batı ve ABD göç politikaları zorlaştıkça bu isteklerinden vazgeçerek Türkiye'yi temelli yaşamak için tercih etme yoluna 'itilmişlerdir'. Katılımcıların bazıları için Türkiye'de çalışmak ve yaşamak, Avrupa ülkelerinde çalışıp yaşamakla aynı kategoridedir. Türkiye, İran'ın tüm sınır komşuları içinde en gelişmiş ve Avrupalı yaşam tarzını sunan başat ülke konumundadır. Yine çalışma bulgularına göre, İranlıların çoğu genellikle İstanbul, Ankara ve İzmir'i yaşamak için tercih etmişlerdir. Bu

şehirlerin her biri birer metropol olmakla birlikte, Türkiye'nin yüzünü Batı'ya dönmüş başlıca kentlerindendirler.

Yaşam standartlarının görece yüksek ve yaşam maliyetlerinin görece düşük olması, Türkiye'nin coğrafi pozisyonu, kültürel benzerlikler ve Türkiye tarafından İran vatandaşlarına vize yaptırımının uygulanmaması ve dolayısıyla göçün daha rahat gerçekleşmesi gibi çeşitli nedenler İranlıları Türkiye'ye çeken temel nedenlerdendir. İranlılar, Türkiye'ye yatırım yaparak, Türkiye'de bir ev satın alarak, bir iş kurarak veya bir şirket kaydı açarak Türkiye'de ikamet ve vatandaşlık hakkı kazanabilmektedirler. İran'dan Türkiye'ye göç eden ve konut alımıyla daha uzun süreli yaşamayı kolaylaştıran hususlardan birisi Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşlık başvuru şartlarından olan yabancı yatırım tutarını düşürmesi olmuştur. Normal şartlar altında Türkiye'ye gelerek vize veya vize muafiyet süresinden daha uzun kalmak isteyen yabancıların, ikamet izni veya çalışma izni alması gerekir; Türk vatandaşlığı talebinde bulunacak yabancıların ise 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ile belirlenen sürelerde Türkiye'de kalması ve Bakanlık tarafından belirlenen asgari şartları sağlaması gereklidir.

Verilen göç kararının en önemli bileşenlerinden biri de dil faktörüdür. Göç edilen ülkenin resmi dilini bilmek göçmenin o toplumda kendisini daha rahat ifade edebilmesini ve ona daha kolay entegre olmasını sağlamaktadır. Bu önemli araca sahip olmama veya yetersiz düzeyde bilgiye sahip olmak, yabancı bir ülkede göçmen için gelecekte ciddi sıkıntılar doğurabilir ve göçün amacını saptırabilir.⁵⁷ Yine araştırma sırasında İranlıların Türkiye'ye göçünü kolaylaştıran şartlar arasında dini ve etnik yakınlık görülmüştür. Dolayısıyla, ilişkiler ağı teorisinin açıklamaları arasında yer alan oluşan ilişkiler ağının dışına çıkamamaktan kaynaklı olarak hedef ülkenin dilini yeterince öğrenememe durumu İran'dan Türkiye'ye göç eden göçmenler için söz konusu olmamıştır. Daha önce de değinildiği gibi, İran etnik açıdan mozaik bir niteliğe sahiptir. Özellikle İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin etnik yönden ve dil birliği açısından Türkiye'yi kardeş bir ülke olarak nitelendirip göç için tercih ettikleri ortaya çıkmıştır.

⁵⁷ Ehsan Oloumi, "Küreselleşme, Uluslararası Göçler ve Dil," *Tahran Üniversitesi Siyasal Bilimler ve Hukuk Fakültesi Dergisi* 49, no. 1 (2019): 155.

Kaynakça

- Abadan-Unat, Nermin. *Bitmeyen Göç*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Ata, Asiye. "Türk Sinemasında Açık Toplum ve Kapalı Toplum Eleştirisi." Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Bal, Hüseyin. *Kent Sosyolojisi*. Bursa: Sentez Yayınları, 2018.
- Başar, Umut. *İran Toplumu ve Türk Televizyon Dizileri*. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi, 2020.
- Berber, Seçkin. "İran'ın Ekonomi Politikası, Yaptırımların Etkisi ve İkilemleri." *Bilge Strateji Dergisi* 5, no. 9 (2013): 61-84.
- Castles, Stephen ve Miller, Mark J. *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*. Çev. Bülent Uğur Bal ve İbrahim Akbulut. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Cederberg, Maja. "Migrant Networks and Beyond: Exploring the Value of the Notion of Social Capital for Making Sense of Ethnic Inequalities." *Acta Sociologica* 55, no: 1 (2012): 59-72.
- Çağlayan, Savaş. "Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi." *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, (2006): 67-91.
- Çaha, Ömer. *Açık Toplum Yazıları*. Ankara: Liberte Yayınları, 2004.
- Ela Özcan, Elçin Deniz. "Çağdaş Göç Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme." *İş ve Hayat* 2, no. 4 (2017): 183-215.
- Faist, Thomas. *The Volumes and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Hagen-Zanker, Jessica. "Why Do People Migrate? A Review of the Theoretical Literature." (Maastricht Graduate School of Governance Working Paper No. 2008/WP002, 2008).
- James, Philips. "İran'ın Kuşatılması." Çev. Cahide Ekiz. *Avrasya Dosyası*, no. 2 (1995).
- Javadzadeh, Parviz "İran Elitlerinin Amerika'ya Göçünün Toplumsal Nedenleri." *Kültürel Yönetim Dergisi* 9, no. 28 (2015): 95-111.
- Kartaloğlu, Hasan. "1990'lardan 2000'lere Türkiye'nin Toplumsal Dönüşümüne Yeniden Bakmak: Açık Toplum İnşası." Yüksek Lisans Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Kumar, Naresh ve Sidhu, A. S. "Pull and Push Factors in Labour Migration: A Study of Brick-Kiln Workers in Punjab." *Indian Journal of Industrial Relations* 41, no. 2 (2005): 221-232.

- Light, Ivan, Bhachu, Parminder ve Karageorgis, Stavros. "Migration Networks and Immigrant Entrepreneurship." içinde *Immigration and Entrepreneurship: Culture, Capital, and Ethnic Networks*, Editörler: Ivan Light ve Parminder Bhachu, 25-50. New Brunswick, Londra: Transaction Publishers, 1990.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürçü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2011.
- Massey, Douglas S., Arango, Joaquin, Hugo, Graeme, Kouaouci, Ali, Pellegrino, Adela ve Taylor, J. Edward. "Theories of International Migration: A Review and Appraisal." *Population and Development Review* 19, no 3 (1993): 431- 466.
- Mohammadi Ghanbarlou, Raheb. "Uluslararası Öğrencilerin Eğitim Amaçlı Türkiye'yi Seçme Nedenleri Üzerine Nitel Bir Çalışma." içinde *Türkiye'de Uluslararası Öğrenci Olmak: Süreçler, Beklentiler, Tecrübeler*, Editörler: Müşerref Yardım, Faruk Karaarslan ve Ruhi Can Alkın, 77-91. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.
- Nye, Joseph. "Soft Power." *Foreign Policy* 80, (1990b): 153-171.
- Oloumi, Ehsan. "Küreselleşme, Uluslararası Göçler ve Dil." *Tahran Üniversitesi Siyasal Bilimler ve Hukuk Fakültesi Dergisi* 49, no. 1 (2019): 147-165.
- Popper, Karl Raimund. *The Open Society and its Enemies*. Londra: Routledge, 1945.
- Popper, Karl Raimund. *The Poverty of Historicism*. Londra: Routledge, 1957.
- Sığın, Aykut ve Mohammadi Ghanbarlou, Raheb. "Türk Televizyon Dizilerinin Azerbaycan Toplumu Üzerindeki Sosyo-Kültürel Etkilerini Anlamaya Yönelik Bir Değerlendirme." *Turkish Studies* 15, no. 1 (2020): 583-592.
- Vural, Devrim Gül. "Uluslararası Göçmen Kaçakçılığı ve İnsan Ticareti." Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Wallerstein, Immanuel. *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974.

İnternet Kaynakları

- 4M Danışmanlık. "Türk Vatandaşlığı Başvurusu." Son erişim: 28 Ağustos 2020. <https://www.4m.com.tr/turk-vatandasligi-basvurusu/>.

- Aydın, Hasan. "Afrika'dan Günümüz Türkiye'sine Göç Hareketleri." Son erişim: 11 Ocak 2022, <https://afam.org.tr/afrikadan-gunumuz-turkiyesine-goc-hareketleri/>.
- DEİK. "Ambargo Sonrası İran Ekonomisi ve Ticari Etki Analizi." Son erişim: 11 Ocak 2022. https://www.deik.org.tr/uploads/ambargo_sonrasi_iran_ekonomik_ve_ticari_etki_analizi.pdf.
- Dünya Sağlık Örgütü. "Definition of Key Terms." Son erişim: 28 Ağustos 2020. <https://www.who.int/hiv/pub/guidelines/arv2013/intro/keyterms/en/>.
- Eghtesadnews. "İran'ın Ekonomik Krizinde Yaptırımların Rolü." Son erişim: 11 Ocak 2022. <https://www.eghtesadnews.com/بخش-اقتصاد-سیاسی-نقش-تحریم-ها-در-رکود-اقتصاد-ایران-57/155695>
- Encyclopedia. "Open Societies and Closed Societies." Son erişim: 23 Ağustos 2020. <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/open-societies-and-closed-societies>.
- Ensani. "İran Etnik Gruplarının Siyasi Coğrafyası." Son erişim: 11 Ocak 2022. <http://ensani.ir/fa/article/10950/جغرافیای-سیاسی-اقوام-ایرانی>.
- GLOPP. "A Brief Overview of Theories of International Migration." Son erişim: 14 Haziran 2020. http://www.glopp.ch/C1/en/multimedia/C1_pdf1.pdf.
- Hürriyet. "İranlılar Konut Alımında Zirveye Yerleşti." Son erişim: 28 Temmuz 2020. https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/iranlilar-konut-aliminda-zirveye-yerlesti-41515425?fbclid=IwAR1xpZzg5_Xwiplaahf-h7d7O8WSpFAayQSsMHpPtpMptlOlNoOGUzdiSgY.
- Hürriyet. "Küçük Halep Altındağ Neden Karıştı?" Son erişim: 27 Mart 2022. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kucuk-halep-altindag-neden-karisti-41872845>.
- Hürriyet. "YÖK Başkanı Saraç: Türkiye'deki Uluslararası Öğrenci Sayısı 148 Bini Aştı." Son erişim: 28 Ağustos 2020. <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/yok-baskani-sarac-turkiyedeki-uluslararasi-ogrenci-sayisi-148-bini-asti-41133052>.
- Marriage and Family Encyclopedia. "Migration." Son erişim: 20 Temmuz 2020. family.jrank.org/pages/1170/Migration-Theories-Migration.html.
- Niki, Majoob. "Beyaz Çarşambalardan Enghelab Sokağının Kızlarına." BBC. Son erişim: 13 Ocak 2022, <https://www.bbc.com/persian/42857629>.

- Radio Farda. "İran'ın Nüfusu 83 Milyon Oldu." Son erişim: 18 Ağustos 2020. <https://www.radiofarda.com/a/30096910.html>.
- Samad, Khaladi ve Fatemeh, Feredooni. Göç ve Göç Kuramları, <http://pajoohedir/>.
- Şarkul Avsat. "Dünyanın En Değerli Para Birimleri Belli Oldu! Türk Lirası Kaçınıcı Sırada?" Son erişim: 28 Ağustos 2020. <https://rb.gy/jfi4m4>.
- Tasnim. "Türkiye'ye Göçün Nedenleri." Son erişim: 20 Ağustos 2020. <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1394/12/11/>.
- TÜİK. "Dış Ticaret İstatistikleri, Aralık 2019." Son erişim: 11 Ocak 2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Aralik-2019-33848#:~:text=TÜİK%20Kurumsal&text=Türkiye%20İstatistik%20Kurumu%20ile%20Ticaret,705%20milyon%20dolar%20olarak%20gerçekleşti>.
- TÜİK. "Konut Satış İstatistikleri, Aralık 2020." Son erişim: 31 Ocak 2021. <https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do;jsessionid=s1JLf1whRnq5rvpNyCFwwFKbwW4JFGQYqPvsGTyhqDbC2pZG99ZN!1745979257?id=37464>
- TÜİK. "Vatandaşlık Ülkesine Göre Türkiye'ye Gelen ve Türkiye'den Giden Göç." Son erişim: 28 Temmuz 2020. http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=2763.
- TÜİK. "Yıllık Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, 2019." Son erişim: 11 Ocak 2022. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yillik-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2019-33671>.
- Uluslararası Politika Akademisi. "Siyasal Sistemler: İran İslam Cumhuriyeti." Son erişim: 18 Ağustos 2020. <http://politikaakademisi.org/2014/12/24/siyasal-sistemler-iran-islam-cumhuriyeti/>.

Ekler

Ek 1: Türkçe Görüşme Formu

Bu çalışma İran'dan Türkiye'ye gerçekleşen göç üzerine sosyolojik bir açıklamaya dayanmaktadır ve sadece bilimsel amaçlı yapılmaktadır.

Demografik Sorular

1. Cinsiyetiniz? .....
2. Yaşınız? .....
3. Öğrenim durumunuz? .....

4. Gelir düzeyiniz? .....
5. İran'ın hangi ilinden geldiniz? .....
6. Mesleğiniz? (Çalışma alanınız) .....

Çalışmanın Temel Soruları

Göç öncesine ilişkin sorular

1. İran'dan göç etme nedenleriniz nelerdi?
.....
.....
2. Türkiye'de yaşamak nereden aklınıza geldi veya Türkiye'de yaşamayı nasıl seçtiniz?
.....
.....
3. Sizi Türkiye'ye çeken faktörleri sıralar mısınız?
.....
.....
4. Sizi İran'dan göç etmeye iten faktörleri sıralar mısınız?
.....
.....
5. Göç etmeden önce Türkiye'ye seyahat ettiniz mi?
.....
.....
6. İran'dayken Türk medyasını takip ediyor muydunuz?
.....
.....

Göç sonrasına ilişkin sorular

1. Türkiye'de temelli yaşamayı mı düşünüyorsunuz? Yoksa Türkiye'yi basamak olarak mı görüyorsunuz?
.....
2. Türkiye'de yaşamayı tatmin edici buluyor musunuz?
.....

3. Türk vatandaşlığına geçtiniz mi? Geçmediyseniz geçmek istiyor musunuz?
Neden?

.....

4. Türkiye'ye göç ettikten sonra tekrar İran'a dönmeyi düşündünüz mü?
Neden?

.....

5. Türkiye'de hangi ilde yaşıyorsunuz? Neden bu ili seçtiniz?

.....

Diğer sorular

1. Türkçe'yi ne düzeyde biliyorsunuz?

.....

2. Sizin için Türkiye'yi İran'dan ayıran en temel faktör nedir?

.....

3. Bireysel özgürlükler açısından İran'la Türkiye'yi nasıl değerlendiriyorsunuz?

.....

4. İlave etmek istediğiniz bir konu var mı?

.....

Katkınızdan dolayı çok teşekkür ederiz.

Ek 2: Farsça Görüşme Formu

این پرسشنامه صرفاً جهت تبیین و توضیح دلایل کوچ از ایران به ترکیه می پردازد و فقط جنبه علمی دارد.

سوالات دموگرافیک

1. جنسیت؟ .....
2. سن؟ .....
3. وضعیت تحصیلی؟ .....
4. سطح درآمد؟ .....
5. از کدام شهر ایران هستید؟ .....
6. شغل؟ .....

سوالات اساسی تحقیق

سوالات مربوط به قبل از کوچ

1. دلایل کوچتان از ایران چیست؟
.....
.....

2. چطور به فکر زندگی در ترکیه افتادید؟ و یا چگونه زندگی در ترکیه را انتخاب کردید؟
.....
.....

3. فاکتورهایی که سبب شد ترکیه شما را به خود جذب کند به ترتیب اولویت بنویسید؟
.....
.....

4. فاکتورهایی که سبب شد ایران شما را از خود دفع کند به ترتیب اولویت بنویسید؟
.....
.....

5. قبل از اینکه به ترکیه کوچ کنید آیا مسافرتی به این کشور داشته اید؟
.....
.....

6. آیا وقتی در ایران بودید رسانه های ترکیه را دنبال می کردید؟
.....
.....

سوالات مربوط به بعد از کوچ

1. آیا قصد دارید کلاً در ترکیه زندگی کنید یا به صورت سکوی پرتاب می خواهید اینجا بمانید؟
.....
.....

2. آیا زندگی در ترکیه را راضی کننده می دانید؟

.....
.....

3. آیا تابعیت کشور ترکیه را دارید؟ اگر ندارید آیا می خواهید در آینده این کار را انجام دهید؟

.....

4. آیا بعد از کوچ به ترکیه به فکر برگشت به ایران افتادید؟ چرا؟

.....
.....

5. در کدام شهر ترکیه زندگی می کنید؟ چرا این شهر را انتخاب کردید؟

.....
.....

سوالات دیگر

1. زبان ترکی استانبولی را در حد می دانید؟.....

2. از نظر شما عامل اساسی که ترکیه را از ایران متفاوت نشان می دهد چیست؟

.....
.....

3. از نظر آزادی های فردی-اجتماعی ایران و ترکیه را چگونه ارزیابی می کنید؟

.....
.....
.....

4. آیا موردی هست که می خواهید اضافه کنید؟

.....
.....

از همکاری شما صمیمانه تشکر می کنیم. محقق

Kitap İncelemesi/Book Review

İmparatorluğun Son Savaşı: Birinci Dünya Savaşı'na Neden ve Nasıl Girdik?

Necmettin Alkan, İstanbul: Timaş Yayınları, 2020, 341 sayfa

Değerlendiren: Kadir Aydın*

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914'teki Almanya ile ittifakı ve buna mukabil Birinci Dünya Savaşı'na giriş kararı Osmanlı tarihinin en tartışmalı meselelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihin gri ve tartışmalı meseleleri arasında yer alan bu ittifak ve savaş kararı araştırmacıların ve okuyucuların dikkatini çekmektedir. Ancak konu hakkındaki popüler tartışmalar ne yazık ki tarihi bir hakikatin ortaya çıkarılmasının ötesinde güncel, toplumsal ve siyasi ayrışmaların bir aracı olarak kullanılmaktadır. Böyle bir zeminde vuku bulan tartışmalarda hem alınan kararlar hem de karar alıcılar adeta siyasi bir kavga ve hesaplaşmanın öznesi konumuna gelmektedir. Tarih, uluslararası ilişkiler veya siyaset biliminin konusu olması gereken meseleler birtakım farklı kaygılar ve amaçlar uğruna araçsallaştırılarak hatalı tezlerin ortaya atılmasına neden olmaktadır. Tüm bu nedenlerden dolayı Prof. Dr. Necmettin Alkan kitabın yazılış amacının "Mevcut popüler tartışmaları köpürtmek, birilerini hain veya kahraman olarak ilan etmek olmadığını" belirtmektedir. Aksine, yazar tarafından kitabın yazılış amacı, "Bu tür tartışmaların dışında kalarak, üç aylık zaman dilimindeki gelişmelerin tarihi vâkı'a olarak dönemin kaynaklarından hareketle daha sağlıklı bir şekilde zamanın ruhuna uygun olarak anlatılması, anlaşılması ve yorumlanması" olarak belirtilmektedir.

* Doktora Öğrencisi, YÖK 100/2000 Bursiyeri, Sakarya Üniversitesi, TR, Ortadoğu Enstitüsü, <https://orcid.org/0000-0002-4830-6696>, 1kadiraydin@gmail.com

İmparatorluğun Son Savaşı: Birinci Dünya Savaşı'na Neden ve Nasıl Girdik? adlı kitapta Osmanlı İmparatorluğu'nun 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile bir askeri ittifak anlaşması imzalamasından 29 Ekim 1914 tarihinde vuku bulan Karadeniz harekatı ile birlikte Birinci Dünya Savaşı'na fiilen girmesine kadar olan üç aylık süreç ele alınmaktadır. Bu üç aylık süreçte meydana gelen 2 Ağustos'taki ittifak anlaşması, 10 Ağustos'ta Alman savaş gemilerinin İstanbul'a gelmesi, hükümetin Almanlarla pazarlıkları, Osmanlı Donanması'nın 29 Ekim'deki Karadeniz'de Ruslara saldırısında Almanların rolü, Rusların ve İngilizlerin bu saldırıları önceden öğrenmelerine rağmen tedbir almamaları, Enver Paşa'nın bu gelişmelerdeki rolü ve Almanlarla ilişkileri farklı tezlerle ve derinlemesine ele alınmaktadır.

Kitabın konusunu Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na neden ve nasıl girdiği teşkil etmektedir. Bu konu üzerindeki genel kanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ile bir ittifak anlaşması imzalayarak Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında girmesinin hatalı bir karar olduğu şeklindedir. Bu görüşe göre Osmanlı İmparatorluğu'nun her şeye rağmen tarafsız kalması gerekiyordu. Ancak karar alıcılar bunu başaramadılar. Bunun da ötesinde "Alman Hayranı" olan Enver Paşa'nın "tek başına" aldığı bu kararın devletin yıkılmasına sebep olduğu da öne çıkan görüşlerden bir diğerini oluşturmaktadır.

Bu genel kaniya rağmen özellikle Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı hakkında yapılan çalışmaların artması neticesinde farklı yaklaşımlar da ortaya konulmaya başlanmıştır. Bu minvalde Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na giriş kararını inceleyen çalışmaların artması ile İttihatçıların savaş öncesinde yürüttükleri ittifak diplomasisi ve bu çerçevede gerçekleştirilen Alman İttifakı, dönemin şartlarında başarılı olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Aynı şekilde savaşın ardından başlayan Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması da aslında bu sürecin devamı olarak izah edilmektedir. Özellikle Osmanlı Devleti'ni inceleyen disiplinlerarası çalışmaların artması ile birlikte İttihatçı liderlere karşı eski ve klişe olumsuz yaklaşımlar yerini bilimsel yaklaşımlara bırakmıştır. Bu yaklaşımlara göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na giriş kararı "Alman Hayranı" İttihatçı liderlerin bir "macera"ya atılma isteklerinin sonucu olarak değil hem Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu imkanların hem de uluslararası sistemin bir gereği olarak alınmıştır.

Yazar, kitap boyunca "Türkiye'nin Almanya ile ittifak yapmasının ve ardından da Almanya'nın yanında savaşa girmesinin sebeplerinin neler olduğu",

“Türkiye’nin Birinci Dünya Savaşı’na girme sürecinin birkaç maceraperesetin aldıkları günübürlük bir karar neticesinde mi, yoksa bir devlet geleneğinin sonucu ve siyasetin gereği olarak mı savaşa girildiği”, “Alman ittifakı ve Almanya’nın yanında savaşa girilmesi sürecinin Sultan II. Abdülhamid dönemindeki Almanya ile münasebetlerin bir devamı olarak ele alınıp alınamayacağı”, “Savaşa girilmeyip tarafsız kalınması durumunda devletin mevcut sınırlarıyla varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği” başka bir deyişle “Mağlup olmasına rağmen savaşın sonuçlarının Osmanlı İmparatorluğu açısından değerlendirilmesinin nasıl olacağı”, “Almanya ittifakı ve Almanya’nın yanında savaşa giriş tarihsel bir arıza veya sapma mı, yoksa son dönem Osmanlı Tarihi’nin devamı olarak mı görülmeli”, “bütün bu sürecin uluslararası hukuka göre nasıl yorumlanabileceği” ve “Türkiye’nin Birinci Dünya Savaşı’na girmesi ve bunda etkili olan karar vericilerin Türk tarihçileri arasında bu kadar farklı şekilde tartışılmasının nedenleri” üzerinde durmakta ve bu sorulara cevap aramaktadır. Osmanlı siyasetinin tarihsel süreklilik ve kopuş noktaları üzerinde duran yazar bu konuda önemli çıkarımlarda bulunmaktadır.

Alkan’a göre Osmanlı İmparatorluğu’nun kendisinin neden olduğu Birinci Dünya Savaşı’nın dışında kalması ve elleri kolları bağlı bir şekilde -kaderine razı olarak- beklemesi stratejik olarak yanlış bir karar olurdu. Ayrıca savaş kararının alınması, birkaç kişinin günübürlük kararları ve macera arayışlarının ötesinde belli bir tarihi arka planı olan ittifak ilişkileri ile izah edilmeye muhtaçtır. Bu yönüyle İmparatorluğun Birinci Dünya Savaşı kararı çok aktörlü, çok yönlü ve sonuç odaklı bir diplomasinin sonucu olarak alınmıştır. Ayrıca tarihsel süreç incelendiğinde Osmanlı İmparatorluğu’nun sadece Almanya ile bir ittifak kurmayı düşünmediği Rusya’ya bir ittifak teklifinde bulunmasına rağmen bunun kabul görmemesi üzerine Almanya ile ittifak anlaşması imzaladığı görülmektedir. Bu bakımdan karar alıcıların ittifak önceliği Almanya olmamıştır. Almanya ittifakı mevcut şartların bir gereği olarak yorumlanabilir. Karar alıcılar bu süre zarfında tarafsız kalma seçeneğini de masada tutmuş ancak toprak bütünlüğünün garanti edilmemesi nedeniyle bu seçenekten vazgeçilmek durumunda kalınmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu savaşın dışında kalarak bütün inisiyatifi karşı tarafın eline vermek yerine, savaşa müdahil olmuş ve bu sayede de oyunun bir tarafı olarak hamle yapma imkânı elde etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’na girmesiyle ilgili gelişmeler zinciri 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile ittifak anlaşması-

nın imzalanmasıyla başlamıştır. Nihayetinde ise, Osmanlı donanmasının Karadeniz'e açılarak 29 Ekim'de Rus hedeflerini bombalaması üzerine 2 Kasım'dan itibaren sırasıyla Rusya, İngiltere ve Fransa ile savaşa girilmiştir. Böylece İmparatorluğun Birinci Dünya Savaşı kararı, 89 gün gibi bir zaman zarfında cereyan eden gelişmelerle şekillenmiştir. Bu gelişme için takriben üç ay kısa bir süre gibi görünse de bu süreç; aslında yoğun, hareketli ve sıkıntılı; oldukça da sıkı ve çok yönlü karmaşık pazarlıklarla geçmiştir. Osmanlı devlet adamları öyle bir pazarlık sürecine girişmişlerdi ki, Osmanlı İmparatorluğu, eğer İtilaf Devletleri kabul etselerdi İttifak Devletleri'nin; tersine durumda ise İttifakçılar "evet" deseydiler İtilafçıların karşı cephesinde yer alacaktı. Fark ettirmeksizin herkesin herkesle giriştiği gizli pazarlıkların ardından bütün bu süreç şekillenmiştir. Nihai olarak Almanya ile ittifak yapılırsa da savaşa girilmesi biraz zaman almıştır. Özellikle de Alman tarafı Osmanlı İmparatorluğu'nun bir an önce savaşa girmesini istese de Osmanlı karar alıcıları daha temkinli davranarak bu süreci mümkün olduğunca uzatmaya gayret etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na girme kararı bakanlar kurulunun emri ve sadrazamın haberi olmaksızın, Enver Paşa'nın gizlice yürüttüğü sonrasında Talat ve Cemal Paşaları yanına çektiği bir savaş kararı midir sorusu Alkan tarafından irdelenmekte ve bu hususta bazı sonuçlara varılmaktadır. Bu husustaki genel görüş Enver ve Cemal Paşaların gerekli emri vermesi üzerine Karadeniz sahillerinin bombalandığı şeklindedir. Ancak bazı Alman kaynaklarında Amiral Souchon'un Türk karar alıcılardan emir gelmemesi üzerine kendi inisiyatifiyle saldırı emrini verdiği de yer almaktadır. Bu hususta Enver Paşa'nın Amiral Souchon'a geniş yetkiler verdiği ve Souchon Paşa tarafından verilecek her türlü emre itaat edilmesi gerektiği yönünde bir talimat verdiği de aktarılmaktadır. Ancak Alkan'a göre dönemin siyasi durumu göz önüne alındığında siyasi konjonktür savaşın başlamasını gerektirmektedir. Bir Alman hayranlığından ziyade, Rusya'nın tecavüz ve tahriklerine binaen ve farklı devletler ile uzun süren ittifak görüşmelerine rağmen bir sonuç alınmaması üzerine Almanya ile ittifak anlaşmasının yapılması uygun görülmüştür. İmparatorluğun Birinci Dünya Savaşı kararı bu yönüyle coğrafi konunun, tarihi olayların ve siyasi durumun zorlaması karşısında alınmış bir karar olup, bu savaşta tarafsız kalmak mümkün olmamıştır.

Alkan'a göre İmparatorluğun Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na giriş kararı siyasi, diplomatik, askeri ve iktisadi zeminde vuku bulan çok

sayıdaki gelişmenin bir araya gelmesiyle alınmış bir karardır. Almanya ittifakı, Goeben ve Breslau'nun İstanbul'a gelmesi, İtilaf Devletleri ile gizli görüşmeler ve pazarlıklar, Balkan Devletleri ile ittifak teşebbüsleri, Çanakkale Boğazı'nın tahkim edilmesi, kapitülasyonların kaldırılması, dış borç alınması ve gemilerin Karadeniz'e açılması, İngiltere ve Rusya'nın savaş ilanı olmadan Osmanlı İmparatorluğu'na saldırması gibi hadiseler karar alıcılar üzerinde etkili olmuştur.

İmparatorluğun Birinci Dünya Savaşı'na giriş kararı ile sonuçlanan süreci aslında 2 Ağustos'tan çok öncesinde başlatmak daha doğru olacaktır. 2 Ağustos-29 Ekim arasında cereyan eden tüm gelişmeler ve alınan kararlar İmparatorluğun son 100-150 yıllık politikasının bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Bu yönüyle Alkan'a göre kitabın ana konusunu teşkil eden Alman ittifakı ve savaş kararı genel Osmanlı tarihinin akışı içerisinde bir sapma ve kırılma değildir. Bu karar 100-150 yıllık süre zarfında cereyan eden siyasi, diplomatik, askeri ve iktisadi icraatlar ile bunları uygulayan devlet adamlarının hareket tarzlarıyla fazlasıyla örtüşmekte ve birbirlerine benzemektedir. Bu ittifakın herhangi bir diplomatik ve askeri-stratejik düşünce olmadan birkaç kişi tarafından gerçekleştirildiği iddiasının tarihi bir karşılığı bulunmamaktadır. Aksine bu ittifak ciddi bir tarihi zemine dayanmakta ve çok aktörlü, yoğun diplomasi faaliyetleri ile şekillenmiştir. İttifak kararı modern Osmanlı diplomasi geleneğinin pratiği ve devamı olarak başlamış ve uzun süren görüşmelerin ve pazarlıkların sonucunda imzalanmıştır.

Bu süre zarfında yürütülen diplomasi faaliyetlerini Osmanlı Hükümeti adına yürüten devlet adamlarının nihai kararlarını etkileyen ve belirleyen fazlaca iç ve dış etken bulunmaktadır. Savaşın taraflarından İtilaf Devletleri'nin harp günlerine kadar devam eden Osmanlı ve coğrafyası hakkındaki emperyalist düşünceleri bunlardan ilkidir. Ayrıca Rusya'nın Osmanlı karşındaki geleneksel varoluşsal bir siyaset takip ettiği de herkesçe malum olan bir durumdur. Ayrıca Rusya, müttefiki olan diğer iki devlet İngiltere ve Fransa ile birlikte Anadolu ve Balkanlar'daki iç sorunlara müdahalede belirli bir ortak siyaset izlemektedir. Hem Avrupa'daki modern gelişmeleri hem de Avrupalı devletlerin Osmanlı karşındaki siyasetlerini bilen devlet adamları, mevcut durum karşında İmparatorluğun tek başına mukavemet edemeyeceğini bildikleri için, denge siyasetinden istifade etmişlerdir. Uzun yıllardır Osmanlı devlet adamları tarafından takip edilen denge siyaseti Birinci Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin duyulmaya başladığı günlerde

de takip edilmiş ve dönemin karar alıcıları bu diplomatik geleneği modern dünyanın bir gereği olarak kullanmış ve savaş öncesi bir ittifak grubuna dahil olmuştur.

Bu yönüyle Alkan'a göre Birinci Dünya Savaşı sırasındaki devlet adamlarının modern diplomasi çerçevesinde yürüttüğü başarısız müttefik arayışları ve başarılı Almanya ittifakı aslında seleflerinin uygulayageldiklerinden farklı değildir. Yine Alkan'a göre dönemin karar alıcıları diplomaside var olan Abdülhamidi geleneği ve Alman siyasetini sürdürmüşler ve bu siyasetin bir sonucu olarak Almanya ile ittifak anlaşması imzalamışlardır. Bu yönüyle Alman İttifakı ve devamındaki gelişmelerle ilgili olarak üzerinde durulması gereken diğer bir nokta ise, tüm bu kararların sadece bir iki kişi tarafından alınmadığıdır. Zira ittifakın yapılmasıyla alakalı kararın alınması, müzakerelerin yapılması, imzalanması ve onaylanması Osmanlı devlet yapısı içinde ilgili kurumları temsil eden devlet adamları ve diplomatlar tarafından gerçekleştirilmiştir. İktidarda olan İttihat ve Terakki Fırkası'nın kurduğu hükümetin başı Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Maliye Nazırı Cavid Bey ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey gibi karar alıcılar bir parti adına değil teşkil ettikleri meşru bir hükümet olarak devleti yönetiyorlardı. Maliye Nazırı Cavid Bey gibi bu ittifaka karşı çıkanlar olmasına rağmen, son ana kadar hükümette kalmışlardır.

Alkan'a göre 623 yıllık bir devlet ve takriben 150 yıllık bir modern diplomasi geleneği ve tecrübesiyle yürütülen bu süreç, bir partiye ve mensuplarına mâl edilemez. Dönemin hükümetini teşkil eden bakanlar, tercihlerini uygularken geriye dönük kurumsallaşmış belli bir diplomasi tecrübesinden ve geleneğinden istifade etmişlerdir. Ayrıca hükümetin içinde Sadrazam, Harbiye Nazırı, Dahiliye Nazırı ve Meclis-i Mebusan Reisi'nden oluşan dar bir kadronun bütün bu süreci yürütmesi; ilgili görüşmelerin hükümetin diğer üyelerinden gizli tutulması da eleştirilen konulardan biridir. Ancak Alkan'a göre bu durum dönemin diğer ülkelerinde de olan "savaş kabine"leriyle mukayese edildiğinde oldukça normal bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Birinci Dünya Savaşı gibi hassas ve çok kritik bir süreçte hükümet içinde dar bir kadronun, ilgili diplomatik ve askeri bazı görüşmeleri yürütmesi ve kararları almasıyla ilgili örnekler bulunmaktadır. Bu yönüyle Osmanlı hükümetini teşkil eden kabine üyelerinden dar bir grubun bütün bu süreci kontrol etmesi ve yürütmesi bu anlamda dönemin mantığına ve devlet işleyişine uygundur.

Sonuç olarak, Osmanlı Arşivi, ATASE Arşivi, Alman Askeri ve Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nden temin edilen vesikaların yanı sıra İtilaf Devletleri arasında yer alan Rusya'nın Almanca ve Türkçeye tercüme edilen belgelerinin de kullanıldığı bu çalışmada ayrıca İngiliz belgelerinden istifade edilerek kaleme alınan yayınlardan da istifade edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın dört önemli tarafı olan Türk, Alman, Rus ve İngiliz kaynaklarının kullanıldığı çalışmada geniş bir bakış açısı yakalanmaya çalışılmıştır. Kitabın ele aldığı üç aylık süre içerisinde cereyan eden olaylarda aktör olarak yer alan çok sayıdaki Türk ve Alman yetkilinin hatıraları da kullanılmıştır. Ayrıca Türk, Alman, Avusturya, İngiliz, Rus ve Fransız matbuatının 31 Ekim-2 Kasım 1914 tarihleri arasında neşredilen sayıları da taranarak Karadeniz Harekâtı hakkındaki yayınlar da ele alınmıştır. Tüm bu kaynakların yanı sıra Birinci Dünya Savaşı hakkındaki literatür de incelenmiştir. İstifade edilen kaynakların çeşitliliği bakımından çalışma alanda önemli bir boşluğu dolduracak bir hüviyete sahiptir.

Kitap İncelemesi/Book Review

Osmanlı'da Parçalanmaya Dair Farklı Perspektifler: Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu'nun Oluşumu

Michael Provence (Çev. Okan Doğan), İstanbul: Kronik Kitap, 2021, 448 Sayfa

Değerlendiren: Deniz Dede*

On dokuz ve yirminci yüzyıl Ortadoğu'su, sonu gelmeyen siyasi ve sosyal sorunlarla mücadele hâlinde geçiyordu. Yalnızca o dönem Ortadoğu'nun hâkimi olan Osmanlı İmparatorluğu için değil, yirminci yüzyılın başında yaşanacak dünya savaşına doğru adım adım ilerleyen diğer tüm devletler için de bu coğrafyanın istikrarsızlığı, dikkate alınması gereken konuların başında geliyordu.

Michael Provence'ın yazdığı *Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu'nun Oluşumu* isimli kitap; Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması planlarını, Avrupa'daki Habsburg ve Alman İmparatorlukları'nın parçalanma sürecinde yaşananlarla karşılaştırıyor. Avrupa'daki imparatorluklarda, parçalanmış toprakların sömürülmesi gibi bir durumun olmadığını belirttiği kitap, Osmanlı topraklarında aksinin yaşanmasını "din" faktörüne bağlıyor. Kitap, bir giriş ve yedi bölümden meydana geliyor.

Kitabın giriş bölümü, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Şam'daki Selahaddin Eyyubi türbesini ziyaretiyle başlıyor. Kayzer II. Wilhelm'den yirmi yıl sonra, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda türbeyi İngiliz Albay Thomas

* İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye

Lawrence'ın da ziyaret ettiği bölümde; önce Lawrence'ın, ardından 1920'de Şam şehri Fransız denetimine geçtikten sonra aynı türbeyi ziyaret eden General Henri Gouraud'nın Haçlı Seferleri'ne selam gönderdiği de belirtiliyor. Öyle ki, bölümde Gouraud'un, Eyyubi'nin türbesine bakarak, "Burada bulunuşum Haç'ın Hilal karşısındaki zaferini takdis ediyor" dediği aktarılıyor.

Giriş bölümü, Gouraud ile Şam özelinde I. Dünya Savaşı ve savaş sonrası dönemlerini özetleyerek, kitabın literatürdeki diğer eserlerden farkını ortaya koyuyor. Kitap, modernist düşünceyle sömürge sonrası Ortadoğu ulus devletlerini bir arada değerlendiren diğer kitapları eleştirerek; Osmanlıların devlet düzeninin, daha sonra kurulan düzenlerden daha demokratik ve daha temsili olduğunu dile getiren bölge halkları üzerinde duruyor. Suriye'de yaşanan çatışma ve kriz hâllerinin doğrudan doğruya I. Dünya Savaşıyla ilişkili olduğu belirtilerek giriş bölümü tamamlanıyor.

Kitabın birinci bölümünde Michael Provence, Osmanlı topraklarında çocukların yetiştirilme biçimini ve askerlik kültürünü ele alıyor. "Uzun 19. Yüzyılda Osmanlı Modernleşmesi: Memur Yetiştirmek, Vatandaş Yaratmak" başlığını taşıyan bu bölüm, Osmanlı'da yaşayan çocukların Askeri Rüstiye'ye girişini hikayeleştirme yoluyla anlatarak başlıyor. Bölümde Provence, Osmanlı'da Kanun-i Esasi çerçevesinde yönetme şartıyla tahta çıkan II. Abdülhamid'in, diğer Avrupalı hükümdarların çoğu gibi anayasal düzeni rafa kaldırarak otokrat bir yönetim biçimi benimsediğini belirtirken, aynı dönemde sözünü tutmayarak Kıbrıs'ı işgal eden İngiltere neticesinde Osmanlıların Alman İmparatorluğu ile bir ittifaka yanaştığına da yer veriyor. Osmanlı'da profesyonel subayların iki farklı grupta incelendiği bölüm; bu grupları "alaylı" ve "mektepli" olarak ayırıyor. Burada yazar, alaylıları büyük oranda eğitimsiz bir çoğunluk kesim, mekteplileri ise on yıl süren eğitimi tamamlayan elit bir zümre olarak açıklıyor. Bu bölüm, Osmanlılarda 1908-1913 yılları arasında bu iki kesim arasındaki kültür farkından dolayı yaşanan gerilimlerin bir iç çatışmaya dönüştüğünü iddia ediyor. Zorunlu askerlik hizmetinin Tanzimat Fermanı'na göre dinlerine bakılmaksızın bütün vatandaşlar için zorunlu kılınacağı bilgisini paylaştığı bu bölümde Provence; bu durumu, Tanzimat öncesi dönemde zorunlu askerlik uygulamasının Müslüman gençleri "keyfen" alıkoyarak gerçekleştirildiği şeklinde yorumluyor. Bölümde yer alan "Osmanlı Evlatları Milletin Kurtarıcıları Olurken" alt başlığında Provence, I. Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelerde önemli başarılarla imza atan subayların hayat hikayelerine yer

verirken; “Sivil Siyasetçiler ve Mülki Okulların Mezunları” alt başlığında Osmanlı'nın mülki eğitim sistemine mensup üst sınıf okullarda eğitim almış seçkin sınıfın hayatlarını da mercek altına alıyor.

Kitabın ikinci bölümü, “Osmanlı Sonrası Ortadoğu’da Sömürgeciliğin Teorisi ve Pratiği” başlığını taşıyor. Birinci bölümde hayatları anlatılan subay ve bürokratlardan bazılarının I. Dünya Savaşı yıllarında yaptıkları çalışmalar ve bu çalışmaların Osmanlı açısından kritik önemi bu bölümde aktarılıyor. Burada Provence, İngiliz İmparatorluğu’nun 19. yüzyıl boyunca yaptığı olumsuz propagandaya rağmen Osmanlı İmparatorluğu karşısında stratejik bir üstünlük elde edemediğini ve bu sebeple savaş sırasında ele geçirdiği topraklarda halkı “Türk’ün tiranlığından” kurtarmayı vaat ettiğini savunuyor. Provence, aslında halktan kimsenin böyle bir “kurtarışı” arzulamadığını da ekliyor. Yine bu bölümde, “Savaş Döneminin Düzenleme ve Bildirileri” başlığı altında, Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının paylaşılması yönünde yapılan planları ve imzalanan antlaşmaları açıklıyor. Sykes-Picot Antlaşması’ndan bahsederken yazar, bugün bölge ülkelerinin sınırlarının antlaşma ile çizilen sınırlara çok benzer olduğunu belirtiyor. Sonrasında Paris Barış Konferansı ile San Remo Konferansı ve Sevr Antlaşması’na birer alt başlık altında değiniyor. Yine aynı bölümde Milletler Cemiyeti’nin misyonuna değinen Provence; cemiyetin İtilaf Devletleri’nin manda yönetimlerine karışmadığını, yalnızca bu devletlerin aralarında yaptıkları anlaşmaya uyup uymadıklarını denetleyebildiğini Lord Balfour’un Milletler Cemiyeti’ndeki konuşmasına atıfta bulunarak not düşüyor. Daha sonra manda idarelerinin uygulanış biçimlerinden bahseden yazar; spesifik olarak Filistin, Suriye ve Lübnan, Irak ve Mavera-i Ürdün mandalarını inceleyerek bölümü sonlandırıyor.

“Kaybedilmiş Savaş ve Savaş Sonrasının Düzenlemeleriyle Savaş” başlığını taşıyan üçüncü bölüm, Osmanlı ordusunun I. Dünya Savaşı’nda gerçekleştirdiği en son direniş olan Filistin’deki çatışmalarla başlıyor. Ordunun burada mağlup edilmesine rağmen tamamen dağıtılmasının mümkün olmadığını belirten Provence, dağılan Almanya ve Avusturya-Macaristan ordularının aksine Osmanlı kuvvetlerinin Mustafa Kemal Paşa ve Yasin el-Haşimi komutasında yeniden çatışmak üzere toplandığını anlatıyor. Yeniden çatışma imkânı bulamadan Mondros Mütarekesi’nin gelmesi sonrasında halkın direnişine de değinen yazar, 1920 yılında başlatılan Anadolu hareketinin tüm Osmanlı topraklarında heyecanla karşılandığını belirtiyor. Daha sonra ise bölge bölge gerçekleştirilen halk isyanlarını inceliyor. Ana-

dolu'da 1922'de nihai başarıya ulaşan Anadolu hareketinden bahsederken yazar, İstanbul'u işgal altında tutan İngiltere Başbakanı'nın ısrarla bölgeyi Türk birliklerine karşı savunmasının kendi ülkesinde hükümetin düşmesine sebep olduğunu aktarıyor. Sonrasında son Osmanlı padişahından ve padişahlığın kaldırılmasından bahsederek bölümü sonlandırıyor.

Kitabın dördüncü bölümü, "Milletler Cemiyeti'nde Umutlar ve Hüsrانlar" başlığını taşıyor. Burada bahsedilen konu, önceki üç bölümde anlatılan döneme kıyasla 1923-24 döneminin çok daha sakin geçen bir dönem olmasıdır. Burada yazar, savaşıardan çok diplomasi trafiğine ağırlık verildiğini dile getiriyor. Lozan Konferansı'na ve Barış Antlaşması'na değinen yazar, Lozan'ın bağımsız bir Anadolu cumhuriyetinin kuruluşunu yazılı kayda geçirdiğini belirtiyor. Bu sırada Osmanlı kuşağında yeni kurulan devletlerin vatandaşlıklarıyla ilgili çıkan pek çok probleme de değiniyor. Osmanlı bürokrasisinde çalışan ve ailelerinden çok uzakta kalan insanların ailelerinin yanına dönemediğine veya gerçek olmamasına rağmen "vatandaş elde etmek için" yeni nüfus idarelerince "Arap" olarak kayda geçirilen Osmanlı vatandaşlarına bir seçim hakkı tanınmadığına dair pek çok mektuptan bahsediyor Provence ve bu mektuplardan kesitler alınıyor. "Hilafetin Sonu" alt başlığında Türkiye Cumhuriyeti'nin hilafete dair politikaları ve İngilizlerin Osmanlı'ya karşı ileri sürdükleri "Arap Halife"den bahsettikten sonra, bu coğrafyada askeri çatışmaların geri plana düşmesine değiniyor ve sonra Şam ve Kudüs'te bulunan sivil siyasetçileri anlatıyor. Devamında ise Fransız mandalarında çıkan isyanlardan bahsediyor. Yazar, en fazla öne çıkan bölge olan Suriye'deki isyanlar için bu bölümde birden fazla alt başlığa ihtiyaç duymuş. Provence, bölümü; İngiliz ve Fransız emperyalistlerin Ortadoğu'daki rekabetini anlatarak bu bölümü sonlandırıyor.

Beşinci bölümde, "Sömürge Anayasaları ve Sözleşmeleri: Osmanlı Sonrası Dönemde Militarizm" başlığı altında Irak, Suriye ve Lübnan, Mavera-i Ürdün ile Filistin'de Osmanlı sonrası dönemde oluşan siyasi blokları ve İtilaf devletlerinin bu yeni kurulan devletlerin iç işlerine nasıl müdahale ettiğini tüm detaylarıyla anlatıyor. Filistin'de 1928-1929 yıllarında yaşananları anlatırken Balfour Deklarasyonu'ndan ve bu deklarasyonla birlikte bölgede yaşanan sorunlardan bahseden Provence, sonrasında Kerkük yakınlarında keşfedilen petrol neticesinde İngilizlerin 1929 yılındaki bir mutabakatla güncelleştirdiği Irak-İngiliz antlaşmasına değiniyor. Daha sonra yazar, Suriye'deki seçimlerden ve Irak'ın bağımsız ülke statüsünü almasından söz ediyor. Bu süreçte Irak içindeki azınlık gruplarının hoşnutsuzluğuna da

değinen Provence, İngilizler için azınlıkların bu tavrının çok büyük problem teşkil ettiğini açıklıyor. Sebep olaraksa İngilizlerin, Osmanlı topraklarını işgal etmelerini azınlık haklarını korumak iddiasıyla savunmalarını gösteriyor. Yazar; Hitler'den kaçan Yahudilerin Filistin'de oluşturdukları sosyal zemin kaymasına değindikten sonra Irak, Suriye ve Lübnan eksenlerinde 1930'lu yıllarda gerçekleşen siyasi olayları açıklayarak bölümü sonlandırıyor.

“Son Osmanlı Kuşağı'nın Son Günleri” başlıklı altıncı bölüm, Suriye ve Filistin'de 1936-1938 yılları arasında yaşanan olaylara odaklandıktan sonra Irak'taki Yasin El-Haşimi'nin iktidardan düşüşünü anlatıyor. Bu bölümde yazar, Suriye ve Filistin'de yapılan grevlerin bölgede “bir umut ve iyimserlik rüzgârı estirdiğini” söylüyor. Yazar; Irak darbesinin, Yasin El-Haşimi'nin ölümünün, Suriye'nin bağımsızlık mücadelesinde başarısız olması ve Filistin'de isyanın son bulması ile bu “umut rüzgarının” dağıldığını belirtiyor. Bölümü bitirirken yazar, Mustafa Kemal'in Türkiye Cumhuriyeti adına İskenderun ve etrafındaki sancak üzerinde hak iddia etmesinden de bahsediyor.

Kitabın “Sonuçlar ve Sonsöz” bölümü, yazarın Ortadoğu'da İngiliz ve Fransız sömürgecilikleri için “sonun başlangıcı” olduğunu belirttiği bir süreçle başlıyor. Bölümde İskenderun krizine de değinirken Provence; bu kriz 1938 yılı ortalarında İskenderun Sancağı'nın bağımsızlığını ilan etmesiyle çözüldüğünde, Ortadoğu'da yeni bir “mülteci dalgasının” başladığını söylüyor. Yazar, Filistin ve Suriye mandalarının sona erişini anlattıktan sonra Mandalar Komisyonu'nun 1939 yılındaki son toplantılarından bahsediyor. Almanya'nın Polonya'yı işgal etmesinin Milletler Cemiyeti'nin önemini kayda değer oranda azalttığına dikkat çeken yazar, sondan bir önceki oturumda İngiltere ve Fransa'nın Suriye, Lübnan ve Filistin üzerindeki mandalarının fiilen son bulduğunu belirtiyor. Bölüm, yazarın manda rejimlerinin sivil yönetimlerin cazibesini azaltmış olması ve Ortadoğu'nun uzun süredir içinde bulunduğu uluslararası kriz durumunun sivil organları baltalaması konularını tartışmasıyla son buluyor.

Provence'ın eserine Türkiye perspektifinden yöneltilebilecek en önemli eleştiri, kitabın giriş bölümünde devletlerin halklar arasında eşitlik vaatlerinden bahsederken, Osmanlı'da Ermenilerin baskılandığı ve kitleler hâlinde öldürüldüğünü iddia etmesine karşı olacaktır. Burada Provence, Osmanlı'daki bu durumun eşitlik vaatlerini gerçeklikten uzak bir “teori” hâline getirdiğini iddia ediyor. Bunu söylerken en başta Osmanlı İmpa-

ratorluğu'nu zor durumda bırakan ve i karışıklıkları içinden çıkılmaz hâle getiren Ermeni isyanlarından bahsetmeyi ise ihmal ediyor. Kitapta, Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'de yaşanan gelişmelere yeterince değinilmemiş; bu bağlamda özellikle Suriye'de yaşanan gelişmelerin Türkiye'deki yansımalarını ve Türkiye'nin Hatay talebinin arka planını kitabın perspektifinden değerlendirmek zorlaşmış. Bunun yanında, kitabın Türkçeye çevrilmesi sırasında yapılan pek çok hata, kitabın Türkçe versiyonunda göze çarpıyor; hatta belli noktalarda kitabın okunmasını güçleştiriyor.

19. yüzyılın başlarından itibaren "Osmanlı Kuşaağı" üzerinde yaşananları çoğu noktada tarafsız bir biçimde aktaran Provence; eserine bir tarih kitabının ağırlığını vermek yerine konuları hikayeleştirerek, eserin okunması konusunda literatürdeki diğer esere kıyasla kolaylık sağlıyor. Yazar olayları döneme damgasını vuran isimlerin gözünden aktarıyor. Bunu bazen hikayeleştirdiği anlatımıyla sağlarken, bazen ise doğrudan bu isimlerin anılarından yaptığı alıntılardan yararlanarak gerçekleştiriyor. Kitabın başında; ilerleyen bölümlerde bahsedilen bölgelerin yıllara göre değişen haritaları ile yine bu bölümlerde bahsedilen isimlerin künyelerinin paylaşılması, okurların olayların baş aktörlerini tanmasına olanak sağlıyor. Kitabın günümüzde var olan Suriye krizini Birinci Dünya Savaşı'nda yapılan yanlışlara bağlaması açısından bugün yüzleştiiğimiz pek çok krizin de temelini bu savaşa dayandığını hatırlatıyor. Bu açıdan, savaşın günümüze doğrudan etkilerine dayanan yeni çalışmalara da zemin hazırlıyor. Kitap, Osmanlı Ortadoğusunu farklı perspektiflerden incelemek isteyen akademik çevreler veya akademi dışındaki ilgililer için bir referans kaynak niteliğindedir.

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi (ISSN:2147-7523, E-ISSN:2630-5631)

Yayın İlkeleri

Dergiye gönderilen makaleler, dipnotlar dahil en az **6000** en fazla **9000** kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri en az **750** en fazla **1500**, vaka analizleri ise **3000-5000** kelime olmalıdır. Makalelerde en fazla **200** kelimelik Türkçe özet ile İngilizce özet ve her iki dilde makale başlığı bulunmalıdır. Özetlere, her iki dilde de en az 5 adet anahtar kelime eklenmelidir.

Yazılar **Microsoft Word** dosyası formatında, **Times New Roman** yazı karakterinde, **12** punto boyutunda ve **tek satır** aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar ise aynı yazı karakterinde, **10** punto boyutunda ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Makale sonunda, yararlanılan kaynaklar, "**Kaynakça**" başlığı ile verilmelidir (İngilizce makalelerde "**Bibliography**" kullanılmalıdır). İnternet kaynakları da ayrı bir başlık olarak yazılmalıdır. Dergimizde **Chicago** (dipnot) atıf ve kaynakça yöntemi kullanıldığından, makalelerinizde kullandığınız; atıfların yazımı, atıf tekrarlarında uygulanacak yöntem ve kaynakça yazımında aşağıdaki şablon esas alınmalıdır.

Chicago Atıf ve Kaynakça Yazım Kuralları

1. KİTAP

Tek yazarlı,

Dipnot: Zadie Smith, *Swing Time* (New York: Penguin Press, 2016), 315-16.

Dipnot Tekrarı: Smith, *Swing Time*, 320.

Kaynakça: Smith, Zadie. *Swing Time*. New York: Penguin Press, 2016

İki/üç yazarlı,

Dipnot: Brian Grazerand Charles Fishman, A Curious Mind: The Secretto a Bigger Life (New York: Simon&Schuster, 2015), 12.

Dipnot Tekrarı: Grazerand Fishman, Curious Mind, 37.

Kaynakça: Grazer, Brian, and Charles Fishman. A Curious Mind: The Secretto a Bigger Life. New York: Simon&Schuster, 2015.

Dört ve fazla yazarlı,

(Not: Kaynakçada tüm yazarları listeleyin. Dipnotta ise sadece ilk yazarı yazıp ardından “ve diğerleri” şeklinde yazın.)

Dipnot: Dana Barnes et al., Plastics: Essays on American Corporate Ascendance in the 1960s ...

Dipnot Tekrarı: Barnes et al., Plastics ...

Tercüme kitaplar,

Dipnot: Jhumpa Lahiri, In Other Words, trans. Ann Goldstein (New York: Alfred A. Knopf, 2016), 146.

Dipnot Tekrarı: Lahiri, InOtherWords, 184

Kaynakça: Lahiri, Jhumpa. In Other Words. Translated by Ann Goldstein. New York: Alfred A. Knopf, 2016.

Edisyon veya derlemelerde,

Dipnot: John D’Agata, ed., The Making of the American Essay (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177-78.

Dipnot Tekrarı: D’Agata, AmericanEssay, 182.

Kaynakça: D’Agata, John, ed. The Making of the American Essay. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

Kitap bölümü,

Dipnot: Henry David Thoreau, “Walking,” in The Making of the American Essay, ed. John D’Agata (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177-78.

Dipnot Tekrarı: Thoreau, “Walking,” 182.

Kaynakça: Thoreau, Henry David. “Walking.” In *The Making of the American Essay*, edited by John D’Agata, 167-95. Minneapolis: Graywolf Press, 2016

Orjinal baskıdan sonraki baskılardaki bölümler,

Dipnot: Quintus Tullius Cicero. “Handbook on Canvassing for the Consulship,” in *Rome: Late Republic and Principate*, ed. Walter Emil Kaegi Jr. and Peter White, vol. 2 of *University of Chicago Readings in Western Civilization*, ed. John Boyer and Julius Kirshner (Chicago: University of Chicago Press, 1986), 35.

Dipnot Tekrarı: Cicero, “CanvassingfortheConsulship,” 35.

Kaynakça: Cicero, Quintus Tullius. “Handbook on Canvassing for the Consulship.” In *Rome: Late Republic and Principate*, edited by Walter Emil Kaegi Jr. and Peter White. Vol. 2 of *University of Chicago Readings in Western Civilization*, edited by John Boyer and Julius Kirshner, 33-46. Chicago: University of Chicago Press, 1986. Originally published in Evelyn S. Shuckburgh, trans., *The Letters of Cicero*, vol. 1 (London: George Bell&Sons, 1908).

Önsöz, giriş veya bir kitabın benzer bölümlerinde,

Dipnot: James Rieger, introduction to *Frankenstein; or, The Modern Prometheus*, by Mary Wollstonecraft Shelley (Chicago: University of Chicago Press, 1982), xx-xxi.

Dipnot Tekrarı: Rieger, introduction, xxxiii.

Kaynakça: Rieger, James. Introduction to *Frankenstein; or, The Modern Prometheus*, by Mary Wollstonecraft Shelley, xi-xxxvii. Chicago: University of Chicago Press, 1982.

Dijital (e-book) kitaplarda,

Dipnot: Herman Melville, *Moby-Dick; or, The Whale* (New York: Harper&Brothers, 1851), 627, <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

Dipnot Tekrarı: Melville, Moby-Dick, 722-23.

Kaynakça: Melville, Herman. Moby-Dick; or, The Whale. New York: Harper&Brothers, 1851. <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

2. MAKALELER

Basılı dergilerdeki makale,

(Not: Dipnotta başvuru kaynağın sayfa numaralarını belirtin. Kaynakçada ise tüm makalenin sayfa aralığını belirtin)

Dipnot: Susan Satterfield, "Livyand the Pax Deum," Classical Philology 111, no. 2 (April 2016): 170.

Dipnot Tekrarı: Satterfield, "Livy," 172-73.

Kaynakça: Satterfield, Susan. "Livyand the Pax Deum." Classical Philology 111, no. 2 (April 2016): 165-76.

Online dergilerdeki makale,

(Not: Dergi bir DOI numarası tahsis etmişse mutlaka ekleyin. DOI yoksa bir URL verin. Erişim tarihini ekleyin)

Dipnot: Rachel A. Bay et al., "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures." American Naturalist 189, no. 5 (May 2017): 465, <https://doi.org/10.1086/691233>.

Dipnot Tekrarı: Bay et al., "Predicting Responses," 466.

Kaynakça: Bay, Rachael A., Noah Rose, Rowan Barrett, Louis Bernatchez, Cameron K. Ghalambor, Jesse R. Lasky, Rachel B. Brem, Stephen R. Palumbi, and Peter Ralph. "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures," American Naturalist 189, no. 5 (May 2017): 463-73. <https://doi.org/10.1086/691233>.

Gazete ve dergilerdeki makale,

Dipnot: RebeccaMead, "The Prophet of Dystopia," New Yorker, April 17, 2017, 43.

Dipnot Tekrarı: Mead, “Dystopia,” 47.

Kaynakça: Mead, Rebecca. “The Prophet of Dystopia.” *New Yorker*, April 17, 2017.

(Not: Çevrimiçi makaleler için mutlaka bir URL ekleyin. Erişim tarihini ekleyin. Herhangi bir yazar belirtilmemişse makalenin başlığı ile alıntıya başlayın)

Dipnot: Farhad Manjoo, “Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera” *New York Times*, March 8, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

Dipnot Tekrarı: Manjoo, “Snap.”

Kaynakça: Manjoo, Farhad. “Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera.” *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

3. KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

Dipnot: Michiko Kakutani, “Friendship Takes a Path That Diverges,” review of *Swing Time*, by Zadie Smith, *New York Times*, November 7, 2016.

Dipnot Tekrarı: Kakutani, “Friendship.”

Kaynakça: Kakutani, Michiko. “Friendship Takes a Path That Diverges.” Review of *Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, November 7, 2016.

4. TEZLER

Dipnot: Cynthia Lillian Rutz, “King Lear and Its Folktale Analogues” (PhD diss., University of Chicago, 2013), 99-100.

Dipnot Tekrarı: Rutz, “King Lear,” 158

Kaynakça: Rutz, Cynthia Lillian. “King Lear and Its Folktale Analogues.” PhD diss., University of Chicago, 2013.

5. MÜLAKATLAR

Dipnot: Kory Stamper, “From ‘F-Bomb’ to ‘Photobomb,’ How the Dictionary Keeps Up with English,” interview by Terry Gross, Fresh Air, NPR, April 19, 2017, audio, 35:25, <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

Dipnot Tekrarı: Stamper, interview.

Kaynakça: Stamper, Kory. “From ‘F-Bomb’ to ‘Photobomb,’ How the Dictionary Keeps Upwith English.” Interview by Terry Gross. FreshAir, NPR, April 19, 2017. Audio, 35:25. <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

6. TOPLANTI VE KONFERANS SUNUMLARI

Dipnot: Rachel Adelman, “ „Such Stuff as Dreams Are Made On“: God“s Footstool in the Aramaic Targumimand Midrashic Tradition” (paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21-24, 2009).

Dipnot Tekrarı: Adelman, “Such Stuff as Dreams.”

Kaynakça: Adelman, Rachel. “ „SuchStuff as DreamsAreMade On“: God“s Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition.” Paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21-24, 2009.

7. İNTERNET KAYNAKLARI

Dipnot: “Privacy Policy,” Privacy&Terms, Google, last modified April 17, 2017, <https://www.google.com/policies/privacy/>.

Dipnot Tekrarı: Google, “Privacy Policy.”

Kaynakça: Google. “Privacy Policy.” Privacy&Terms. Last modified April 17, 2017. <https://www.google.com/policies/privacy/>.

8. SOSYAL MEDYA KAYNAKLARI

Dipnot: Chicago Manual of Style, “Is the world ready for singular they? Wet hought so back in 1993,” Facebook, April 17, 2015, <https://www.facebook.com/ChicagoManual/posts/10152906193679151>.

Dipnot Tekrarı: Michele Truty, April 17, 2015, 1:09 p.m., comment on Chicago Manual of Style, “singular they.”

Kaynakça: Chicago Manual of Style. “Is the world ready for singular they? Wet hought so back in 1993.” Facebook, April 17, 2015. <https://www.facebook.com/ChicagoManual/posts/10152906193679151>.

Not: Atıf veya kaynakça yazımında herhangi bir sorunla karşılaşılması durumunda The Chicago Manuel of Style’in http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html linkindeki web sayfasındaki veriler esas alınmalıdır.

Turkish Journal of Middle Eastern Studies (TJMES)

(ISSN:2147-7523, EISSN:2630-5631)

Authors' Guideline:

Manuscripts submitted for consideration by the Journal must follow the style given below;

- The manuscripts should not be submitted simultaneously to any other publication, nor may they have been previously published elsewhere, in Turkish or English.
- Articles submitted to the journal of Turkish Journal of Middle Eastern Studies, should be original contributions and should not be published previously or should not be under consideration for any other publication at the same time.
- If another version of the paper is under consideration by any other publication, or has been, or will be published elsewhere, authors should inform the journal editors at the time of submission.
- Articles should be between 6,000-10,000 words including footnotes and bibliography. Book reviews should be between 750-1500 words. Case analyses should be between 3000-5000 words including footnotes.
- Articles should include Turkish and English max. 200 words abstract and maximum 5 keywords in both languages.
- All quotation are preferred as "Chicago Style" in our journal.
- Authors bear responsibility for their contributions. Statements of fact or opinion appearing in Turkish Journal of Middle Eastern Studies are solely those of the authors and do not imply endorsement by the journal.

Style:

- Papers should be written in a considerable level of academic Turkish or English.
- Manuscripts should be typed using Microsoft Word document file, in Times New Roman and 1 space. 12 font should be used within text while 10 font should be preferred for footnotes.

- References should be given both in the footnotes and in the bibliography. Reference style must conform to the *Chicago Manual of Style*. Please see the style for examples.
- The section titles and subtitles in the manuscripts should be numbered (i.e. 1. Introduction, 2. Title xxx, 2.1. Subtitle xxx, etc.)
- If there are any tables, graphs and figures, they have to be included in the submitted main text file. Graphs and figures should be in one of the usual formats, at best in GIF or BMP format.
- The tables, graphs and figures should be numbered consecutively for each and should match the same numbering used in the text.

Submission:

Manuscripts must be submitted via: [http://dergipark.gov.tr/journal/868 submission/start](http://dergipark.gov.tr/journal/868submission/start)

Note: If you encounter any problems with writing citation or bibliography, the data on the web page of The Chicago Manual of Style,” <http://www.chicagomanualofstyle.org/book/ed17/frontmatter/toc.html>

